

LAURI KANN

Inimohvritega revolutsioonisündmused
Eesti linnades 1905. aastal

LAURI KANN

Inimohvritega revolutsioonisündmused
Eesti linnades 1905. aastal

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond, Tartu Ülikool

Käesolev väitekirj on lubatud kaitsmisele 10. oktoobril 2023 toimunud Humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu koosoleku otsusega.

Juhendaja: professor Tõnu-Andrus Tannberg

Oponent: PhD Mart Kuldkepp, University College London

Kaitsmine: 19. detsembril 2023 kell 16.15, TÜ senati saal, Ülikooli 18–204

ISSN 1406-443X (trükis)

ISBN 978-9916-27-429-3 (trükis)

ISSN 2806-2337 (pdf)

ISBN 978-9916-27-430-9 (pdf)

Autoriõigus: Lauri Kann, 2023

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

KASUTATUD LÜHENDID	6
PUBLIKATSIOONIDE NIMEKIRI	7
SISSEJUHATUS	8
Väitekirja artiklid uurimisküsimuste kontekstis	10
1905. aasta revolutsiooni vastuoluline pärand	11
1905 aasta tähtsus Vene impeeriumi lääneosa rahvastele	15
Sotsialistid ja vägivald	23
Sotsialistide jagunemine rahvasküsimuse pärast	30
Riigivõim ja vägivald	36
HISTORIOGRAAFIA	40
Eesti historiograafia kuni omariikluse katkemiseni	40
Nõukogude historiograafia	44
Inglise- ja saksakeelne historiograafia	52
Vene ja valgevene historiograafia pärast Nõukogude Liidu lagunemist ...	56
Poola historiograafia	57
Väliseesti ja taasiseseisvunud Eesti historiograafia	62
1905. AASTA NAABERMAADES	67
Leedu	67
Läti	76
Soome	84
ARTIKLID	91
KOKKUVÕTE	186
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	191
SUMMARY	204
ELULOOKIRJELDUS	209
CURRICULUM VITAE	211

KASUTATUD LÜHENDID

BKP – Balti Konstitutsiooniline Partei
BUND – Juudi Tööliste Ühendus Leedus, Poolas ja Venemaal
EKP – Eestimaa Kommunistlik Partei
ESDTÜ – Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus
LDP – Leedu Demokraatlik Partei
LSP – Leedu Sotsiaaldemokraatlik Partei
LSDSP – Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei
LSS – Läti Sotsiaaldemokraatlik Ühendus
PPS – Poola Sotsialistlik Partei
SDKPiL – Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia
VSDTP – Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei

PUBLIKATSIOONIDE NIMEKIRI

1. Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. – Ajalooline Ajakiri 2020, 1 (171), 403–428.
2. Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril. – Tuna, 3 (2015), 90–97.
3. 1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika ja vägivald. – Tuna, 3 (2017), 45–54.
4. When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2022, 2 (117), 71–98.
5. The Revolution of 1905 in Poland and Estonia. – 100 years of diplomatic relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: common traces in a difficult history. Ed by Grzegorz Kozłowski, Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2020), 55–66.

SISSEJUHATUS

1905. aasta revolutsioon on nii eestlaste kui ka paljude teiste Vene keisririigis elanud rahvaste ajaloos erakordselt tähtis. Revolutsiooni ajal leidsid aset mitmed murrangulised protsessid, millest üks olulisemaid oli see, kuidas rahvahulgad hakkasid rohkem kui kunagi varem kaasa rääkima poliitilises elus. Eesti ajalookirjutuses on korduvalt esile tõstetud, et 1905. aastal loodi esimesed eesti erakonnad, toimusid esimesed poliitiliste nõudmistega streigid ja suured meeleavaldused, Tartus leidis aset üle-eestiline rahvaasemike koosolek ning Tallinnast maale liikunud tööliste salgad algatasid siin seni nägemata ulatusega mõisate rüüstamise.¹ Ükski poliitiline jõud ei sõandanud tollal veel iseseisvat Eesti riiki oma eesmärgiks seada, kuid poliitiliste repressioonide eest välismaale põgenenud ühiskonnategelased koostasid 1906. aastal Šveitsis esimese Eesti autonoomia projekti.²

Vene impeeriumi lääneosas meiega saatust jaganud rahvaste jaoks oli 1905. aasta kohati erineval, kuid kohati meile sarnasel moel murranguline. Rahvaste poliitiline organiseeritus ja ühiskondlike liikumiste poolt seatud eesmärgid olid erinevad, kuid igal juhul astuti Vene impeeriumi lääneosas mitu sammu, kas teadmatult või teadlikult, oma riigi loomise suunas. Paljud riigimehed, kes esimese maailmasõja aastatel ning seejärel iseseisvussõdade ajal omariikluse rajamise juures olulist rolli mängisid, olid 1905. aasta revolutsiooni aktiivsed osalised.³

1905. aasta revolutsiooni üheks oluliseks osaks oli paratamatult ka revolutsiooni ajal toime pandud vägivald. Käesoleva doktoritöö uurimisteemaks on

¹ Toomas Karjahärm. Revolutsioon, mis äratas eestlased. 100 aastat 1905. aasta revolutsioonist. – Horisont, 1 (2005), 11; Eesti ajalugu V. Peatoimetaja S. Vahre (Tartu: Ilmamaa 2010), 363–364.

² Timo Aava. Mihkel Martna internatsionalismi ja rahvusluse vahel: sotsialismivoolude kohandumine Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Magistritöö. 2015, 18.

³ Paljud 1905. aasta revolutsionäärid, nagu näiteks poolakas Feliks Dzierżyński, leedulane Vincas Mickevičius-Kapsukas, lätlane Pēteris Stučka, eestlane Hans Pöögelman ja mitmed teised, olid Nõukogude Venemaa funktsionäärid, kui nende kodumaa pidas oma iseseisvuse nimel ellujäämisvõitlust. Kuid paljud teised 1905. aasta mõjukad sotsialistid toetasid aktiivselt kodumaa iseseisvuspüüdusi Nõukogude Venemaa vastu. Poola Sotsialistliku Partei liider 1905. aastal oli Józef Piłsudski, kellest kujunes esimese maailmasõja ajal üks Poola iseseisvuse taastamise keskseid figuure. Leedu Sotsiaaldemokraatliku Partei üks juhte Steponas Kairys, kes oli 1905. aastal leedu rahvasaadikute kongressi Vilniuse Seimi aseesimees, oli mitte ainult üks kahekümnest poliitikust, kes allkirjastas Leedu iseseisvumise akti 1918. aasta 16. oktoobril, vaid ka Leedu vabadussõja ajal minister. Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei Tallinna komitee üks mõjukaid liikmeid 1905. aastal oli August Rei, kellest sai Eesti vabadussõja ajal Asutava Kogu esimees. Üks Läti mõjukamaid sotsialiste juba 1890. aastatest Rainis (Jānis Pliekšāns) oli 1920. aastal Läti Asutava Kogu liige ning hiljem Läti Vabariigi haridusminister. Vaid lühikest aega kestnud Ukraina vabariigi esimene peaminister Volodõmõr Võnnõtsenko oli 1905. aastal üks Ukraina Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei rajajaid. 1918. aastal lühikest aega eksisteerinud Valgevene vabariigi peaminister Anton Lutskevits oli 1905. aastal Valgevene Sotsialistliku Hromada üks mõjukamaid liikmeid.

vägivaldsed sündmused ja vägivalda põhjused 1905. aasta revolutsioonis. Väite-
kiri keskendub ennekõike Eesti linnadele, paigutades siinsed sündmused Vene
impeeriumi peamiselt mittevenelastega asustatud lääneosa konteksti. Lääneosa
all peetakse silmas tänapäeva Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Valgevene ja
Ukraina alasid. Väitekirja otsib vastust küsimustele, millistest asjaoludest sõltus
revolutsiooni kujunemine rohkem või vähem ohvriterohkeks ning milline oli
riigivõimu ja milline sotsialistide osa vägivalda tekkimisel. Erilise tähelepanu all
on meelevalduste pihta tulistamised ning nende sündmuste mõju revolutsiooni
edasisele arengule.

1905. aasta revolutsiooni piiritletakse traditsiooniliselt aastatega 1905–1907.
Väitekirja keskendub ennekõike 1905. aasta sündmustele ehk ajaperioodile
jaanuaristreigi algusest kuni karistussalkade saabumiseni detsembri keskpaigas.
Väitekirja eesmärk on selgitada vägivalda kujunemise põhjuseid revolutsiooni-
listes sündmustes, kuid ühtlasi vastata alljärgnevatele uurimisküsimustele:

1. Millistel asjaoludel arenesid inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti
linnades 1905. aastal?
2. Milline oli riigivõimu roll inimohvritega sündmuste kujunemisel?
3. Milline oli sotsialistide organisatsioonide roll revolutsiooni kujunemisel
vägivaldseks?
4. Kui palju panid inimohvritega vägivalda 1905. aasta revolutsioonisünd-
mustes Eestis toime ülestõusnud ja kui palju riigivõim?⁴
5. Milline oli meelevalduste pihta tulistamise mõju revolutsiooni arengule?
6. Kuidas paigutub 1905. aasta revolutsiooni vägivald Eestis Vene keisririigi
lääneosa konteksti?

Väitekirja allikateks on nii revolutsiooniaegne ajakirjandus, kaasaegsete mäles-
tused, publitseeritud dokumendid, arhiiviallikad kui ka erinevatel aegadel ilmu-
nud ajalookirjutus. Peamiseks uurimismeetodiks on allikakriitiline lähenemine,
mis tugineb erinevate tekstide omavahelisele võrdlusele, nende ajaloolisse
konteksti paigutamisele, teksti võimalike poliitiliste eesmärkide arvestamisele
ning allikate usaldusväärsuse hindamisele. Inimohvritega revolutsioonisünd-
muste statistika koostamine on nõudnud ka kvantitatiivset uurimistööd tollase
ajakirjandusega, kuid tulenevalt allika spetsiifikast (inimohvritega sündmused
ei pruukinud kõik ajakirjanduse veergudel kajastuda) on saadud tulemusi hinna-
tud historiograafia ja teiste ajalooallikate võrdluses.

⁴ Sõna „ülestõusnud“ on käesolevas doktoritöös kasutatud kui üldmõistet 1905. aasta
revolutsioonisündmustes riigivõimu vastu välja astunud inimeste kohta. Selle laia tähenduse
all mõistetakse mitte ainult mõne partei võitlusorganisatsiooni liikmeid või mõisate põleta-
jaid, vaid ka näiteks meelevaldusel osalevaid inimesi või vallaomavalitsuste omavalilisi
ümberkorraldajaid. Teisisõnu, kõiki neid, kes osalesid mõnes revolutsioonisündmuses kehti-
vale korrale vastanduvast rollis. Riigivõimu all peetakse silmas keskvõimu koos talle allu-
tatud institutsioonidega nii üleriiklikul kui kohalikul tasandil, nii sõjaväge kui tsiviilvõimu
esindajaid.

Väitekirja artiklid uurimisküsimuste kontekstis

Väitekirja moodustavad viis artiklit, millest neli on avaldatud eelretsenseeritavates teadusajakirjades ning üks artiklite kogumikus. Doktoritöös on eraldi alapeatükid pühendatud meie naabritele: Soomele, Lätile ja Leedule. Sealjuures on rõhuasetus poliitilisel maastikul ja vägivalda kujunemisel. Naabrite arengute kirjeldamisel on esitatud võrdlusi Eestis aset leidnud protsessidega, et tuua välja siinsete maade omavahelist seotust sarnaste olude, poliitiliste eesmärkide ja võimude repressioonide kaudu. Poolale ei ole alapeatükki pühendatud, kuna Eesti ja Poola võrdlemiseks on doktoritöö raames kirjutatud eraldi artikkel. Valgevene ja Ukraina on pälvinud tagasihoidlikumat tähelepanu, kuigi töös on ka sealseid arenguid välja toodud. Alljärgnevalt on nimetatud väitekirja raames ilmunud artiklid uurimiseesmärkide kontekstis.

1. „Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal“ (Ajalooline Ajakiri 2020/1). Artiklis on esitatud statistika inimohvritega revolutsioonisündmustest Eesti linnades jaanuaristreigi algusest kuni 1905. aasta detsembri keskpaigani. Vaadeldud on seda, kui palju inimesi hukkus üles tõusnute ning kui palju inimesi riigivõimu käe läbi. Tähelepanu on pööratud inimohvritega sündmuste asjaoludele.
2. „Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril“ (Tuna 2015/3). Artikkel on senisest põhjalikum käsitus kõige ohvriterohkemast revolutsioonisündmusest Eestis 1905. aastal. Artiklis on vaadeldud selle sündmuse kujunemislugu. Artikli eesmärk on selgitada välja asjaolud, miks sõjavägi tulistas Tallinna kesklinnas meelevaalduse pihta.
3. „1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika, vägivald.“ (Tuna 2017/3). Artiklis on Pärnu näitel vaadeldud, kuidas revolutsioon mõjutas sündmusi ühes väikeses linnas, millel oli pooleteist tuhande töötajaga tööstusettevõtte. Peamise tähelepanu all on sündmuste eskaleerumine vägivaldseks ning võimude reaktsioon sellele. Artiklis on vaadeldud ka 1905. aasta 8. novembri sündmuse asjaolusid, mil töölised tungisid Pärnu Eliisabeti kirikusse. Nimetatud sündmus on laiemalt tähenduslik, kuna erinevalt Lätist ei olnud Eestile 1905. aastal omased kirikute ründamised.
4. „When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905“ (Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2022, 2 (117)). Artiklis käsitletakse võrdlevalt kolme kõige ohvriterohkemat meelevaalduse pihta tulistamist Eestis, Lätis ja Valgevenes. Artiklis vaadeldakse, kuidas eelnimetatud sündmused kujunesid ning mil viisil revolutsiooni vastaspoolled kasutasid taolisi sündmusi propagandistlikel eesmärkidel. Samuti on tõstetud esile, milline oli selliste sündmuste potentsiaal radikaliseerida ühiskondlikke meelevaalusid ja kujundada edasisi arenguid vägivaldsemaks.
5. „The Revolution of 1905 in Poland and Estonia.“ (100 years of diplomatic relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: common traces in a difficult history). Artikkel demonstreerib kahe maa võrdluse kaudu, kuivõrd sotsialistlike organisatsioonide olukord Eestis oli üheks

oluliseks asjaoluks, miks ülestõus Eestis ei kujunenud sedavõrd vägivaldseks kui mitmel pool mujal.

1905. aasta revolutsiooni vastuoluline pärand

1905. aasta revolutsioonist on kujunenud vastuoluline ajaloosündmus. Selle sündmuse kommunismiaegne esiletõstmine on jätnud pärandi, mis seostas selle revolutsiooni nii eestlaste kui ka mitmete naaberrahvaste jaoks meie ajaloo ränkade tragöödiate põhjustajaga – nõukogude võimuga. Nõukogudeaegsele käsitlusele 1905. aastast andis suuna Lenini arusaam sellest revolutsioonist kui „peaproovist“, milleta 1917. aasta „võit olnuks mõeldamatu“.⁵ Seeläbi kujundati 1905. aastast inimeste teadvuses sündmust, mis on enamlaste 1917. aasta riigipöörde mõtteline osa. Käsitus nii Nõukogude Liidus kui ka Poola Rahvavabariigis tõstis esile bolševikke ja nende juhtimisele järgnenud töölisklassi ning vaikis maha või halvustas teisi poliitilisi liikumisi.⁶ 1905. aastat näidati ennekõike kui enamlaste eestvedamisel toimunud ülestõusu, mille kodanlaste vastutöötamine ja vähemlaste otsustamatus kihva keeras.⁷ See on küll tõsi, et Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei mängis 1905. aasta sündmustes tähtsat rolli, kuid sugugi mitte ainurolli,⁸ ning poliitiline olukord oli palju mitmekesisem kui selle sündmuse toona kujundatud kuvand.

Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel tundub olevat laiem avalikkuse jaoks 1905. aasta revolutsioonilise liikumise hindamisel probleemküsimuseks, kas see liikumine oli ennekõike inimeste püüdlus paremini korraldatud ühiskonna järele, kus kõlasid muu hulgas ka paljude rahvaste soovid oma kultuur säilitada või hoopis samm nõukogude võimu suunas. Ühest küljest on ajaloolaste hulgas laiapõhjaline arusaam, et tegu oli murrangulise ajaga, mis mängis tähtsat rolli meie rahvaste poliitilises arengus, kuid tollase revolutsioonilise liikumise seotus nii vaimselt, sümboolselt kui ka praktiliselt poliitiliste jõududega, mis taotlesid proletariaadi diktatuuri kehtestamist, on teinud sellest sündmuse, mida on olnud keeruline tähistada. Lihtsustatult sõnastades on küsimus seisnenud selles, mil määral panustasid revolutsionääride tollased teod hilisema omariikluse rajamisele ning mil määral hoopis Nõukogude Venemaa kui kommunistliku diktatuuri tekkesse. Vastus sellele küsimusele on keeruline, sest

⁵ V. I. Lenin. Teosed. 31. Kõide, 11.

⁶ Vene keisririigis tõsteti laiemalt esile VSDTP bolševike tiiba, Poola sündmustes parteid Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia (*Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy*), mis nendega tihedalt koostööd tegi. Anna Żarnowska. Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania. – *Dziedzictwo Rewolucji 1905–1907*. Pod red. A. Żarnowska (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 23.

⁷ Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг. Ред: С.В. Тютюкин; В. Шелохаев (Москва: Издательство политической литературы 1985), 9–10.

⁸ Abraham Ascher. *The Revolution of 1905. Russia in Disarray* (Stanford: Stanford University Press 1988), 35–36, 40.

mitmed 1905. aastal toimunud protsessid mängisid hiljem olulist rolli nii ühes kui teises arengus ning mõistagi on revolutsiooni tegelik tähendus selle küsimuse vastusest palju laiem.

Kuna revolutsiooni pärand on vastuoluline, siis on tihtipeale mindud lihtsamat teed ning üritatud sellest sündmusest mööda vaadata. Piotr Tadeusz Kwiatkowski on 1905. aasta pärandit käsitledes selle tendentsi iseloomustamiseks välja toonud, et 2005. aastal pühendas Poola seim üritusi väga paljude ajaloosündmuste tähistamiseks, kuid vaatamata ümmarguse saja aasta möödumisele revolutsioonist, ei märgitud seda sündmust mitte kuidagi ära. Niisamuti andis Poola Pank (*Narodowy Bank Polski*) tollel aastal välja ajaloosündmuste tähtpäevadele pühendatud meenemünte, kuid mitte ühtegi 1905. aasta revolutsioonile.⁹ Nii nagu mitmetes teistes riikides, on ka Poolas kaotatud tänavanimed, mis 1905. aasta revolutsiooniga seostuvad. Kui 2021. aastal anti Częstochowas ühele sillale 1905. aasta revolutsiooni nimi, siis põhjustas see Poolas üleriikliku ajakirjanduse veergudele jõudnud vastakaid arvamusi.¹⁰

Andrejs Plakans on kirjutanud, et kuigi saja aasta möödumist 1905. aasta revolutsioonist Lätis tähistati, siis see tähtpäev omas pigem tähendust ajaloo-huvilistest intellektuaalidele, aga mitte laiemale avalikkusele. Plakans tõi välja ka Läti Ülikooli õppejõu Abrams Kleckinsi sõnad, kes nentis revolutsiooni tähistamise kohta, et „on täiesti selge, et vaatamata ametlikele avaldustele ja planeerimispüüdlustele ei ole 1905. aasta sada aastat hiljem enam kaasaegsete inimeste ja ühiskonna poolt laiemalt hinnatud ja austatud. Seda vaatamata asjaolule, et 1905. aasta haaras rohkem või vähem aktiivselt kaasa enamuse Läti rahvast ja aastakümneid kirjutati selle kohta romaane, näidendeid ja luuletusi ning hoolimata sellest, et pärast selle aasta sündmusi püstitati peaaegu igas Läti vallas monumente ja mälestustahvleid sealsetele ohvritele ja kangelastele.“ Plakans märkis üht olulist asjaolu, miks on sellele sündmusele rahvast ühendava tõlgenduse leidmine keeruline: 1905. aasta revolutsioon on alati omanud erinevat tähendust neile, kellele on lähedane läti sotsialismi ajalugu ja neile, kellele on lähedane läti rahvusluse ajalugu ning veelgi enam erinevat tähendust neile, kellele on hingelähedane baltisakslaste ajalugu.¹¹ 2016. aastal kirjutas Elga Zalite, et läti ajaloo uurimises ja laiemas avalikkuses on hoiak, mida võib iseloomustada kui „tahtmatus 1905. aastast üldse rääkida, häbitunne seoses vägivaldsete sündmuste intensiivsusega või isegi 1905. aasta revolutsiooni täielik hukkamõistmine.“¹²

⁹ Piotr Tadeusz Kwiatkowski loeng – Rewolucja 1905 roku w polskiej pamięci zbiorowej: <https://www.youtube.com/watch?v=vYgQZRJPA0w>

¹⁰ Dorota Steinhagen. Pierwszy most w Częstochowie z oficjalną nazwą: Rewolucji 1905 Roku. Nie wszystkim radnym to się spodobало. – Wyborcza Gazeta. 03.12.2021

¹¹ Andrejs Plakans. Two 1905 Congresses in Latvia: A Reconsideration. – Journal of Baltic Studies. Vol 38, No 4, 2007, 402.

¹² Elga Zalite. Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University. – Slavic & East European Information Resources. Vol 17, 2016, 228.

Sajand pärast revolutsiooni nentis Kaido Jaanson, et 1905. aasta on aeg, mille kohta „on keerukas öelda, mis ja kuidas täpselt juhtus.“ Jaanson viitas ennekõike allikalist materjali puudutavale problemaatikale, kuid tõi ühtlasi välja, et selle revolutsiooni uurimise sügavamat vajadust olid tollal aktiivsemalt esile tõstnud kirjanikud ja kirjandusteadlased kui ajaloolased.¹³ 2016. aastal nimetas Mart Kuldkepp 1905. aasta revolutsiooni üheks „kõige raskemini hõlmataavaks“ versta-postiks Eesti lähiajaloo ning nentis, et „Eestis aset leidnud 1905. aasta revolutsiooni sündmusi on seni uuritud väga vähe, seda eriti just mittenõukogulikus, ideoloogilistest dogmadest kammitsmata ajalooteaduses, millel on kohustus sündmuste ambivalentsusega ausalt rinda pista.“¹⁴ Kersti Lust on iseloomustanud revolutsiooni pärandi problemaatilisust eestlaste ajalooteadvuses nii, et „ilmsesti on tänapäeval häirivad needki tõsiasiad, et rahvuslike loosungeid hüüti 1905. aastal sageli punaste lippude all.“¹⁵ Lust on selle pärandikonflikti käsitlemisel esile tõstnud ka asjaolu, et ühes Eesti ajalooõpikus on 1905. aasta revolutsiooni peatükk kirjutatud nii, et Venemaa Sotsiaaldemokraatlikku Töölisparteid ja teisi sotsialiste ei ole peaaegu üldse käsitletud.¹⁶

Kui taasiseseisvunud Eestis on 1905. aasta revolutsiooni pärand vastuoluline, siis enne nõukogude okupatsiooni oli 1905. aasta revolutsioonil eestlaste ajalooteadvuses väga oluline koht. Tiit Rosenberg on rõhutanud, et „rahva teadvuses püsisid „punased aastad“ vähemalt kuni II maailmasõjani isegi heroilismate ja eredamatena kui tegelikult sündmusterohkem ja tähendusrikkam 1917. aasta.“ See on seletatav muuhulgas sellega, et 1905. aastal oli „vabadusliikumise üldrahvalik iseloom, seniolematult massilised ja dramaatilised sündmused, aga ka suuremad ja silmaga nähtavamad ohvrid, mida rahvas võitluses tsaarivalitsusega tõi – olgu need siis toodud Tallinna Uue turu massimõrva või siis karistussalkade tegevuse tõttu.“¹⁷

1905. aasta revolutsioon on keeruline küsimus ka Venemaa ajaloonägemuses. Stanislav Tjutjukin kirjutas 2005. aastal ilmunud ja Vene historiograafia ilmselt üheks paremaks revolutsioonikäsitleks oleva raamatu eessõnas, et „paljude silmis näeb /1905. aasta revolutsioon/ täna välja kui üks traagiline etapp teekonnal kukutada vana, väidetavalt õitsev imperiaalne Venemaa ajaloo kaosesse, kui ambitsioonikate ja ebaausate sotsialistlike ja liberaalsete poliitikute-avantüristide mõjule allunud rahva hullumeelsuse tulemus.“ Tjutjukin toob 1905. aasta käsitlemise tendentsi näitena välja üliõpilastele suunatud kahekõitelise Venemaa uuema aja ajaloo üldkäsitle, kus sõna „revolutsioon“ ei ole 1905. aasta kohta kasutatud ning protestiliikumise üldrahvalikku iseloomu ei

¹³ Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. – Tuna, 1 (2005), 44.

¹⁴ Mart Kuldkepp. Tundmatu 1905. aasta. – Sirp. 19.08.2016.

¹⁵ Kersti Lust. 1905. aasta revolutsiooni meeldetuletus. – Sirp. 05.01.2012.

¹⁶ Kersti Lust. Viimased kakskümmend aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 153.

¹⁷ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, 2005, kd 22 (Tartu 2006), 31.

kajastata.¹⁸ Samal ajal on ilmne, et 1905. aasta on Venemaa poliitilises ajaloos vaieldamatult oluline. Venemaa poliitiliste parteide ajaloo üldkäsitluses on kaasautoriks olnud Tjutjukin rõhutanud, et 1905. aasta revolutsioon lõi Venemaal „täiesti uue poliitilise atmosfääri“ ning iseloomustanud revolutsiooniaegse tsensuuri vähenemist vene ühiskonna seisukohast nii, et Venemaa „üritas hakata rääkima pärast sajanditepikkust vaikimist.“¹⁹

Vaatamata pärandi problemaatilisusele, ei tohiks 1905. aasta revolutsioonist mööda vaadata, sest see muutis pöördeliselt tolleaegset ühiskonda. 1905. aasta revolutsioon tõi kaasa olulisi arenguid nii riigivalitsemises, hariduselus, kultuurielus kui ka paljudes muudes valdkondades. Aset leidnud muutused avaldusid nii rahvuste vahelistes suhetes, tööliskonna ja talupoegade organiseerumises, rahvuskeelte staatuses, ühiskonnategelaste emigratsioonis kui ka paljudes muudes aspektides. Ühiskonnas, kus poliitilised vabadused, nagu koosolekute ja sõnavabadus, olid olnud rangelt piiratud, igasuguste seltside loomiseks oli vaja luba, ajakirjandus ja muu trükisõna pidid läbima tsensuuri ning streigid olid keelatud, oli ootamatult tekkinud olukord, kus need vabadused olid järsku võimude tahte vastaselt inimeste kasutada. Kuigi võimudel õnnestus revolutsiooniline liikumine repressioonidega maha suruda, on ilmne, et sellise tormilise vabaduste aja üle elanud ühiskond ei olnud enam endine. Selles mõttes on justnimelt 1905. aasta revolutsioon tõeline revolutsioon selle sõna üldrahvalikus tähenduses, sest erinevalt mitmetest teistest ajaloos revolutsiooniks nimetatud sündmustest, oli sellel küll kohati kaootilise, kuid alati paljudest osapooltest koosneva ühiskondliku liikumisena suuri masse kaasa haarav iseloom. Ühel või teisel viisil puudutas see liikumine 1905. aastal peaaegu kõiki inimesi, kes Vene impeeriumis elasid.

Kui revolutsiooni defineerida kui murrangulist aega, mis toob kaasa poliitilise korra muutuse või seniste valitsejate asendumise uutega, siis võib küsida, kas 1905. aasta puhul oli üldse tegu revolutsiooniga. Tõepoolest tuleb tunnistada, et kuigi 1905. aasta 17. oktoobri manifestiga lubas keiser parlamenti, siis tegelikult ei täitnud Nikolai II lubadust luua Vene keisririigis sisulist otsustusõigust omavat rahvaesindust. Selles mõttes ei vahetunud ei valitseja ega kadunud ka tema võimul põhinev riigikord.²⁰ Marksistide jaoks, kellele revolutsioon peaks tooma kaasa ühe klassi kukutamise teise poolt, võiks samuti 1905. aasta pidamine revolutsiooniks olla ideoloogiliselt problemaatiline.²¹

¹⁸ Станислав Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 6–7.

¹⁹ Станислав Тютюкин. Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков. – Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. Российская политическая энциклопедия (Москва: РОССПЭН 2000), 78.

²⁰ Ivan Korolev. How Could Russia Have Developed without the Revolution of 1917? – Annals of Economics and Statistics, No. 144 (December 2021), 77.

²¹ braham Ascher. Introduction. – The Revolution of 1905. Centenary perspectives, ed by J. Smele and A. Heywood (New York: Routledge 2012), 3.

Toivo Raun on kirjutanud, et „kindlasti oli 1905. aasta läbikukkumine kõikide „revolutsiooni“ mõiste kitsaste definitsioonide järgi“. Näitena esitab Raun Sigmund Neumanni definitsiooni, mille järgi on revolutsioon fundamentaalne muutus poliitilises korralduses, sotsiaalses struktuuris, majanduse-eromanduse kontrollis, ühiskondliku korra domineerivas narratiivis, mis kõik annavad märku suurest pöördest seni kestnud arengus. Sealjuures rõhutab Raun, et võib olla ei ole aga 1905. aasta puhul kõige olulisem vaadata mitte koheselt nähtavaid tulemusi, vaid mõju, mida see periood avaldas väga suurte inimhulkade poliitilisele ja sotsiaalsele eneseteadlikkusele.²²

1905. aastat võib julgelt revolutsiooniks nimetada, kui lähtuda revolutsiooni määratlemisel sellest, et tegu on murrangulise ajaga, mis toob kaasa märkimisväärsed muutused ühiskonnaelus laiemalt. Samuti tuleb veelkord rõhutada, et erinevalt mitmetest teistest ajaloos revolutsiooniks nimetatud sündmustest, mis tõid kaasa valitsejate vahetuse, kuid olid olemuselt pigem väikese grupi inimeste poolt läbi viidud riigipöörded, oli 1905. aasta puhul tõepoolest tegu suuri inimmasse kaasa haarava liikumisega. Teisisõnu, ettekujutusele revolutsioonist, kui millestki, kus rahvahulgad massiliselt võimudele vastu astuvad ja paremat elu nõuavad, vastab 1905. aasta paremini kui paljud riigipöörded, mis teoreetiliselt revolutsiooni mõiste alla täpsemalt mahuvad. Ajalookirjutuses on esitatud ka seisukohta, et ebaõnnestunud revolutsioon on samuti revolutsioon ning 1905. aasta revolutsiooni nimetuse kaitsmisel on tõstetud esile, et selles ulatuslikus võimuvastases liikumises osalenud poliitiliste jõudude sihikindel eesmärk oli riigikorra muutmine.²³

1905 aasta tähtsus Vene impeeriumi lääneosa rahvastele

Toomas Karjahärm on kirjutanud, et „kuidas me Venemaa uusimat ajalugu ja 1905. aasta sündmusi ka ei tõlgendaks, pole kahtlust, et see aasta oli pöördepunktiks ka Eesti ja eestlaste ajaloos. Eesti rahvas ärkas poliitiliselt ja astus aktiivse jõuna avaliku võitluse areenile.“²⁴ Kaido Jaanson on sarnast mõtet 1905. aasta tähenduse kohta sõnastanud nii, et „eestlastele oli see ühtlasi poliitiline ärkamine, mis järgnes kultuurilisele ärkamisele.“²⁵ Läti ajalookirjutuses on 1905. aastat nimetatud ajaks, mil läti rahvast sai ajaloo *objekti* asemel ajaloo *subjekt*.²⁶ Sarnaselt eesti ajaloolastega on lätlased rõhutanud rahva poliitilist

²² Toivo Ülo Raun. 1905 As a Turning Point in Estonian History. – East European Quarterly. Vol 14, No 3 (1980), 327.

²³ С.В. Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие, 7.

²⁴ Toomas Karjahärm. Revolutsioon, mis äratas eestlased. 100 aastat 1905. aasta revolutsioonist, 11.

²⁵ Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits. – Tuna, 1 (2005), 44.

²⁶ Andrejs Plakans. Two 1905 Congresses in Latvia: A Reconsideration. – Journal of Baltic Studies. Vol 38, No 4, 403.

aktiivsust, suuri poliitilisi streike ja meeleavaldusi, rahvaesinduste koosolekuid ning kohati vägivaldseid väljaastumisi.²⁷ Jānis Bērziņš sõnul oli 1905. aasta revolutsioon läti rahva jaoks „poliitiline kool“, mis „mingil määral valmistas ette Läti iseseisvuse tee.“²⁸ Jānis Stradiņš on kirjutanud, et kuigi 1905. aasta revolutsioon ei pannud otseselt alust Läti riiklusele, ei tohi alahinnata selle tähtsust „riikluse idee ettevalmistamisel“ ning „rahva eneseteadvuse tõstmisel.“²⁹

Soomlastel olid juba varasemalt mõnevõrra avaramad võimalused oma häält kuuldavaks teha kui näiteks eestlastel või lätlastel, kuid 1905. aasta revolutsioon tõi ka Soomes kaasa seninägematult ulatusliku osalemise poliitikas. Soome aadelkond oli peamiselt rootsikeelne, kuid ta oli siiski soomlaste rahvusliku liikumisega tugevamalt seotud³⁰ kui baltisaksa aadelkond meie rahvusliku liikumisega.³¹ 1863. aastast hakkas Soome Maapäev regulaarselt koos käima ning soome keel sai rootsi keele kõrval asjaajamiskeele staatuse.³² Sajandi lõpus likvideeris Vene keskvoim Soome autonoomia ning lisaks senise kohaliku valitsemiskorralduse muutmisele, tunnistas ametlikuks keeleks vene keele.³³ Soomes puhkes 1905. aastal ülevenemaalise oktoobristreigi mõjul suurstreik, mis koondas suure osa kogu sealsest ühiskonnast nõudma Soome autonoomia taastamist. Sellest kujunes Soome ajaloos seni nägemata ulatuslik protest, mis haaras nii erinevaid poliitilisi jõude kui ka sotsiaalseid kihte.³⁴ Keiser Nikolai II nõustus Soome autonoomia taastama ning 1906. aastast alates said Soome elanikud üldise ja ühetaolise hääleõiguse alusel hakata valima Eduskundat.³⁵ Vene keisririigi koosseisus olevast Soomest kujunes sellega esimene maa Euroopas, kus naised said valimistel osaleda³⁶ ning liialdamata võib väita, et seegi oli 1905. aasta revolutsiooni tulemus. Antti Kujala on revolutsiooniaastate tähenduse Soome jaoks võtnud kokku sõnadega, et 1905–1907 aasta sünnitas

²⁷ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 379–383, 386–390, 392–394.

²⁸ 20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918, ed. by V. Bērziņš (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2000), 401.

²⁹ Jānis Stradiņš. Latvijas 1905. gada revolūcijas kaujinieki starptautiskā aspektā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 447.

³⁰ Risto Alapuro. State and Revolution in Finland. Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 174 (Leiden: Brill 2019), 86–87.

³¹ Mart Laar. Rahvuse sünd (Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2016), 14.

³² Jussi Kurunmäki, Ilkka Liikanen. The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906. – Harvard Ukrainian Studies, Vol. 35, No. 1/4, 400.

³³ Risto Alapuro. State and Revolution in Finland, 103–104.

³⁴ David Kirby. A Concise History of Finland. (Cambridge: Cambridge University Press 2006), 142–143.

³⁵ Seppo Zetterberg. Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Helsingi eesti kogikond 20. sajandi alguses (Tallinn: Tänapäev 2013), 59.

³⁶ Jussi Kurunmäki, Ilkka Liikanen. The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906. – Harvard Ukrainian Studies, Vol. 35, No. 1/4, 409.

Soome poliitilise süsteemi, mis on aastate jooksul küll arengud läbi teinud, kuid tänase päevani püsima jäänud.³⁷

Poolas oli 1904. aasta lõpus alanud revolutsioon esimene kord pärast 1863. aasta jaanuariülestõusu (*Powstanie styczniowe*), mil poolakad organiseerunult Vene keskviimu vastu relvastatud võitlust pidasid. Varasemad ülestõusud olid toimunud aadlkonna juhtimisel, kuid 1905. aasta liikumisel oli sotsiaalselt palju laiem kandepind ka eestvedajate hulgas. Sealjuures on poola ajaloolased samuti rõhutanud, et poola rahvas ei olnud varem sellisel määral poliitilises elus kaasa rääkinud.³⁸ Wiktor Marzec on revolutsiooni nimetanud murranguks, mis kiirendas Poola „ühiskonna sisenemist poliitilisse kaasaega“³⁹ ning koos Kamil Śmiechowskiga on nad hinnanud, et 1905. aasta revolutsioon oli „üks väheseid alt üles toimunud poliitilisi moderniseerumisi ja laialdasi demokratiseerumisi Poola ajaloos, mida saab ilmselt kõrvutada vaid esimese Solidaarsus-liikumisega 1980. aastate alguses.“⁴⁰

Kogu Vene impeeriumis väljendus poliitiline aktiivsus ka erinevate ühiskonnagruppide esinduste kokku tulemises. Üks sellistest tähelepanuväärsetest rahvasaadikute kogunemistest toimus 1905. aasta hilissügisel Vilniuses, kus umbes kahe tuhande delegaadiga leedu ühiskondlik ja poliitiline eliit sõnastas rahvusliku autonoomia nõudmise, mis Vene keskviimule kuuldavaks tehti.⁴¹ Vilniuse seimis suutsid väga erinevate vaadetega poliitilised jõud alates leedu sotsiaaldemokraatidest ja lõpetades rahvuslike liberaalide ja konservatiividega omavahelistele erimeelsustele vaatamata siiski koos püsida ning ühtse poliitilise resolutsioonini jõuda. Lisaks autonoomia nõudmisele oli oluline ka see, et autonoomiat nõuti leedu rahvuslikes piirides,⁴² lükates seega tagasi ka taotluse liikuda Poola-Leedu ühisriigi taastamise suunas, mida üks osa ühiskonnategelastest toetas.⁴³ See tõstatas ühtlasi küsimuse, kus asuvad Poola ja Leedu omavahelised etnograafilised piirid. Poola ajaloolane Jerzy Zdrada on justnimelt 1905. aasta revolutsiooni nimetanud ajaks, mil leedu ja poola ühiskonnad

³⁷ Antti Kujala. Finland in 1905. The political and social history of the Revolution. – The Russian Revolution of 1905. Centenary perspectives, ed. by J. Smele, A. Heywood (New York: Routledge 2012), 92.

³⁸ Wstęp. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 8.

³⁹ Wiktor Marzec. *Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne* (Łódź: Wydawnictwo UŁ 2016), 17.

⁴⁰ Wiktor Marzec, Kamil Śmiechowski. Pathogenesis of the Polish Public Sphere. The Intelligentsia and Popular Unrest during and after the 1905 Revolution. – *Polish Sociological Review*, No. 196 (2016), 437.

⁴¹ Leonas Sabaliunas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914* (London: Duke University Press 1990), 60.

⁴² Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 1905. – *Lithuanian Historical Studies* 1(1), November 1996, 91.

⁴³ Tomas Balkelis. In Search of Native Realm: The Making of the Lithuanian Intelligentsia, 1883–1914. Doctoral thesis. University of Toronto (2004), 168.

teeneteise suhtes teravalt vaenuliku hoiaku võtsid,⁴⁴ kuigi leedu ja poola vastuolud olid ilmnunud juba leedu rahvusliku liikumise tugevnemisel 19. sajandi teisel poolel.⁴⁵

1905. aasta novembri lõpus toimus Tartus umbes 800 delegaadiga eestlaste rahvaasemike koosolek.⁴⁶ Nende sündmuste vahel on mitmeid sarnasusi, kuid erinevalt Eestist, kus rahvaasemike koosolek on üks olulistest 1905. aasta sündmustest teiste sündmuste kõrval, on Leedu ajaloonägemuses Vilniuse seim teistest revolutsioonisündmustest eraldiseisvana kõige suuremat tähelepanu pälvinud.⁴⁷ Tomas Balkelis on hinnanud, et Vilniuse seim on keskseid sündmusi nii leedulaste rahvuslikus liikumises kui ka kaasaegse Leedu rahvuslikus mütoloogias ning rõhutanud, et enamus leedu ajaloolasi peavad Vilniuse seimi 1905. aasta resolutsiooni ja Leedu iseseisvuse saavutamist 1918. aastal omavahel seotud sündmusteks.⁴⁸ Egidijus Motieka on nimetanud 1905. aasta Vilniuse seimi Leedu ajaloolise taassünni teetähiseks ning „leedu rahva poliitiliste taotluste väljakujunemise alguseks“.⁴⁹

Kuna käesolev uurimus otsib Eesti sündmustele laiemat konteksti mitte niivõrd Venemaa sisekubermangude taustal, vaid paigutab siinsed arengud Vene impeeriumi peamiselt mittevenelastega asustatud lääneosa konteksti, siis tuleb esile tuua, miks tasub Vene keisririigis aset leidnud arenguid vaadelda ka selle piirkonna ühisest perspektiivist. Kuigi ajalookirjutuses ei ole seni 1905. aasta revolutsiooni Vene impeeriumi lääneosa kui mõttelise terviku vaatenurgast uuritud, on sellel piirkonnal mitmeid ühiseid jooni, mis selle osasid omavahel ühendavad ning seda ala impeeriumi paljudest teistest piirkondadest eristavad. Kui masside kaasamine poliitilisse ellu senisest suuremas ulatuses oli 1905. aasta revolutsioonis midagi Vene keisririigile universaalset, siis rahvusliku enesemääramise võitluse teravnemine eristas Vene impeeriumi lääneosa nendest aladest, mis olid peamiselt venelastega asustatud. Sellistes teravates küsimustes, nagu võimalik autonoomia või rahvuskeele hoidmise võimalused, toimusid 1905. aasta revolutsiooni ajal ülalnimetatud territooriumil märkimisväärsed arengud. Seda nii rahvuslikke püüdlusi puudutavate ideede sõnastamisel ja nende taotlemisel, praktilises tegevuses rahvuskeele staatuse ja emakeelse hariduse vallas kui ka keskvõimu poliitilistes järeleandmistes.

Üks ühine iseloomulik asjaolu, mis kogu kõnealuse piirkonna kohta kehtis, oli venestuspoliitika ning vastuseis sellele poliitikale. Venestuspoliitika süven-

⁴⁴ Jerzy Zdrada. *Historia Polski 1795–1914* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2015), 793.

⁴⁵ Theodore R. Weeks. *Russification and the Lithuanians, 1863–1905*. – *Slavic Review*, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), 107.

⁴⁶ Toivo Raun. 1905. aasta revolutsioon Balti provintsidest ja Soomes, 42.

⁴⁷ Rimants Miknis. 1905. gada revolūcijas pētījumi Lietuvas historiogrāfijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 140.

⁴⁸ Tomas Balkelis. In *Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution*, 115.

⁴⁹ Egidijus Motieka. *The Great Assembly of Vilnius, 1905*, 84.

damise periood, meetmed ja isegi eesmärgid olid erinevates maades erinevad.⁵⁰ Niisamuti olid erinevad ka vastuseisu ulatus, vastutegevuse vormid ja rahvuslike liikumiste taotlused, kuid sellele vaatamata kujunes venestamine kogu kõnealusel territooriumil üheks peaküsimuseks, millega siinsetel ühiskondadel tuli suhestuda.⁵¹

Poolal oli Napoleoni sõdade järel Vene keisririigis autonoomia, kuid 1830. aasta ülestõusu järel Poola konstitutsioon tühistati ning pärast 1863. aasta ülestõusu muudeti kogu haridus ja asjaajamine venekeelseks.⁵² Vene keelt hakati teatud ulatuses nõudma ka Poola katoliku kirikus ning „Poola“ kaotati isegi haldusüksuse nimena muutudes kaardil „Visla-äärseks kraiks“.⁵³ Seda, kuidas väga erineva rahvaarvu ja minevikuga impeeriumi lääneosa rahvad jagasid mingil määral ajalookogemust rahvusliku rõhumise kaudu, illustreerib 19. sajandi lõpus Tartus õppinud poola arsti mälestus, et „Tartu poolakad jälgisid kõrvalseisjatena eesti rahva kultuuriliste nõudmiste võitlust, milles meie sümpaatia kuulus alati täielikult eestlaste poolele. Seda enam, et meil olid nendega ühised rahvuslikud vaenlased – moskoviidid ja sakslased, kes veelgi põhjalikumal viisil kõike Poolale omast alla surusid.“⁵⁴ 1863. aasta ülestõus toimus ka Leedus ning ülestõusu järel käskis Vene keskvõim leedukeelseid tekste kirilitsas trükkida. See keeld kaotati alles 1904. aastal, mil leedukeelseid raamatuid võis uuesti ladina tähestikus välja anda.⁵⁵ Ukrainlaste ja valgevenelaste olukord oli selles mõttes eriti keeruline, et nende keeled on idaslaavi keeled, mida keskvõim käsitles vene keele murretena. Valgevene rahvuslik liikumine oli teistest siinse piirkonna rahvastest maha jäänud ning kuigi 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel pidas 74 protsenti Valgevene elanikest oma emakeeleks valgevene keelt, oli rahvastunne alles kujunemas. Valgevene ajalookirjutuses on rahvuse väljakujunemist takistavate asjaoludena välja toodud „rahvusliku kodanluse vähesus, enamike valgevenelaste vaesus ja kirjaoskamatus, lõhenemine konfessioonide vahel ning katoliku ja õigeusu kiriku, koolide, trükisõna ja riigiasutuste valgevenevastane hoiak, mis eitas valgevene ethnose olemasolu ning pidas kõiki valgevenelasi kas venelasteks või poolakateks.“⁵⁶ Ukraina rahvuslik liikumine oli hoogsamalt arenenud nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt, kuid Vene keskvõimu piirangud sealse kultuuri vastu olid väga ranged. Siseminister

⁵⁰ Tomas Balkelis. In Search of Native Realm: The Making of the Lithuanian Intelligentsia, 1883–1914. Doctoral thesis. University of Toronto (2004), 47.

⁵¹ Vaata: Theodore R. Weeks. Russification: Word and Practice 1863–1914. – Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 148, No. 4 (Dec. 2004), 471–489.

⁵² Jerzy Zdrada. Historia Polski, 295.

⁵³ Jerzy Topolski. Historia Polski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2015), 246; Jerzy Zdrada. Historia Polski 1795–1914, 527–528.

⁵⁴ Lauri Kann, Marta Laskowska. Estonia. Mały naród, który postawił się impeerium. – Wyborcza Gazeta. 19.02.2018, 11.

⁵⁵ Theodore R. Weeks. Russification and the Lithuanians, 1863–1905. – Slavic Review, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), 96–114; 110–112.

⁵⁶ Евгений Новик; Игорь Качалов; Наталия Новик. История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г. (Мінск: вышэйшая школа 2014), 286–287.

Pjotr Valuevi 1863. aasta kurikuulus tsirkulaar eitas ukraina keele olemasolu ning piiras ulatuslikult ukrainakeelsete trükiste avaldamist. Ukraina keele likvideerimisele olid suunatud eriti jõuliselt keiser Aleksander II 1876. aasta nn Emsi ukaasid, mis keelasid igasuguse kirjanduse, sealjuures ka rahvalaulu sõnade trükkimise ukraina keeles. Samuti keelati ukraina keeles isegi teatrietenduste esitamine.⁵⁷ Nii oli 20. sajandi alguseks kujunenud Kiievis olukord, kus kõigil suurematel rahvusgruppidel olid omakeelsed ajalehed, kuid ukrainakeelset perioodikat ei ilmunud üldse. Seda vaatama sellele, et ajavahemikus 1881 kuni 1905 oli võimudele esitatud kaheksateist taotlust mõnele ukrainakeelsele väljaandele luba saada.⁵⁸ Eesti ja läti rahva olukord oli Balti erikorra tingimustes selle poolest lihtsam, et siia jõudis jõuline venestuspoliitika alles Aleksander III valitsusajal 1880. aastatel. Siis muudeti ka kooliharidus suures ulatuses venekeelseks ning asjaajamisekeelena kehtestati vene keel.⁵⁹ Eestis ja Lätis võib küll venestuspoliitikasse suhtuda kahetiselt, sest ajaloolise peavaenlasena tajus talurahvas saksa mõisnikke ja lootis keskvõimu sekkumisest kohalikku ellu endale isegi liitlast,⁶⁰ kuid kohaliku keele alla surumine tõi kaasa pettumuse. August Kitzberg on eesti rahva lootusi seoses venestuspoliitika eelvaatuseks olnud palvekirjade koostamisega senaator Nikolai Manasseinile ning sellele järgnenud pettumust kirjeldanud sõnadega, et meile anti „palutud leiva asemel kivi. Me palusime muudatusi ja saime nad, aga mitte meie soovide järele.“⁶¹ 1905. aasta revolutsionäär Marta Lepp on oma mälestustes revolutsioonieelse aja meeleolu kirjeldades isiklikust kogemusest eraldi välja toonud, et seltskondlikel koosviibimistel „kõnelesid vanad lastest ja koolidest; kaebasid, et võõras keel – vene keel – on igal pool, kus mööda oma kodumaa liigud. Võõras keeles pead endale õigust nõudma kohtust ja ülemustelt. Nagu võõrasse metsa eksinud, küsid imestades: Millal oled sattunud siia, kus keegi sind ei mõista, su keelt ei kõnele? Ja ometi on su isaisad eesti keelt rääkinud! Nüüd aga nõutakse sult su oma kodumaal võhivõõrast tundmata keelt.“⁶²

Revolutsiooniline liikumine ründas muuhulgas ka venestuspoliitikat. See on üks osa 1905. aasta revolutsioonist, mida tuleks kindlasti laiemast perspektiivist vaadata kui vaid üksikult rahvuste kaupa. Võib julgelt oletada, et surve, mis keskvõimule tekkis just seetõttu, et rahvaste suurema kultuurilise ja keelelise

⁵⁷ Theodore R. Weeks. *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914* (Illinois: Northern Illinois University Press 2008), 123.

⁵⁸ Andrii Danylenko. The „Doubling of Hallelujah“ for the „Bastard Tongue“: The Ukrainian Language Question in Russian Ukraine, 1905–1916. – *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 35, No. 1/4, (2017–2018), 62.

⁵⁹ Lembit Andresen. *Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani* (Tallinn: Avita 2003), 137.

⁶⁰ Mart Laar. *Rahvuse sünni*, 368–370.

⁶¹ August Kitzberg. Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused (Tallinn: Perioodika 1973), 170.

⁶² Marta Lepp. 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus (Tartu: Eesti Päevaleht 2010), 9–10.

iseolemise nõue keskvõimu niivõrd suurelt territooriumilt korruga tabas, kujundas ka valitsejate reaktsiooni. Sedagi küsimust ei ole kunagi Vene impeeriumi lääneosa ühendatud perspektiivist uuritud, kuid sellesse süvenemine kinnitab veelgi vajadust seda territoriaalset perspektiivi 1905. aasta erinevate küsimuste uurimisel silmas pidada. Rünnak venestuspoliitika vastu lähtus nii sotsialistidelt kui liberaalidelt, nii maarahva kui linlaste koosolekutel esitatud nõudmistest, nii haritlastelt kui ka talupoegadelt. Soome suurstreigi ajal tegid soome sotsiaaldemokraadid ja konstitutsionalistid paljudes linnades koostööd, nõudes Soome autonoomia taastamist. Seda vaatamata sellele, et nende vaated Soome valitsemise tulevikule olid erinevad – sotsiaaldemokraadid soovisid üleüldistel valimistel moodustatavat ühekojalist rahvaesindust, mida mitmed teised poliitilised jõud traditsiooniliselt ei toetanud.⁶³ Revolutsiooni käigus õnnestus see nõudmine siiski läbi suruda ning keisrivõim lubas autonoomia taastada ja Eduskunta luua.⁶⁴ Üks laialtlevinud nõudmisi, mida korduvalt esitati, oli emakeelne õpe rahvakoolides. Poolas toimus 1905. aasta alguses ulatuslik õppeasutuste streik, milles osalesid nii õpilased, õpetajad kui ülikoolide õppejõud ning milles nõuti poolakeelset haridust.⁶⁵ Tartusse kogunenud üle-eestiline rahvasaadikute koosolek lõhenes erimeelsuste tõttu kaheks eraldi koosolekuks, kuid eestikeelse hariduse nõue oli mõlema koosoleku otsustes.⁶⁶ Emakeelne haridus seati eesmärgiks paljude parteide programmides, see esines nii Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei programmis, Eesti Rahvameelse Eduerakonna programmis kui ka Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse programmi eelkavas, mille eesti sotsialistid 1905. aastal jõudsid valmis kirjutada.⁶⁷ Lätis novembri keskpaigas kogunenud kooliõpetajate kongressil oli see samuti üheks tähtsaks resolutsiooni punktiks.⁶⁸ Rahvuskeelse hariduse nõudmise esitas ka Vilniuse seim.⁶⁹ Sealjuures ei olnud mitte erandlik, vaid ajale iseloomulik, et isegi ettevaatlikum rahvuslik väljaanne, nagu leedu liberaalne ajaleht Vilniaus Žinios, mis üldiselt hoidus võimudele radikaalseid nõudmisi esitamast, nõudis 1905. aastal avalikult leedukeelse hariduse kehtestamist.⁷⁰

⁶³ Risto Alapuro. *State and Revolution in Finland*, 106.

⁶⁴ Eric Blanc. *Revolutionary Social Democracy: Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*. Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 228. Leiden: Brill, 2021, 182.

⁶⁵ Jerzy Zdrada. *Historia Polski 1795–1914*, 771–772.

⁶⁶ Tartu ülemaalse rahvaesindajate kongressi Bürgermusse koosoleku otsused. 27.–29. november 1905. Tartu ülemaalse kongressi aulakoosoleku otsused. 27.–29. november 1905. – T. Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 369, 379.

⁶⁷ VSDTP programm; Eesti Rahvameelse Eduerakonna programm; Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei programmi eelplaen. 8. november 1905. – T. Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 240, 285, 257.

⁶⁸ Līga Lapa. *The 1905 Revolution in Latvia*. – *Latvia and Latvians*. Vol II, 390.

⁶⁹ Leonas Sabaliūnas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914* (London: Duke University Press 1990) 61.

⁷⁰ Tomas Balkelis. In *Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution*. – *Revolution in Nordost Europa*, ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 110.

Kuigi ka pärast revolutsiooni jäi riigikoolides endiselt õppekeeleks vene keel, siis erakoolides lubati nüüd rahvuskeelset õpet läbi viia. See võimalus oli üks olulisi keskvoimult saavutatud järeleandmisi, mida kasutati aktiivselt nii Eestis kui mujal, kus avati mitmeid selliseid koole.⁷¹

Revolutsiooni aeg tõi kõnealuses piirkonnas olulisi arenguid ka rahvuskeelte kasutusvõimaluste vallas. 1906. aastal hakkas ilmuma esimene valgevenekeelne ajaleht „Наша доля“. Selle eestvedajad olid Valgevene Sotsialistliku Hromada juhtfiguurid ja revolutsioonilise liikumise tegelased.⁷² „Наша доля“ sai ilmuda vaid väga lühikest aega, kuid juba samal aastal hakati välja andma ajalehte „Наша Ніва“, millest kujunes aastateks valgevene rahvusliku liikumise keskus. Ajalehe kaastöötajad asutasid Vilniuses ka valgevene muuseumi, ajalehest kasvas välja teisi väljaandeid.⁷³ 1905. aasta revolutsioon tõi faktiliselt kaasa ka ukraina keele vastaste Emsi ukaaside likvideerimise – ukrainakeelsed ajalehed hakkasid ilmuma, ukraina kultuuriseltsid tekkisid ja laiendasid tegevust, ukraina keele kasutus suurenes ka kirikus. Sealjuures on eriti tähelepanuväärne, et Ukraina rahvuslikus liikumises keskset rolli mänginud kultuuriühendused *Prosvita* laienesid 1905. aastal Austria-Ungari koosseisus olnud Galiitsiast Vene impeeriumi piiridesse. 1907. aastaks oli neid Ukraina suuremates linnades juba üle kolmekümne, lisaks veel väiksemad harud ümbritsevates külates.⁷⁴

1905. aasta revolutsioon kujundas ka monarhistidest ja impeeriumi jagamatust toetavatest vene rahvuslastest suure ühiskondliku liikumise. Üldjoontes kujunes nende eesmärgiks astuda vastu tänavatele jõudnud revolutsioonile, mille tekkimise peasüdlaseks pidasid nad väliseid mittevenelikke agitatsioone.⁷⁵ Vene parempoolseid 1905. aasta revolutsioonis käsitlevas monograafias on Don C. Rawson välja toonud, et impeeriumi lääneosas seadsid parempoolsed organisatsioonid kohati oma juudi- ja poolavaenuliku hoiaku isegi rohkem esiplaanile kui vene parempoolsetele üldomase keisrivõimu kaitsmise.⁷⁶ Theodore Weeks on rahvuslust ja venestamist käsitlevas monograafias esile tõstnud, et Kiievis, kus parempoolsed kujunesid 1905. aastal erakordselt tugevaks poliitiliseks jõuks, ei pidanud nad väliste agitaatorite all silmas mitte vaid poolakaid ja juute, vaid ka ukraina rahvuslasi.⁷⁷ Vene keisririigi juutide ajaloos, kelle vastu oli

⁷¹ Lembit Andresen. Eesti kooli ajalugu. Algusest kuni 1940. aastani (Tallinn: Avita 2003), 140, 163, 166.

⁷² Райнэр Лінднэр. Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX–XX ст. (München: Oldenbourg Verlag 2005), 96.

⁷³ Евгений Новик; Игорь Качалов; Наталия Новик. История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г., 268.

⁷⁴ Orest Subtelny. Ukraine. A History (Toronto: University of Toronto Press 1989), 297; Paul Robert Magocsi. A History of Ukraine (Toronto: Toronto University Press 1998), 380.

⁷⁵ Theodore R. Weeks. Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914 (Illinois: Northern Illinois University Press 2008), 36.

⁷⁶ Don C. Rawson. Russian Rightists and the Revolution of 1905, 91.

⁷⁷ Theodore R Weeks. Nation and State in Late Imperial Russia, 36.

kehtestatud ulatuslikult diskrimineerivaid seadusi⁷⁸ ning keda justnimelt impeeriumi lääneosas elas mitu miljonit, oli 1905. aasta samuti murranguline: seda on nimetatud ajaks, mil lõplikult kadus lootus emantsipatsiooni võimalikkusesse Vene keisririigis.⁷⁹ Revolutsiooni ajal aset leidnud tsaarivõimu poolt toetatud pogrommid olid nende lootuste purunemise seisukohast murrangulised.

Sotsialistid ja vägivald

1905. aasta revolutsioon ei olnud niivõrd ohvrilerohke kui 1917. aasta oktoobripöördele järgnenud segadused, kuid siiski hukkus revolutsioonisündmustes tuhandeid inimesi.⁸⁰ Inimohvritega vägivalda panid Vene keisririigis suures ulatuses toime nii ülestõusnud kui ka riigivõim. Nii näiteks pidasid ülestõusnud ja sõjaväelased mitmel pool lahinguid,⁸¹ talupojad ründasid mõisahooneid ja ametiasutusi,⁸² revolutsioonilised organisatsioonid korraldasid pommilahvatusi ja mõrvu,⁸³ töölised tungisid kallale vihatud vabrikumeistritele.⁸⁴ Sõjavägi tulistas meelevaldajate ja streikivate tööliste pihta,⁸⁵ karistussalgad põletasid talusid ja panid elanikkonna vastu toime metsikusi, väljakohtud mõistsid kiirkorras inimesi surma,⁸⁶ riigivõimu vaikelval toetusel leidsid mitmetes linnades aset pogrommid.⁸⁷

Doktoritöö toob välja, et peaaegu kogu inimohvritega vägivald 1905. aasta revolutsioonisündmustes Eestis pani toime riigivõim. Sealjuures toetab väitekirj seisukohta, et üks peamisi põhjuseid, miks ülestõus Eestis ei kujunenud niivõrd ohvrilerohkeks kui mitmel pool mujal, peitus siinsetes sotsialistlikes organisatsioonides. Eestis olid sotsialistid 1905. aastal alles võitlussalku moodustamas ning nad olid kehvemini relvastunud ja vähem organiseerunud kui mitmel pool

⁷⁸ Richard Wortman. *Russian Monarchy: Representation and Rule*. Series: Imperial Encounters in Russian History. (Boston: Academic Studies Press 2013), 200–201.

⁷⁹ Benjamin Nathans. Introduction. – *The Revolution of 1905 and Russia's Jews*. Ed. by S. Hoffmann, Ezra Mendelsohn (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008), 1.

⁸⁰ Vt Anna Geifman. *The Kadets and Terrorism, 1905–1907*. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 36, H. 2 (1988), 250.

⁸¹ Ирина Пушкарёва. Первая победа революции. – *Первая революция в России. Взгляд через столетие*. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 305.

⁸² Schedewie, Franziska. Peasant protest and peasant violence in 1905. Voronezh province, Ostrogozhskii uезд. – *The Revolution of 1905. Centenary perspectives*, 137.

⁸³ Geifman, Anna. Psychohistorical approaches to 1905 radicalism. – *The Revolution of 1905. Centenary perspectives*, 25.

⁸⁴ Aitsam, Mihkel. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis (Tartu: Ilmamaa 2011), 44–45.

⁸⁵ Lauri Kann. When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* nr 2 (117), 2022.

⁸⁶ Станислав Тютюкин. У порога гражданской войны. – *Первая революция в России. Взгляд через столетие*. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 381–382.

⁸⁷ Orlando Figes. *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924* (London: Bodley Head 2014), 196–197.

mujal Vene keisririigis. Sündmuste kaasaegne sotsialist ja hilisem Jüri Jaaksoni valitsuse minister Karl Ast on väitnud, et „ma ei kahtle, et kui meie rahvas mõningal määral sõjaväelisi relvi oleks omanud, siis oleks paljudes paikades karistussalkadega kokkupõrkeid tulnud.“ Ast lisas, et toonastel eesti sotsialistidel oli küll mõningaid teadmisi relvade veost, kuid „pisiprovincsliku Eesti relvastamise vastu ei oleks tundnud ühegi riigi sõjaväeline luure huvi ega poleks leidunud erakapitaliste, kes selleks miljoneid oleks lendu lasknud.“⁸⁸ Väitekirja jaoks avaldatud artiklis⁸⁹ on sotsialistide organiseerituse ja vägivaldse ülestõusu seose võimalikkuse tõestamiseks võrreldud Eesti sündmusi Poolas aset leidnud arengutega, kus sotsialistlikud organisatsioonid olid tugevamaks kujunenud ja vägivalda oli tunduvalt rohkem. Kuigi sotsialistide organiseeritus ja võitlusorganisatsioonide moodustamine ei olnud kindlasti ainus tegur, mis revolutsioonilise liikumise vägivaldsust kujundas, oli see autori hinnangul siiski väga oluline.

Vägivaldne revolutsioon oli üks tolleaegse sotsialismi nurgakividest. Juba Karl Marxi ja Friedrich Engelsi kommunistliku partei manifestis on tegevussuunis selleks, et proletariaadi diktatuuri kehtestamiseks tuleb kindlasti läbi viia vägivaldne revolutsioon.⁹⁰ Selline arusaam domineeris ka Eestis kanda kinnitanud Venemaa Sotsiaaldemokraatlikus Töölisparteis, mis 1905. aasta kevadel võttis parteikongressil vastu otsuse relvi muretseda ja suureks ülestõusuks valmistuda.⁹¹ Eesti ajaloolastest on sotsialistide suhtumist vägivalda 1905. aastal uurinud Toomas Karjahärm, kes on esile tõstnud tollal VSDTP mõjuka liikme Vladimir Lenini juhiseid vägivalda toime panemiseks ja tema üleskutseid politseinikele hapet näkku visata, ametikke mõrvata ja üldist hirmu põhjustada.⁹² Kuni 1905. aasta keskpaigani oli VSDTP ainuke Eestis tegutsev sotsialistlik partei, kuid aasta jooksul moodustus Tartus ajalehe „Uudised“ ringkonna ümber ka Eesti Sotsiaaldemokraatlik Tööliste Ühisus.⁹³

Sotsialistide arusaamad sellest, millises ulatuses, milliste meetoditega ja kelle vastu vägivalda kasutada, lahknesid nii VSDTP sees kui ka sellest väljas, kuid põhimõtteliselt toetasid vägivalda võitlusvahendina ka teised sotsialistlikud parteid.⁹⁴ Laiihaardeline relvastatud võitlusorganisatsioon oli 1905. aastaks välja kujunenud Poola Sotsialistlikul Parteil.⁹⁵ Partei võitlusorganisatsiooni relvastatud aktsioonid, nagu näiteks politseinike, provokaatorite või tsaarivõimu kõrgemate ametnike ründamised, aga ka pankade, postijaamade ja konvoide

⁸⁸ Karl Ast Rumor. Aegade sadestus II (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1965), 258.

⁸⁹ Lauri Kann. The Revolution of 1905 in Poland and Estonia. – 100 Years of Diplomatic Relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History, ed by G. Kozłowski and A. Selart (Tartu: University of Tartu Press 2020).

⁹⁰ Karl Marx, Friedrich Engels. Kommunistliku Partei Manifest (Tallinn: Eesti Raamat 1981), 71.

⁹¹ Abraham Ascher. The Revolution of 1905, 189.

⁹² Toomas Karjahärm. Sotsialistid ja terroristid 1905. aasta revolutsioonis. – Tuna, 2 (2015), 38, 44.

⁹³ Eesti ajalugu V, 356.

⁹⁴ Kurikuulsad on eriti esseeride poolt toime pandud atendaadid ja teised vägivallateod.

⁹⁵ Lauri Kann. The Revolution of 1905 in Poland and Estonia, 63–64.

röövimised, algasid juba 1904. aastal (71 aktsiooni), saavutasid kõrgaja 1905–1906. aastal (kummalgi üle 800 aktsiooni) ning jätkusid veel 1907. aastal (529 aktsiooni) ja väiksemas ulatuses edaspidigi. Võitlusorganisatsiooni tegevusse oli kaasatud üle 3000 liikme, 500 instruktori ning 700 tehniku, seal hulgas pommi-valmistajad. Võitlusorganisatsiooni tegevus oli ka 1906. aastal aset leidnud Poola Sotsialistliku Partei sisemise lõhenemise üheks peapõhjuseks.⁹⁶ Kui partei üks juhtfiguure Józef Piłsudski oli seisukohal, et vägivaldsed kokkupõrked võimudega on vajalikud, et rahvas kaotaks esialgse hirmu võimude ees ning läheks üle laiaulatuslikule ülestõusule, siis partei nn „noorte“ (*młodzi*) tiiva hulgas tekitasid taolised aktsioonid kahtlusi. Eriti kriitilised oldi 1906. aasta 15. augusti nn „Verise kolmapäeva“ (*Krwawa środa*) pärast, mil partei võitlusorganisatsioon viis Varssavis ja selle lähiümbruses läbi umbes 100 rünnakut politseinike, sandarmeeria ja sõdurite vastu, tappes mitukümmend inimest.⁹⁷

Vägivaldse vastupanu poolest revolutsiooni ajal kurikuulsas Lätis olid suurearvulised võitlussalgad, kes sõjaväelastega lahinguid pidasid. Sealjuures oli lätlaste hulgas sotsialistliku liikumise eestvedajaks ennekõike lätlaste oma Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, kuid olulist rolli mängisid ka teised parteid.⁹⁸ 1905. aasta kevadest alates korraldasid läti sotsialistid ka inimohvritega pommiplahvatusi.⁹⁹

20. sajandi alguses olid atentaadid riigivõimu esindajate vastu niivõrd laialt levinud, et ametnike seas oli kujunenud teatav hirmuõhkkond nende ees. Isegi üldiselt rahulikus Soomes, kus vägivaldal ei olnud poliitikas varasemat traditsiooni, pandi 1904. aastal toime üks ja 1905. aastal koguni viis atentaati.¹⁰⁰ Kui Vjatšeslav Plehve võttis 1902. aastal vastu keisririigi siseministri ameti, siis lasi ta arstil kirjutada retseptid oma teenri nimele, et kaitsta end mürgitamise eest. Plehve tapeti 1904. aastal esseeride võitlusorganisatsiooni liikme poolt, kes ministri hobusetõlla pommiga õhku lasi.¹⁰¹ Aleksander II tapmine esseeride poolt 1881. aastal näitas, et isegi valitseja ei ole atentaadi eest kaitstud. Keisri tapmise järel viidi läbi ulatuslik riigivaenlaste tagaotsimine ning 1905. aasta seisukohast on huvitav, et teiste hulgas saadeti 1882. aastal vangistusse noor eestlane Andres Dido, kellelt võimud leidsid ka luuletuse, mis unistas Eesti vabariigist.¹⁰² Didot on ajalookirjutuses esile tõstetud kui revolutsiooniaegset vägivalda toetajat. 1906. aastal kirjutas ta oma ajalehes „Õigus“ saksa mõisnike kohta:

⁹⁶ Andrzej Friszke. Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920. (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2021), 92–93.

⁹⁷ Andrzej Friszke. Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920, 93.

⁹⁸ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 382, 396.

⁹⁹ Aivars Stranga. Pārdomas par 1905. gada revolūciju, 573–574.

¹⁰⁰ Antti Kujala. Finland in 1905. The political and social history of the Revolution. – The Russian Revolution of 1905. Centenary perspectives, 87.

¹⁰¹ Abraham Ascher. The Revolution of 1905, 54–55.

¹⁰² Eerik Purje. Andres Dido müüt. – Estonian World Review. 13.10.2006; Hando Runnel. Andres Dido ja tema tähendus Eesti-mõtte loos. – Eesti Ekspress. 6.10.2005.

„mis iga eestlane selles võitluses tegema peab, on see, et keegi neist röövlitest elusalt meie maalt ei pääse, mitte ainult 700 aasta piina ja kurnamise kätemaksu pärast, vaid nimelt ettevaatuse pärast. Need inimese näolised põrgulised on kõige peale valmis. Kui nad elusalt meie käest pääseksid, siis võiksid nad ühel ehk teisel viisil tagasi meid tülitama tulla. On nad aga hauas, siis ei tule nad sealt enam välja. Muidugi peab nende röövlite varjajate ja kaitsjatega niisama ümber käima, nagu nende enestega, kui nad ka meie rahva nime kannaksivad. Nii-suguste äraandijate häbi- ja kuritegu on palju suurem kui röövlite eneste süü.“¹⁰³

Dido tekstide puhul tuleb arvestada siiski seda, et tema ajaleht ei pruukinud olla teistest legaalsest väljaannetest mitte selle pärast radikaalsem, et autori vaated olid teistega võrreldes äärmuslikumad, vaid selle pärast, et Prantsusmaal olles sai Dido oma ajalehte tsensuurivabalt välja anda, mida siinsed ajalehed teha ei saanud. Silmas tuleks pidada ka seda, et „Õigus“ ilmus pärast karistussalkade poolt Eestis toime pandud metsikuid tegusid, mis võisid Dido vaadetele samuti emotsionaalset mõju avaldada. Siinsed legaalsed ajalehed, mida võimud endale ebamugavaks pidasid (näiteks sotsiaaldemokraatlik „Uudised“) olid selleks ajaks juba kinni pandud.¹⁰⁴

Ajalookirjutuses on küll mainitud, et Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühise juhtfiguure Peeter Speek oli avalikult rääkinud vägivaldse ülestõusu vastu, kuid arvesse tuleb võtta seda, et see tugineb Speegi mälestustele, mille ta aastakümneid hiljem ja teistsuguses poliitilises olukorras kirja pani. Ajakirjale „Õigus“ emigratsioonis kaastööd tehes kirjutas Speek 1906. aastal, et „meie isade ja vendade veri, meie emade ja õdede hädakisa, meie põletatud ja laastatud talud kutsugu vägeva võimuga tasujaid tööle. Veri nõuab vere hinda!“¹⁰⁵ Ajalehe „Uudised“ 1905. aasta veergudelt leiab samuti veidi ettevaatlikumal viisil vägivalda kui poliitilise võitlusvahendi toetamist.¹⁰⁶

See, mil määral üks või teine eesti revolutsionäär vägivalda toetas, on keeruline küsimus, kuid lähtudes sellest, et vägivaldne revolutsioon oli tollaste sotsialistide ideoloogia üks nurgakividest, võib julgelt oletada, et vägivalda toetamine oli sotsialistide hulgas laialt levinud. Omaette küsimus on muidugi see, millist vägivalda ja millises ulatuses toetati. Kahtlemata oli neid, kes leidsid, et ülestõusu puhkemise korral on õige asuda jõuga vana korda kukutama, kuid olid vastu näiteks riigiametnike või politseinike valimatule tapmisele, aga kindlasti oli ka neid, kes arvasid, et õige on tappa ka lihtsaid kodanikke, kes keelduvad revolutsioonilisele parteile rahalist annetust tegemast ja panna avalikesse kohtadesse pomme. 1905. aastal VSDTP liige Johannes Pikkov meenutas hiljem, et partei Tallinna komitee „otsis ja leidis seltsimehe, kel oli kalduvusi ja huvi pom-

¹⁰³ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: Sotsialistid ja terroristid (Tartu: Argo 2015), 71.

¹⁰⁴ „Uudiste“ viimane number ilmus 1905. aasta 30. detsembril.

¹⁰⁵ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: Sotsialistid ja terroristid, 71–72.

¹⁰⁶ Näiteks „Uudised“ 22. november 1905, lk 1: „Meie kannatus lõppes. Meie töölised astusime verisesse võitlusesse oma vaenlaste – isevalitsuse ja kapitalistide klassi – vastu, et enesele inimese õigusi ja paremat tulevikku võita. Isevalitsuse jätised hingitsevad oma viimaseid päevi.“

mide valmistamiseks. Mõne aja pärast saadeti tema Peterburi pommide ja selle-sarnaste asjade valmistamist õppima.¹⁰⁷ Eestis 1905. aastal inimohvritega pommiplahvatusi ei toimunud, kuid pommide valmistamisest on siiski teateid.¹⁰⁸

Üleskutseid vägivalda kasutada esines 1905. aastal nii kõnedes kui trükistes. Väga agressiivsed olid sotsialistide lendlehed, milles kutsuti üles relvi haarama ja riigivõimu kukutama. Suurim revolutsiooni ajal Eestis trükitud lendlehe tiraaž olnud koguni 25 000 eksemplari. Illeagaalsetest ajakirjandusväljaannetest tasub esile tõsta Peterburis trükitud ajalehte „Edasi“, mis oli Venemaa Sotsiaal-demokraatliku Töölispartei eesti organisatsiooni esimene ja tollal ainus ajaleht. 1906. aastal ilmus VSDTP ajaleht „Sotsialdemokrat“.¹⁰⁹ Nende veergudel kut-suti üles vägivaldsele revolutsioonile, mis oli ka teistes keeltes VSDTP ja mit-mete teiste sotsialistlike parteide väljaannetes tavaline.

Tõenäoliselt on just vägivalda kasutamine revolutsionääride poolt, mille käigus tapeti ka Vene keisririigi lääneosas nii riigiametnikke kui juhuslikke kõrvalseisjaid, olnud põhjuseks, miks sajand hiljem on olnud revolutsioonilist liikumist keeruline positiivse sündmusena tähistada. Kuidas suhtuda üles-tõusnute poolt toime pandud vägivalda, on ajaloos erimeelsusi tekitanud küsi-mus. Ilmselt on suhtumine sõltunud ka sellest, kuidas suhtutakse revolutsio-nääride taotlustesse – kas neid nähakse vabadusvõitlejatena võõrvõimu vastu või kommunistliku maailmarevolutsiooni elluvijjatena.

Mitmed 1905. aasta revolutsiooni ajal rünnakuid planeerinud, toime pannud või aktiivselt toetanud isikud olid hiljem iseseisvunud vabariikides tähelepanu-väärsetel ametikohtadel. 1906. aasta suvel tapsid Poola Sotsialistliku Partei võitlusorganisatsiooni liikmed Varssavi kuberner kohusetäitja sandarmeeria kindrali Andrei Markgrafski, kui nad rongis revolvrimest tema pihta tule avasid. Hukkus ka kindrali seitsmeaastane poeg. Rünnaku käsu andnud Tomasz Arcis-zewski oli maailmasõdade vahelisel ajal Poola seimi saadik ning hiljem Poola eksiilvalitsuse peaminister.¹¹⁰ Võitlusorganisatsiooni liikmed üritasid pommiga tappa ka Varssavi kindralkuberner Georgi Skaloni, kes oli 1905. aasta sügisel ohvriterohkete repressioonidega ühiskondlikku vastupanu alla surunud. Skalon pääses rünnakust vigastusteta ning tema suunas pommi visanud üheksateist-kümneaastane üliõpilane Wanda Krahelska põgenes Austria-Ungarisse. Kui Venemaa nõudis Krahelska välja andmist, siis Austria-Ungari keeldus. Austria-Ungari parlamendi poola rühma liige ütles toona Krahelska kohta, et tütarlaps ei ole mitte „kriminaal, vaid poliitiline kangelane.“¹¹¹ 1930. aastate kolmekordne Poola peaminister Walery Ślawek sai 1905. aastal raskelt vigastada, kui plah-vatas pomm, millega tema ja teised revolutsionäärid kavatsesid Milanóweki

¹⁰⁷ Johannes Pikkov. Tallinnas 1905. aastal. – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Toim. H. Kruus. (Tartu 1932), 177.

¹⁰⁸ Toomas Karjahärm. Sotsialistid ja terroristid 1905. aasta revolutsioonis II. – Tuna, 3 (2015), 41.

¹⁰⁹ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: Sotsialistid ja terroristid, 78–79.

¹¹⁰ Piotr Majewski. Bomby i browningi. Akcje terrorystyczne bojowców PPS. – Magazyn Historyczny Mówią Wieki, 3 (2015), 34.

¹¹¹ Ibid, 35.

linna lähedal postirongi rünnata.¹¹² Eestis ei toimunud 1905. aastal Poolaga võrreldavat vägivaldset võimuvastast tegevust, kuid sotsialistide plaanid vägivaldseteks väljaastumisteks olid olemas.¹¹³ Friedebert Tuglas tunnistas oma mälestustes, et 1906. aastal vedas ta Tallinna ja Tartu vahel lisaks kirjandusele ka relvi.¹¹⁴ Johannes Leeman, kes mõisteti süüdi selles, et ta oli 1907. aastal Eestis röövimise käigus tapetud baltisaksa mõisniku Otto Budbergi mõrva kavandamisega kaudselt seotud,¹¹⁵ oli Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei ridades 1922. aastal riigikogu liige. Tõsi küll, oma mälestustes Leemann eitab, et tema oleks Budbergi tapmisega seotud. Küll aga tunnistab ta oma osalust võitlussalga organiseerimisel Soomes ja relvade hankimisel.¹¹⁶ 1905. aastal vägivaldseid rünnakuid propageerinud Läti Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse (*Latviešu sociāldemokrātu savienība*) eestvedajaid Miķelis Valters oli 1918–1919 aastal Kārlis Ulmanise valitsuses Läti esimene siseminister.¹¹⁷ Esseer Boris Savinkov, kes korraldas 1904. aastal siseminister Plehve õhku laskmise, mille käigus said surma ka kutsar ja raskelt vigi veel mitmed kõrvalseisjad, oli 1917. aastal Aleksander Kerenski Ajutise Valitsuse liige.¹¹⁸ Venestuspoliitikat ellu viinud Soome kindralkuberner Nikolai Bobrikovi 1904. aastal tapnud soome rahvuslast Eugen Schaumanni nägid paljud soomlased ennekoike vabadusvõitleja ja rahvuskangelasena.¹¹⁹ Jean Sibelius pühendas Schaumannile leinamarsi ning Soome valitsusresidentsis on talle pühendatud mälestustahvel. 2004. aasta suures teleprojekti „Suuret suomalaiset“ valisid televaatajad Schaumanni läbi aegade kolmekümne neljandale kohale suurte soomlaste nimekirjas.¹²⁰ Seevastu Soome tollane peaminister Matti Vanhanen nimetas Schaumanni tegu „poliitiliseks terrorismiks“ ning leidis, et selle sündmuse saja aasta möödumist ei peaks kuidagi tähistama.¹²¹

Kuigi ühe osa 1905. aasta ülestõusnute vägivallast panid toime sotsialistid, tuleb siiski arvestada, et kehtiva korra vastast vägivallaga teostasid väga erinevad inimesed väga erinevates olukordades. 1905. aastal vastandusid võimudele ka sellised ühiskonnagrupid, mis ei olnud kuidagi sotsialistliku liikumise mõju all. Osa nendest pani revolutsioonisündmustes toime ka vägivaldseid tegusid. Näiteks on ka eelnimetatud Schaumann, kes tappis poliitilistel motiividel enne revolutsiooni kindralkuberner, kuid ei olnud sotsialist. Võimu vastu võitlevate

¹¹² Ibid, 33.

¹¹³ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 94–103.

¹¹⁴ Toomas Karjahärm. Sotsialistid ja terroristid 1905. aasta revolutsioonis. Tuna, 3 (2015), 43.

¹¹⁵ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: mälestused, 375.

¹¹⁶ Johannes Lehmann. Eriti tarvilik täiendamine. – 1905. aasta Eestis: mälestused, 82–83; Johannes Lehmann. Kuidas tapeti parun Budberg. – Postimees 31.10.1934, 5.

¹¹⁷ Historical Dictionary of Latvia. Third Edition. By Aldis Purs and Andrzej Plakans (Maryland: Rowman Littlefield 2017), 345.

¹¹⁸ Orlando Figes. A People's Tragedy, 170; Abraham Ascher. The Revolution of 1905, 54.

¹¹⁹ David Kirby. A Concise History of Finland, 141.

¹²⁰ https://fi.wikipedia.org/wiki/Eugen_Schauman

¹²¹ Heikki Aittokoski. Bobrikovin murha kuohutti Suomea sata vuotta sitten. Pääministeri Vanhanen: Eugen Schaumanin teko oli täysin tuomittava. – Helsingin Sanomat 22.04.2004

inimeste hulgas oli neid, kellele sotsialistide ideed olid võõrad või vastumeelsed. Isegi tööliste võitlus tööandjate vastu ei olnud sugugi ainult sotsialistide võitlus. Veelgi keerulisem lugu on talurahva vastupanuga. Kindlasti sündis palju 1905. aasta vägivalda tingituna ennekõike erakordselt pingelisest ühiskondlikust olukorrast, revolutsioonisündmuste kohati kaootilisest iseloomust ning teatavast karistamatuse- ja enneolematu vabaduse tundest, mis andis võimaluse viha, kättemaksu või isegi saamahimu välja elada. Seega ei tohiks lihtsustada ülestõusnute vägivalda ainsaks allikaks sotsialiste, kuigi tuleb silmas pidada, et märkimisväärselt paljudel juhtudel vägivald nende tegevusest lähtus.

Eestis oli kõige ulatuslikumaks ülestõusuks mõisate rüüstamine 1905. aasta detsembris. Eesti ja läti ajaloolased on rõhutanud, et kuigi mõisate ründamises oli sotsialistide käsi mängus, on selle kohalikke maainimesi kaasa haaranud liikumise sügavamad põhjused hoopis mujal. Rüüstamise üheks põhjuseks oli ilmselt ka talurahva veendumus, et mõis on ebaõiglase rikkuse koondpunkt. Seda veendumust ilmestavad hästi Gustav Suitsu sõnad 1906. aastast, et „seitse- sada aastat meie juures kätte on maksnud, kuna kõik kibedus ja viha, mis rahva hinges kokku kogunud, nüüd hiljuti loomusunniliselt lõkkele oli lõõnud.“¹²² Eduard Laaman on koguni kinnitanud, et „mõisate rüüstamine oli ainult loodus- jõuline agraarrahutuste plahvatus“,¹²³ mis on küll selles mõttes liialdus, et mõisahoonete ründamisele andis tõuke Tallinna töölissalkade maale liikumine 12. detsembril,¹²⁴ kuid mis ilmestab seda, et nendel sündmustel oli laiem talu ja mõisa suhete kontekst. Mõisate rolli talurahva ajaloonägemuses on esile tõstnud ka Toomas Karjahärm, kes on kirjutanud: „Miks pöördus vägivald just balti- saksa aadlile kuulunud rüütlimõisate vastu? – Võõrpäritolu ülemkihi asupaiga rollis vastandus mõis talule ja külale kui eesti rahva kodule. – Ebatavalisel, revolutsioonilisel ajal ületas vastuolude umbsõlme pinge alamkihtide taluvuse läve ja „ajaloolisest“ vihast ajendatud vägivald pääses ohjeldamatult valla. Uhked häärberid, mis tuleroaks said, olid Balti ülemkihtide heaolu märgilised sümbolid, mis kehastasid rikkuse ja võimu kontsentratsiooni.“¹²⁵ Elga Zalite on samuti esile tõstnud, et Lätis nähti mõisate rüüstamises ajaloolist kättemaksu sajanditepikkuse allasurumise ja alanduse eest, mida talupoegkond oli kannatanud. Zalite on tollast meeolu ilmestanud Läti Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse liikme Ernests Rolavsi sõnadega, et „mõis oli hirmu, meelegeite, häbi ja tagakiusamise keskus ja koobas. Peaaegu igal läti talupoja perekonnal oli oma lugu tööriigamisest, peksmisest ja käe suudlemisest.“¹²⁶ Kindlasti ei mõelnud kõik talupojad ühtviisi, kuid võib oletada, et nende jaoks, kes mõisaid rüüstasid

¹²² Gustav Suits. Sihid ja vaated (Helsingi: Yrjö Weilin 1906), 138–139.

¹²³ Eduard Laaman. Iseseisvuse sünd (Tallinn: Faatum, 1990), 51.

¹²⁴ Lauri Kann. 1905. aasta revolutsioon. – Tallinna ajalugu III 1710–1917 (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 96.

¹²⁵ Toomas Karjahärm. Mõisnike kahjud 1905. aastal ja nende hüvitamine. – Tuna, 2 (2013), 57–58.

¹²⁶ Elga Zalite. Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University. – Slavic & East European Information Resources. Vol 17 (2016), 17–18.

või kes seda tegevust toetasid, oli isiklik, perekondlik ja kogukondlik ajalookogemus oluline asjaolu, mis revolutsiooni ajal sellist teguviisi või suhtumist ajendas.

Sotsialistide jagunemine rahvusküsimuse pärast

Doktoritöö üheks eesmärgiks on paigutada Eesti 1905. aasta revolutsioonisündmusi Vene keisririigi lääneosa peamiselt mittevenelastega asustatud alade konteksti. Ühtlasi üritab doktoritöö propageerida selle geograafilise perspektiivi arvestamist laiemalt hilise Vene keisririigi uurimisel. Selle toetamiseks on oluline tõsta esile aspekte, mida selle piirkonna rahvad tolle ajaperioodi kontekstis jagasid. Üks sellistest asjaoludest on ka see, et kõigis neis maades leidis tollel ajal kas suuremal või vähemal määral aset sotsialistide jagunemine internatsionalistideks ja rahvuslasteks. Teiste sõnadega, tõstatas küsimus, kas ennekõike **ülevenemaaline** sotsialistlik liikumine või **kohalik** sotsialistlik liikumine. See vastandus avaldus nii sotsialistlike parteide sees kui ka parteide vahel. Doktoritöö tausta peatükis on antud ülevaade Läti, Soome ja Leedu revolutsiooniaegsest poliitilisest olukorrast, millest ühtlasi ilmneb selle lõhe avaldumine nendes maades. Soome puhul on kirjeldatud ennekõike sotsialistide vastandlikke vaateid selle küsimuse ümber, Leedu puhul on näidatud leedu sotsialistide usaldamatust Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei suhtes just rahvusliku isolemise küsimuse pinnalt ning Läti puhul on oluline asjaolu, et seal oli kaks sotsialistlikku parteid, mis erinesid oma rahvuslike taotluste poolest. Doktoritöö jaoks kirjutatud Poola ja Eesti võrdluse artiklis on samuti välja toodud Poola Sotsialistliku Partei usaldamatus Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei suhtes ning poola sotsialistide lõhenemine kahe suure sotsialistliku partei vahel – Poola iseseisvust taotlev Poola Sotsialistlik Partei (*Polska Partia Socjalistyczna*) ning internatsionalistlik Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia (*Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy*).

Ukrainale ja Valgevenele ei ole doktoritöö raames eraldi peatükki pühendatud, kuid tuleb ära märkida, et sotsialistide lõhenemine rahvusküsimuse pinnal leidis ka seal aset. Ukrainas võis seda lõhet internatsionalismi ja rahvuslike taotluste vahel näha juba Vene keisririigis olnud Ukraina-osa esimeses poliitilises parteis Revolutsioonilises Ukraina Parteis (*Революційна Українська Партия*). Partei moodustati 1900. aastal Harkivis, kuid kaks aastat hiljem oli sellel juba kuus haru, mis tegutsesid ka Kiievis, Lubnõs, Prõlukõs, Poltavas ja Dnipros.¹²⁷ Partei andis välja ukraina rahvuslase Mõkola Mihnovskõj pamfleti „Самостійна Україна“, mis kutsus üles looma iseseisvat Ukrainat.¹²⁸ Mihnovskõj tõi välja, kuidas võõrvõimu rõhumine on ukrainlaste keerulise olukorra põhjus: „kas edasimineku ja hariduse on meie rahvale võimalik seni, kuni rahval ei ole õigust ise hakkama saada ja kuni pimedus on viis meie rahvast vangistuses hoida? Kuni me ei omanda poliitilisi ja riiklikke õigusi, ei saa me kodust

¹²⁷ Orest Subtely. Ukraine. A History, 294.

¹²⁸ Paul Robert Magocsi. A History of Ukraine, 378–379.

asjade seisu oma maitse järgi korraldada, sest meie peremeeste huvi on täiesti vastupidine meie huvidele, sest orjade silmade avamine on peremeestele ohtlik.“¹²⁹ Mihnovskõj pamflett, mis toimis teatud mõttes partei programmina,¹³⁰ ei maini küll sõna „sotsialism“, kuid paljud partei liikmed olid pöördunud marksismi. Küsimus selle üle, kas esiplaanil peaksid olema rahvuslikud või sotsialistlikud eesmärgid, kerkis teravalt partei liikmete vahel esile. Üks osa Revolutsioonilisest Ukraina Parteist (Mõkola Porsh, Volodõmõr Võnnõtsenko, Sõmon Petljura) tahtis, et partei jääks ukrainlasi esindavaks rahvuslikuks parteiks, mis ühendaks selle eesmärgi marksismiga. Teised (Marian Melenevskõj) toetasid internatsionalismi ideed ning tahtsid partei suunata Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei osaks.¹³¹ 1905. aasta alguses viis lõhe osade liikmete lahkumiseni Revolutsioonilisest Ukraina Parteist ning Ukraina Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse (Spilka) moodustamiseni. Spilka võttis omaks Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei seisukohad, et rahvuslus lõhestab proletariaadi ühist võitlust. Ukraina Revolutsiooniline Partei seevastu rõhutas sotsialismi ja rahvuslike taotluste ühendamist ning muutis oma nime 1905. aastal Ukraina Sotsiaaldemokraatlikuks Töölispartei (Українська соціал-демократична робітничка партія). Partei mitmed liikmed nagu eelnimetatud Petljura, Võnnõtsenko ja Porsh mängisid hiljem Ukraina iseseisvuspüüdlustes väga olulist rolli.¹³² 1905. aasta revolutsiooni ajal jäi Ukraina Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei mõju võrreldes Spilkaga kohalike tööliste hulgas siiski tagasihoidlikuks.¹³³

1902–1903. aasta talvel moodustati Minskis, Vilniuses ja Peterburis asuvate valgevenelaste rahvuslik-kultuuriliste ühenduste baasil Valgevene Revolutsiooniline Hromada, mis 1903. aasta lõpul nimetas ennast ümber Valgevene Sotsialistlikuks Hromadaks (*Беларуская сацыялістычная грамада*).¹³⁴ Selle eestvedajad pärinesid valgevene väikeaadlist. Nende hulgas olid ka vennad Anton ja Ivan Lutskevits. 1903. aastal partei I kongressil vastu võetud programm kuulutas, et nad on Valgevene töölinimeste sotsiaalpoliitiline organisatsioon. Nad agiteerisid peamiselt maapiirkondades ning ajaloolased on hinnanud, et organisatsioon ei olnud linnatööliste hulgas eriti mõjukas.¹³⁵ Tolleaegse sotsialistliku parteina kuulutasid nad ka kapitalistliku korra ja tsaarivõimu hukku, eraomandi likvideerimist ja maa ühisomandi loomist.¹³⁶ Kuigi Valgevenes tegutses ka mitte-valgevene parteisid, oli Hromada näol tegemist esimese valge-

¹²⁹ Микола Іванович Міхновський. Самостійна Україна.

¹³⁰ Paul Robert Magocsi. A History of Ukraine, 378–379.

¹³¹ Orest Subtely. Ukraine. A History, 294.

¹³² Paul Robert Magocsi. A History of Ukraine, 379.

¹³³ Eric Blanc. Revolutionary Social Democracy: Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917). Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 228. 2021, 179.

¹³⁴ Петр Чигринов. Белорусская история: научно-популярный очерк (Минск: Современная школа 2010), 549.

¹³⁵ Евгений Новик; Игорь Качалов; Наталия Новик. История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г, 263

¹³⁶ Петр Чигринов. Белорусская история: научно-популярный очерк, 549.

vene parteiga ning esimese parteiga, mis tõstis esile ka valgevene rahvuslikke taotlusi. Partei juhtfiguurid olid need samad isikud, kes asutasid esimese valgevenekeelse ajalehe „Наша доля“ (1906) Vilniuses ning seejärel „Наша жизнь“ (1906–1915) Peterburis. Valgevene Sotsialistliku Hromada olemasolu oli iseenesest näide rahvuslikuma ja sellest erineva internatsionalistliku suuna olemasolust, kuna Valgenes juba tegutsesid VSDTP rühmitused ning nende peamiseks erinevuseks Hromadaga oli küsimus valgevene rahvuslikest taotlustest.

Lõhe rahvusliku iseolemise küsimuse ümber eri maade sotsialistide seas on kõnekas, sest sotsialism pidi teoreetiliselt olema internatsionalistlik ideoloogia, mis ei rõhuta rahvuslikke vastandusi. Võib püstitada hüpoteesi, et üks põhjus, miks kõigi siinse piirkonna maade sotsialistide hulgas kujunes selline vastandus, peitus venestuspoliitika kogemises. Eestis avaldus sotsialistide lõhenemine rahvuslikuma ja internatsionalistlikuma suuna vahel ennekõike selles, et 1905. aastal moodustasid eesti sotsialistid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei organisatsioonide kõrvale Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse.¹³⁷ Eesti näitel on näha, et mitmed tollased sotsialistid olid oma nooruses olnud kõigepealt mõjutatud rahvuslikest ideedest ning ka see võis olla üks tegur, mis kujundas hiljem nende vaateid internatsionalistlikku sotsialismi suhtumisel.

20. sajandi alguses olid peamisteks sotsialistlike ideede levitamise keskusteks Eestis Tartu ja Tallinn – esimeses oli ülikool ja Veterinaaria instituut ning teises suuremad tööstusettevõtted. Väiksemaid sotsialistlikke ringe oli kujunenud ka näiteks Paides, Kuressaares ja Pärnus. Eesti sotsialistide organisatsioonid kasvasidki välja üliõpilaste, õpilaste ja tööliste ringidest.¹³⁸ Revolutsiooni-meelsete tudengite või aktivistidest tööliste väljasaatmisega ühtedest kubernangudest teise aitas riigivõim ise kaasa võimuvastaste ideede levitamisele mööda keisririiki. Nii näiteks on August Rei meenutanud, et esimest korda puutus tema kokku „revolutsiooniliste mõtetega“ 1903. aastal õpilasena Novgorodis, kus „liikus õpilaste hulgas rohkelt riigivastast kirjandust, enamuses oli see sotsiaaldemokraatlik. Revolutsioonilist vaimu levitasid siia väljasaadetud vene ja poola üliõpilased.“¹³⁹ Nõukogude historiograafia kanglane Mihhail Kalinin,¹⁴⁰ kes enne revolutsiooni Tallinnas tööliste ringe vedas, oli samuti 1901. aastal Peterburist välja saadetud tööline.¹⁴¹ Sotsialistlike ideede levitamisel Tartus mängis olulist rolli asjaolu, et Venemaa teistest koolidest poliitilistel põhjustel väljasaadetud inimesed saabusid Tartusse õppima.¹⁴² 1905. aasta revolutsiooni ajal Tartus õpilane olnud August Mõru meenutas, et „kõige radikaalsemad olid õpilaste hulgas venelased, kaukaaslased. Nad olid käinud paljudes koolides, paljudest koolidest välja heidetud ja lõpuks jäänud peatuma siia. Vahenditult levitasid nad riigivastasuse vaimu.“¹⁴³ Sotsialistlike ideede

¹³⁷ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 22.

¹³⁸ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 18–19.

¹³⁹ August Rei. 1905. aasta Eestis: mälestused, 30.

¹⁴⁰ Erich Kaup. Tallinna töölised 1905.–1907. a. revolutsioonis, 9.

¹⁴¹ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 17.

¹⁴² Mati Laur, Ago Pajur, Tõnu Tannberg. Eesti ajalugu II (Tallinn: Avita 1995), 24.

¹⁴³ August Mõru. 1905. aasta Eestis: mälestused, 95.

levitamise olulisteks paikadeks kujunesid üliõpilasseltsid, nagu „Vene Üliõpilaste Selts“, „Concordia“ ja „Societas“.¹⁴⁴ Seltside tegevus äratas juba enne 1905. aasta revolutsiooni ametivõimude tähelepanu. Riia õppekonna kuraator kirjutas 1903. aastal, et „viimasel ajal on „Societase“ liikmed hakanud suurt huvi tundma üliõpilasliikumise ja revolutsiooniliste ideede vastu. Nad tegelevad K. Marxi tööde uurimisega, kirjutavad referaate dekabristidest ja üldse revolutsioonilisest liikumisest Venemaal ning hakkavad üliõpilaste rahutustest elavalt osa võtma.“¹⁴⁵

Üliõpilaste ringidel oli mõju gümnaasiumi õpilastele. Vabadussõjaaegne Eesti siseminister Aleksander Oinas meenutas, et Tartu õpilasliikumine lähtus oma alul üliõpilasliikumisest. „Käies nendel koosolekutel – „Societas’es“ ja vene üliõpilaste seltsis – puutusime meie, õpilased, kokku vabama vaimuga ja uue mõtlemisviisiga. Neil olid head biblioteegid, millel meie arenemisesse oli väga otsustandev mõju. Nad korraldasid pidusid, kus lauldi uusi laule, ja pidasid kõnesid. – Sotsialistlik ilmavaade levis nii õpilaste hulka.“¹⁴⁶ Tollal Hugo Treffneri gümnaasiumi õpilane Karl Ast meenutas hiljem, et üliõpilaste seltsidel olid raamatukogud, kus leidis keelatud kirjandust, mis oli peidetud lubatud raamatute kaantesse. Regulaarselt peeti koosviibimisi, kus kõnelejad esinesid referaatidega. Sealjuures käis politsei juures registreerimata koosolekutel kõnelejaid ka väljaspoolt ning arutati nii sotsiaaldemokraatia kui vähemusrahvuste küsimusi.¹⁴⁷

Tartu koolides oli sajandi alguseks kujunenud gümnaasiumiõpilaste ringe, mis olid esialgu rahvusliku iseloomuga, kuid aja jooksul kujunesid neist või nende kõrvale sotsialistlikud ringid. Alma Ostra-Oinas meenutas, et nad olid Puškini tütarlaste gümnaasiumis rajanud rahvusliku õpilaringi, kuid 1903. aasta lõpul „sai liikumine õpilaste hulgas poliitilise iseloomu. Tekkis põrandaaluseid sotsiaaldemokraatlike salaringe – tütarlaste gümnaasiumis ja realkoolis.“¹⁴⁸ Adele Ruttik meenutas, et kui ta oli 1902. aastal tütarlaste gümnaasiumi kolmandas klassis, siis „algas eestlastest õpilaste hulgas liikumine, mis oma iseloomult oli patriootilist laadi.“ Hiljem isamaalised tunded taandusid, huvi raskuspunkt liikus naiste emantsipatsiooni küsimusele ning sealt edasi laiemate poliitiliste küsimuste juurde. Ruttik kirjutas, et mõne aastaga „oli poliitiline orientatsioon meid vallanud juba täiesti ja välja kujunenud teatud vaated. Patriotism jäi nüüd kõrvale. – Õpilasliikumises algas poliitiliste salaringide ajajärk.“ Ka tema tunnistas, et üliõpilastel, eriti vene üliõpilastel, oli nende poliitiliste vaadete kujunemisel suur mõju. Korraldati pidusid, kus ühes ruumis tantsiti, kuid kõrvalruumis peeti poliitilisi koosolekuid.¹⁴⁹ Tollal õpilane ja hiljem iseseisvas Eestis majandusprofessor Nikolai Köstner meenutas, et liikumine eesti õpilaste ringkonnas algas mõni aasta enne revolutsiooni ning esialgu

¹⁴⁴ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 17–18.

¹⁴⁵ Eesti NSV ajalugu. II köide. XIX sajandi 50-ndaist aastast kuni 1917. aasta märtsini. Peatoimetaja Joosep Saat (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963), 349–350.

¹⁴⁶ Aleksander Oinas. 1905. aasta Eestis: mälestused, 72–73.

¹⁴⁷ Karl Ast. 1905. aasta Eestis: mälestused, 21.

¹⁴⁸ Alma Ostra-Oinas. 1905. aasta Eestis: mälestused, 35.

¹⁴⁹ Adele Ruttik-Dessler. 1905. aasta Eestis: mälestused, 63–64.

oli sellel puht rahvuslik iseloom, kuid „aeg ei leppinud ainult rahvuslik-idealistliku organisatsiooniga.“ Kõstnerile tehti ettepanek võtta osa ringist, kus arutati ühiskondlikke ja poliitilisi küsimusi. Ta meenutas, et „ringi koosolekutel peeti loenguid marksismist. – See ring kuulus Tartu sotsiaaldemokraatlikku gruppi. Sellega olime tõmmatud sotsiaaldemokraatlikku liikumisse.“¹⁵⁰ Aleksander Oinase hinnangul arenes 1904. ja 1905. aastal keskkooliõpilaste liikumine eriti hoogsalt. 1905. aasta alguses sündis rohkem kui saja õpilasega klubi, mis koondas „marksistliku arusaamaga“ inimesi ning mille ülesanne oli ühiste ürituste korraldamine.¹⁵¹ Lisaks gümnaasiumiõpilastele olid poliitilised ringid ka tööliskoortel, kusjuures õpilastest aktivistid olid ringide eestvedajate seas. Hilisem riigikogu liige August Rei ja Konstantin Pätsi valitsuste minister Leopold Johanson, kes oli tollal Tartus trükikojas õpipoisiks, meenutas, et tööliskoortel olid ringid, mille eestvedajateks nimetas ta Hugo Maasiku ja Aleksander Oinase. Kooskäimiste kohad olid võimude eest varjatud ning mõtted, mida seal eestvedajate poolt propageeriti, olnud Johansoni hinnangul „puhtrevolutsioonilised.“¹⁵²

Teiseks sotsialismi leviku allikaks Venemaa ja sealsete organisatsioonide, kihutustöö ja väljasaadetud üliõpilaste kõrval oli saksakeelne sotsialistlik kirjandus, mille sisu mõned eestvedajad Eestisse vahendasid. Kuni 1903. aastani elas Tartus hiljem „eesti sotsiaaldemokraatia isaks“ nimetatud Mihkel Martna, kelle kodu oli üheks poliitiliste arutelude pidamise kohaks, mis noorte inimeste vaadete kujunemisel rolli mängis. Karl Ast meenutas, et Martna kodu oli „midagi poliitilise salongi taolist, kuhu Martna oskas ümber teelaua koondada õppivat noorsugu. Siin loeti peremehe valikul ilukirjandust, populaarteaduslikke artikleid saksa žurnaalidest, raamatutest üksikuid peatükke, kas näiteks sotsialistliku liikumise ajaloost või saksa tööliikumisest ja noored esinesid lühemate referaatidega küsimuste kohta, mis neile antud, millele järgnesid läbirääkimised.“¹⁵³ Eesti Rahvameelse Eduerakonna üks asutajaid Karl Koppel on koguni arvanud, et Martna oli Tartus kogu vasakpoolse liikumise tähtsaimaks tõukejõuks.¹⁵⁴

Peeter Speegi, Karl Ruga ja Gottlieb Asti ümber kujunes nn föderalistide ringkond, kes leidsid, et eesti sotsiaaldemokraadid peaksid arvestama sotsialistliku liikumise raamides ka eesti rahvuslike huvidega. Sellest kujunes lahkarmumus nn tsentralistidega, kes leidsid, et selline lähenemine lõhub kogu venemaalist sotsialistliku liikumise rinnet ning pooldasid Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei rüppe jäämist. 1905. aastal asutasid föderalistid Tartus eraldi partei – Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse.¹⁵⁵ Ametlikult asutati partei novembris ehk siis pärast keisri 17. oktoobri manifesti, millega legali-

¹⁵⁰ Nikolai Kõstner. 1905. aasta Eestis: mälestused, 55.

¹⁵¹ Aleksander Oinas. 1905. aasta Eestis: mälestused, 70.

¹⁵² Leopold Johanson. 1905. aasta Eestis: mälestused, 74.

¹⁵³ Karl Ast. 1905. aasta Eestis: mälestused, 21.

¹⁵⁴ Karl Koppel. 1905. aasta Eestis: mälestused, 112.

¹⁵⁵ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 22.

seeriti erakondade loomine, kuid tegelikkuses oli lahku löömine Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei ringkonnast toimunud juba varem.¹⁵⁶

Karl Ast meenutas, et tsentralistide ja föderalistide lõhenemine ajalehe „Uudised“ toimetuse ruumides peetud sotsialistlike tegelaste konverentsil toimus nii, et „meie, tsentralistid, argumenteerisime: see oleks ühise revolutsioonilise frondi lõhkumine, kasulik on alluda ühe erakonna keskkomitee juhtimisele. – Föderalistliku voolu pooldajad, rõhutades rahvuslikku momenti seletasid: meie majanduslik ja kultuuriline struktuur nõuab, et meil oleks ise oma taktika ja programm; meie ja vene agraarolud lähevad lahku, meie ei tarvitse huvituda nondest vene erilisest seisundist tekkinud oludest, meie ei tarvitse kaasa elada neile tülidele; kui oleme autonoomsed, siis meie jaoks ei ole seda küsimuste kompleksi ja meie völdime sisetülisid.“¹⁵⁷ Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei ja Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse konflikt jõudis ka tollasesse ajakirjandusse. ESDTÜ häälekandjas „Uudised“ ilmus 1905. aasta 22. novembril vastulause VSDTP liikmete kriitikale seoses iseseisva partei loomisega. Vastulauses on kirjutatud: „Kui meie organiseerimise küsimuses kindla seisukoha võtsime, mis Venemaa partei liikmete omast lahku läks, siis panime Venemaa partei Tartu liikmetele ette, et meie tahame ilma tülita ühistes asjades nendega käsikäes käia, selle peale vaatamata, et organiseerimise küsimuses lahku läheme. Nad olid meie ettepanekuga nõus. Aga vaevalt pöörasid nad meile selja, kui nad Eesti S. T. Ühisuse liikmeid rahvuslasteks, kodanlasteks jne hakkasid mustama. Nende eestvedaja läks Tartu osakonna koosolekul isegi nii kaugele, et ta meile ette heitis, et meie tahta Eesti isevalitsuslist riiki asutada. Nende Tallinna „võimumees“ ütles Tallinna avalikul koosolekul, et isegi Tõnisson viskas rahvuse lipu maha, aga Eesti sotsiaaldemokraatlased võtavad selle Tõnissoni lipu maast üles omale. Ja nüüd tulevad need-samad, kes niisuguseid muste sõnu räägivad, teevad muheda näo ning pajatavad: meie oleme ühe perekonna liikmed. Ei! Meie kui sotsiaaldemokraatlased ei ole nõus, et meie peres niisugused liikmed oleksid. Nad ei tuleta meile oma teguviisiga mitte ühiseid püüdeid, ideaale ja sihtisid meelde, vaid midagi muud, mis väga väga kaugel nendest seisab. Sellepärast oleme iga kord valmis niisuguste „sotsiaaldemokraatlaste“ vastu ägedalt üles astuma ja just ühiste püüdmiste, ideaalide ja sihtide pärast, et neid pühadusi sotsiaaldemokraatlaste nime all mustaks ei määritaks.“¹⁵⁸

Pärast revolutsiooni Ameerika Ühendriikidesse emigreerunud, seal doktori-kraadi kaitsnud ning Kongressi raamatukogu Ida-Euroopa osakonna juhatajaks saanud Peeter Speek kirjutas 1926. aastal koguni, et nende suurimateks vastasteks 1905. aastal olnudki rahvusküsimuse tõttu Mihkel Martna ja teised tsentralistid.¹⁵⁹ Speegi väide on ilmselt liialdus, võttes arvesse, et lähtudes sarnasest

¹⁵⁶ Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. – Tuna, 1 (2005), 52–53.

¹⁵⁷ Karl Ast. 1905. aasta Eestis: mälestused, 23

¹⁵⁸ Wenemaa S-demk. partei liikmetele. – Uudised, 22.11.1905, 3.

¹⁵⁹ Peeter Speek. 1905. aasta Eestis: mälestused, 13–14.

sotsialistlikust ideoloogiast, tegid nad mitmel puhul koostööd, kuid omaette partei loomine on siiski tõsiasi, mis kinnitab, et erimeelsused olid tõepoolest olemas. Leopold Johanson meenutas tolleaegset meeleolu, et „rahvuslikule liikumisele kujunes vaade kui proletariaadivastasele üritusele ja hakati tagur-laseks pidama seda, kes tahtis eesti rahvast kujutada midagi iseseisvat.“¹⁶⁰ 1906. aastal liitusid Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse liikmed Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölisparteiga¹⁶¹, kuid see liitumine toimus pärast 1905. aasta lõpu võimude repressioone, mille tulemusel mitmed ESDTÜ juhtfiguurid välismaale põgenesid.

Riigivõim ja vägivald

1905. aasta revolutsiooni ajal kasutas riigivõim oma kodanike vastu ulatuslikult vägivalda. Väitekirjaga tõstas Vene impeeriumi lääneosa näitel esile, et kuigi lõpuks õnnestus võimudel revolutsiooniline liikumine vägivald abil maha suruda, siis revolutsiooni ajal põhjustas riigivõimu poolt toime pandud vägivald ühiskondlike meeleolude radikaliseerumist ning seeläbi vägivald eskaleerumist. Väitekirjas on tähelepanu all meeleavalduste pihta tulistamised kui üks 1905. aastal korduvalt toime pandud traagiliste tagajärgedega riigivõimu toimimise viis. Sealjuures avaldub rahva pihta tulistamise tagajärgedes oluline aspekt, mida võib autori hinnangul laiendada rohkemal või vähemal määral mitmetele ühiskondlike liikumiste ja võimu vastasseisudele, mis on ajaloos aset leidnud. Meeleavaldajate pihta tule avamine on toonud kaasa järsu meeleolude radikaliseerumise ning kujundanud oluliselt ühiskondlike protsesside edasist arengut. Meeleavalduste vastu vägivald tarvitamisel on suur potentsiaal luua võimu vastased märtrid, radikaliseerida võimuvastaste tegevust, kujundada avalikku arvamust valitsejate vastu ning aktiveerida seni liikumises passiivset osa ühiskonnast. Üks kurikuulsamaid näiteid meeleavalduse pihta tulistamisest, mis tõi kaasa sügavat ühiskondlikku pahameelt, umbusku võimude vastu ja hukkamõistu, oli nn Peterloo tulistamine 1819. aastal Manchesteris Ühendkuningriigis.¹⁶² Revolutsioonide ajaloo seisukohast tasub esile tõsta teiste Prantsuse revolutsiooni sündmuste varju jäänud asjaolu, et meeleavalduse pihta tulistamine mõjutas oluliselt ka kogu Prantsuse revolutsiooni käiku.

Bastille kindluse vallutamine Pariisi rahvahulkade poolt 1789. aasta 14. juulil on ehk kõige suurema sümboolse tähenduse saanud sündmus Prantsuse revolutsiooni ajaloos, kuid vähem tuntud, aga siiski erakordselt oluline on tulistamine Pariisis Marsi väljakul 1791. aasta 17. juulil. Riigivõimu poolt tarvitatud vägivald meeleavalduse vastu kujundas rahva meelsust seni populaarse revolutsiooni kangelase mõõduka Gilbert du Motier de La Fayette vastu ning aitas

¹⁶⁰ Leopold Johanson. 1905. aasta Eestis: mälestused, 76.

¹⁶¹ Toomas Karjahärm; Raimo Pullat. Eesti revolutsioonitules 1905–1907 (Tallinn: Eesti Raamat 1975), 156.

¹⁶² Review by: F. M. Leventhal. Review: Why a Massacre? The Responsibility for Peterloo. Reviewed Work: Peterloo: The Case Reopened by Robert Walmsley. – The Journal of Interdisciplinary History Vol. 2, No. 1 (Summer, 1971), 110–111.

kaasa revolutsiooni edasisele radikaliseerumisele.¹⁶³ Seejärel tõusid Prantsusmaal esile senisest radikaalsemad poliitikud. Võrdlused Prantsuse revolutsiooniga on seda enam asjakohased, et aastatel 1905–1907 anti Venemaal välja palju kirjandust Prantsuse revolutsiooni kohta¹⁶⁴ ning Prantsuse revolutsioonist kujunes üks kõige populaarsemaid ajalooküsimusi Venemaa avalikkuses – ühtede kui hoiatus, teistele kui eeskuju.¹⁶⁵

1905. aasta 9. jaanuari Verine Pühapäev, mil sõjaväelased avasid Peterburis inimeste pihta tule, on revolutsiooni üldkäsitlustes põhjalikku tähelepanu pälvinud,¹⁶⁶ kuid teiste analoogsete tulistamiste mõju revolutsiooni edasisele arengule on jäänud tagaplaanile. See kehtib ka Vene impeeriumi lääneosas toimunud tulistamiste kohta, kus ohvriterohkeid rahvakoosolekute pihta tulistamisi on erinevate maade ajalookirjutuses küll oma maa ajaloo taustal vaadeldud,¹⁶⁷ kuid laiemasse regionaalsesse perspektiivi ja teiste analoogsete tulistamiste konteksti ei ole neid asetatud.

Väitekirja raames on avaldatud artikkel,¹⁶⁸ mis võrdleb kõige ohvriterohkemaid meelevalduste pihta tulistamisi Eestis, Lätis ja Valgevenes ning esitab seisukoha, et Vene impeeriumi lääneosas toimunud meelevalduste pihta tulistamistel oli revolutsiooni arengule suurem mõju, kui seda seni on historiograafias välja toodud. Nende sündmuste mõju mõningane alahindamine ülevenemaalise revolutsiooni arengule on autori hinnangul tulenenud peamiselt kahest tegurist. Esiteks ei ole meelevalduste pihta tulistamiste mõju kui nähtus eraldiseisvalt 1905. aasta historiograafia tähelepanu pälvinud. Teiseks on Vene impeeriumi lääneosa 1905. aasta revolutsiooni ajaloos olnud pigem kõrvalteema vaatamata sellele, et siin oli revolutsiooniline liikumine äärmiselt aktiivne. Andrejs Plakans on Baltikumi kohta tabavalt välja toonud, et „neile, keda on huvitanud 1905. aasta Venemaa ajaloos, on Baltikum olnud mingisugune kõrvalvaatus, tähelepanuväärne oma ebatavaliste iseloomulike joonte poolest, kuid ei ole mänginud kesket rolli.“¹⁶⁹

Riigivõimu poolt toime pandud vägivallal oli kindlasti palju põhjuseid. Nende hulgas nii oludest tingitud reaktsioonid kui ka valitsejate arusaamast tulenevad toimimisviisid. Siiski võib sündmusi lähemalt vaadates välja tuua, et

¹⁶³ Serge Bokobza. Liberty Versus Equality: The Marquis de La Fayette and France. – The French Review, Vol. 83, No. 1 (Oct., 2009), 119–120.

¹⁶⁴ Petr Zabarov. Великая французская революция в русской печати 1905–1907 гг.: (Библиографические материалы). – Revue des études slaves, Vol. 61, No. 1/2, Les Slaves et la Révolution française (1989), 146.

¹⁶⁵ Dmitry Shlapentokh. The French Revolution in Russian Political Life: The Case of Interaction between History and Politics. – Revue des études slaves, Vol. 61, No. 1/2, Les Slaves et la Révolution française (1989), 136–138.

¹⁶⁶ Abraham Ascher. The Revolution of 1905, 74–101.

¹⁶⁷ Vt nt: Līga Lapa. 1905. gada 13. janvāra demonstrācijā ievainotie. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2007, 1, 87–108.

¹⁶⁸ Lauri Kann. When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2022, 2 (117), 71–98.

¹⁶⁹ Andrejs Plakans. Two 1905 Congresses in Latvia: A Reconsideration. – Journal of Baltic Studies. Vol 38, No 4, 2007, 402.

üks nendest põhjustest oli ka hoolimatu suhtumine inimelusse. Revolutsiooni ajal toetasid nii keiser kui ka mitmed kaalukad valitsuskabineti liikmed karme meetmeid ühiskondliku liikumise maha surumiseks.¹⁷⁰ Siseminister Piotr Durnovo kirjutas 1905. aasta detsembris kuberneridele, et sadade tuhandete inimeste arreteerimine on võimatu, mistõttu ta pooldab mässajate mahalaskmist ning vastuhaku korral nende kodude maha põletamist.¹⁷¹ Revolutsiooni ajal hukati kiirkorras ka alaealisi.¹⁷² Karistuseks külakogukondadele selle eest, et nende hulgas oli olnud võimude vastast tegevust, saadeti inimesi kollektiivselt asumisele. Revolutsioonäride võimu all olnud linnade vastu kasutati suurtükke.¹⁷³ Repressioonide all kannatanud inimeste koguarvu väljaselgitamine on äärmiselt keeruline kui mitte võimatu, mistõttu esitatud arvude paikapidavusse tuleb suhtuda ettevaatusega, kuid sekundaarallikatele tuginedes on Orlando Figes hinnanud, et perioodil 1905. aasta oktoobri keskpaigast kuni riigiduuma avaistunguni 1906. aasta aprillis hukkas tsaarivõim 15 000 inimest ning saatis asumisele 45 000 inimest.¹⁷⁴

1905. aasta detsembriks saatis keiser Eesti ja Läti aladele karistussalgad ning andis nende juhtidele teada, et liigse julmuse eest sõjaväelasi ei karistata, küll aga karistatakse liigse leebuse eest.¹⁷⁵ Eestis on üheks karistussalkade vägivalla kurikuulsamaks näiteks Viljandi lähedal 1906. aasta jaanuaris toime pandud massimõrv, kus võimud tapsid üle viiekümne inimese.¹⁷⁶ Kui eesti ühiskonnategelased avaldasid Jaan Tõnissoni eestvedamisel Vene ajalehtedes sõjaväelaste julmuse vastu protesteeriva artikli, siis sundisid võimud neid avaldama vabanduse eksituse pärast.¹⁷⁷ Läti ajalookirjutuses on välja toodud, et karistussalgad võtsid põgenema pääsenud kahtluseluste asemel pantvangi nende perekonna liikmeid ning oli juhtumeid, kus perekonna liige hukati.¹⁷⁸

Võimud olid vahetult seotud ka juutide vastaste pogrommidega. Oktoobri manifestile järgnenud kahe nädala jooksul toimus Vene keisririigis vähemalt 690 pogrommi, milles hukkus üle 3000 inimese. Peterburis asunud politsei peakorteris oli salajane trükikoda, mis lasi välja tuhandeid pamflette, milles süüdistati juute Venemaa hukatuses ning kutsuti üles neid ära tapma. Asesise-minister ja keisrile lähedane Dmitri Trepov isiklikult osales nende pamflettide

¹⁷⁰ Lauri Kann. When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn, and Minsk in 1905, 83–84; Theodore. H. von Laue. Count Witte and the Russian Revolution of 1905. – The American Slavic and East European Review, Vol. 17, No. 1 (Feb., 1958), 39–40.

¹⁷¹ Orlando Figes. A People's Tragedy, 201.

¹⁷² Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 225.

¹⁷³ Vaata Abraham Ascher. The Revolution of 1905. Russia in Disarray, 320–335.

¹⁷⁴ Orlando Figes. A People's Tragedy, 201–202.

¹⁷⁵ Toomas Karjahärm. Ida ja lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850–1917 (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1998), 115–121.

¹⁷⁶ Eesti ajalugu V, 362; Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 225.

¹⁷⁷ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 226–227.

¹⁷⁸ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 397.

koostamisel. Nikolai II väljendas pogrommide järel kirjavahetuses rahulolu juutide tapmise üle.¹⁷⁹

Riigivõimu meetodid oma kodanike vastu põhjustasid paljudes inimestes vastumeelsust. Lev Tolstoi kirjutas 1908. aastal riigivõimu poolt toime pandud hukkamiste kohta, et „kõige kohutavam on seejuures tõik, et kõik need eba-inimlikud vägivallatsemised ja lihunikutööd toovad peale selle otsese kurja, mida nad vägivalda ohvreile ja nende perekondadele põhjustavad, kaasa veel suurema, suurima mõeldava kurja kogu rahvale – vene rahva kõigi seisuste kõlbelise allakäigu, mis nagu tuli kuivadel õlgedel kiiresti maad võtab. Aga lihtsa, töötava rahva hulgas levib too kõlbeline laostumine iseäranis kiiresti seetõttu, et kõiki neid kuritöid, mis ületavadajakordselt kõike seda, mida tavalised vargad, röövlid ning kõik revolutsionäärid isekeskis on korda saatnud ja saadavad, sooritatakse millegi tarviliku, ülla, mõõdapääsmatu maski all, mida mitte üksi ei õigusta, vaid suisa kaitsevad erinevad institutsioonid, mis rahva arusaamist mööda on õiglusest ja isegi pühadusest lahutamatud: senat, sinod, duuma, kirik, tsaar. – Surmaotsustest, poomistest, pommidest kirjutatakse ja kõneldakse praegu nii, nagu ennemalt kõneldi ilmast. Lapsed mängivad võlla tõmbamist. Gümnaasistid, peaaegu lapsed, lähevad välja eksproprieerima, varmad tapma, nagu tuna mindi jahile. Praegu tundub paljudele inimestele, et kõige õigem lahendus maaküsimusele on suurmaaomanikud mättasse lüüa, et nende maad kätte saada. Üleüldse tänu valitsuse tegevusele, mis möönab tapmist kui võimalust oma sihtide saavutamiseks, arvavad õnnetud, valitsuse kõlbelise laostumise suhtes vastuvõtlikud inimesed igasuguse kuritöö – röövimise, varguse, valetamise, piinamise, mõrva – kõige loomulikumaks, inimesele igiomaseks talitamisviisiks. Ja kui tahes õudsed poleks ka teod ise, on nendega kaasnev kõlbeline, vaimline, nähtamatu kuri võrreldamatult õudsem.“¹⁸⁰

¹⁷⁹ Orlando Figes. *A People's Tragedy. The Russian Revolution 1891–1924* (London 1996), 197.

¹⁸⁰ Lev Tolstoi. Ei saa mitte vaikida. – *Vikerkaar*, 7–8 (2015), 58–60.

HISTORIOGRAAFIA

Eesti historiograafia kuni omariikluse katkemiseni

1905. aasta revolutsiooni ajaloo kirjutamine Eestis algas juba Vene keisririigi ajal. 1907. aastal ilmus Mihkel Martna varjunime all Mihkel Jürisson välja antud teos „Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti rewolutsionilise liikumise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused.“ Tegu on küll poliitilist eesmärki kandva kaasaega kirjeldava raamatuga, kuid samal ajal on see ka teose tugevuseks, et ta on kirjutatud sündmuste asjaosalise poolt ajal, mil sündmusest ei olnud veel palju aega möödunud. Rohkem kui kahesaja leheküljelises raamatus on töölisliikumise kõrval pööratud põhjalikult tähelepanu ka talurahva majanduslikule olukorrale. Teoses peegeldub tugevalt Mihkel Martna marksistlik ilmavaade, mis näeb 1905. aasta revolutsiooni ennekõike kui klassivõitluse konflikti:

„Tööliste klass jõuab – iseteadvalt võitluse väljale astudes – paratamatult sellele arusaamisele, et ta enese seisukorda ise parandama peab; ja oma seisukorda parandada püüdes peab ta terve seltskonna korralduse põhjaliku ümbermuutmise enese asjaks tegema. Seda ei saa ta aga muidu, kui ta peab poliitilist võimu enese kätte võitma, ta peab poliitilise võitluse väljale astuma. Poliitiline võim on teiste klasside käes ja need tarvitavad seda tööliste klassi allasurumiseks, seda oma kasuks väljakurnamiseks. – Tööliste klass ja kõik allasurutud rahvaliigid ühendavad endid võitluseks nende klasside vastu, kelle ülemvõimu nad murda tahavad ja sünnitavad nõnda sotsiaaldemokraatilise partei.“¹⁸¹

Martna pöörab suhteliselt palju tähelepanu vägivaldsetele sündmustele, sealjuures on kirjeldatud ka tulistamist Tallinna Uuel turul 16. oktoobril. Eraldi peatükk on pühendatud karistussalkade tegevusele. Suhtumine baltisakslastesse on hukkamõistev ning seda eriti Eestisse saabunud karistussalkade kontekstis:

„mitte üht juhtumit ei ole teada, et üks ainuski saks selle liikumise ajal karistada oleks saanud ehk vähemalt kahtluse alla langenud. Vene revolutsioon, miljonite vabadusevõitlus, mis kangelasi nõuab, mis kangelasi kasvatab, ei ole mitte üht Balti saksa enese ridade seas näinud, see seltskond ei ole mitte üht vabaduse võitlejat ilmale sünnitada suutnud! See on tunnistus, mis sellele seltskonnale Kaini märgi otsa ette põletab ja mida ükski vägi ei kustuta.“¹⁸²

Baltisaksa ajalookirjutus esitas juba tollal perspektiivi, mis oli Martna käsitlusele mitmes aspektis risti vastupidine. 1906–1907 aastal ilmus baltisakslase Astaf von Transehe-Rosenecki kaheosaline raamat „Die Lettische Revo-

¹⁸¹ M. Jürisson (M. Martna). Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti rewolutsionilise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused (Peterburi: Tulevik 1907), 4.

¹⁸² M. Jürisson (M. Martna). Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti rewolutsionilise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused, 191.

lution"¹⁸³, mis esitab baltisaksa konservatiivse positsiooni ning kirjeldab kogu revolutsiooni kui agitatsioonist tekkinud hullumeelsust. Nii nagu teose pealkirigi mõista annab, keskendub autor ennekõike Läti alal toimunud. Revolutsiooni rahumeelsemat arengut eestlaste juures kasutab autor argumendina, et põhjendada, kuidas ülestõusu põhjuseks ei saanud olla ebaõiglus talupoegade vastu. Talupoegade olukord oli ju Eestis ja Lätis sarnane. Rosenecki hinnangul pidid need olema lätlaste rahvuslikud iseloomujooned, mis väliste faktorite koosmõjul Lätis suurema vägivallani viisid. Läti ajalugu uurinud saksa ajaloolane Detlef Henning on selle raamatu kohta kriitiliselt esile tõstnud, et Roseneck kirjutas „haiguseilmingutest läti rahvuskehandis“, mis „viis massipsühhosiini“ pärast seda, kui „sotsiaaldemokraatia sellesse haigesse kehasse tunginud oli“.¹⁸⁴ Gert von Pistohlkors on Rosenecki raamatut nimetanud Liivimaa Maa-kolleeiumi poliitiliseks tellimustööks.¹⁸⁵ Toivo Raun on kritiseerinud argumenti eestlaste ja lätlaste rahvuslike eripärade kohta, kuid toonud välja, et Rosenecki teine argument, mis seostab erinevusi sotsiaaldemokraatia laialdasema organiseerumisega Lätis, on ajaproovile vastu pidanud.¹⁸⁶

Iseseisvuse saavutanud Eesti Vabariigis ilmus mitmeid 1905. aasta revolutsiooni käsitlevaid publikatsioone. Revolutsiooni 20 aastapäeva puhul ilmus raamatuke „Vene revolutsiooni kalender: Venemaa väikerevolutsioon ja tolleaegsed sündmused Eestis.“ mis pakub toimunud sündmustest põgusa ülevaate.¹⁸⁷

1929 loodi Tartus Mihkel Martna, Hans Kruusi ja Peeter Treibergi (Tarveli) eestvedamisel revolutsiooni materjalide kogumiseks, uurimiseks ja käsitluste publitseerimiseks 1905. aasta selts, mille mitmed ettevõtmised jäid küll Nõukogude okupatsiooni tõttu pooleli, kuid mis siiski jõudis palju olulist ära teha. 1930. aastate algul oli seltsil umbes 150 liiget ning osakond nii Tartus kui ka Tallinnas. Seltsi toimetised ilmusid nii 1930. kui ka 1932. aastal.¹⁸⁸ 1930. aastal avaldati Mihkel Martna raamat „Tallinna sündmusi 1905 ja 1906“.¹⁸⁹ 1932. aastal ilmus Hans Kruusi toimetatud esimene köide mitmeosalisena kavandatud kogumikust „Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestist. I“.¹⁹⁰ Seltsi ülesandel tegelesid revolutsiooni ajaloo uurimisega põhja-

¹⁸³ Astaf von Transehe-Roseneck. Die Lettische Revolution. 2. Bde. Berlin 1906/1907.

¹⁸⁴ Detlef Henning. Revolution – in Nordosteuropa und im Baltikum. – Revolution in Nordosteuropa. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts. Band 6. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2011, 21–22.

¹⁸⁵ Vaata Detlef Henning. Revolution – in Nordosteuropa und im Baltikum, 21.

¹⁸⁶ Toivo Raun. Vägivald ja revoutsiooniline aktiivsus Balti provintside 1905. aastal. – Vikerkaar 7–8 (2015), 103.

¹⁸⁷ Vene revolutsiooni kalender: Venemaa väikerevolutsioon ja tolleaegsed sündmused Eestis. VI Burtsevi ja M. Martna andmetel korraldanud Kaljo Randa (Tartu: Odamees/Carl Sarap 1925).

¹⁸⁸ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 38.

¹⁸⁹ Mihkel Martna. Tallinna sündmusi 1905 ja 1906 (Tallinn: Töölise Kirjastuse Ühisus 1930).

¹⁹⁰ Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I. Toimetanud Hans Kruus (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1932).

likult ka Voldemar Juhandi ja Aleksander Looring, kellede töö jäi aga oma-riikluse kaotamise tõttu pooleli.¹⁹¹ Hilisemate ajaloolaste töödes on nende uurimised siiski kasutamist leidnud ning neid on ka laiema avalikkuse ette toodud. 2005. aastal avaldas ajakiri „Akadeemia“ Voldemar Juhandi koostatud ülevaate revolutsioonisündmustest.¹⁹²

Regionaalseid sündmusi käsitlevaid ülevaateid ilmus päris mitmeid. 1932. aastal ilmus Harjumaa maapiirkondade sündmustele keskenduv Alfred Kliimani „1905. aasta verepulg Eestis“, mille rõhuasetus on veristel sündmustel ehk siis karistussalkade tegevusel.¹⁹³ Kliimani teos on hoogsalt sulega kirjutatud jutustav raamat, mille eesmärgiks on näidata mõisnike süüd talurahvale sündinud kannatustes. Sellest tulenevalt on käsitlesele iseloomulik, et ühtlasi viskab autor võimalusena õhku juba revolutsioonaaastatel liikvele läinud väära versiooni, justkui oleksid mõisnikud ise organiseerinud 1905. aasta detsembris mõisate põletamise:

„Väga paljud 1905. aasta tegelased on veendunud, et lõhkumiste ja põletamiste algatus on mõisnikkude eneste poolt tulnud. Mõisnikud tahtsid sellega Vene keisrile näidata, et eestlastele ei või mingisuguseid vabadusi anda, eestlane kõlbab vaid orjaks. – Sellega on ka seletatav, et viinavabrikud, mis kuulusid Vene riigile, igas mõisas ära lõhuti ehk põletati, kuna mõisad mitmel pool terveks jäeti. Sellega avanes mõisnikkudel võimalus panna Vene keisrit uskuma, et mäss on sihitud Vene valitsuse, keisri vastu, mitte mõisnikkude vastu. – Paljud tõendavad, et nad on linnast tulnud põletajate keskel tundnud mõisnikkude poegi, kes ise on kõige agaramad lõhkujad ja põletajad olnud.“¹⁹⁴

Toomas Hiio on kirjutanud, et 1930. aastatel ilmunud kohalikud käsitlelused „toovad välja eesti talupoja seisukoha, mida ajaloolased ja poliitikud, kes üritavad revolutsiooni kas maailmaajaloolisse konteksti paigutada või siis oma poliitilise idee ette rakendada, alati ei märka.“¹⁹⁵ Selles osas on Hiio kindlasti õigus, et vaadeldes suuri protsesse ning üritades inimhulkade motiivides otsida üldpõhjuseid, võib kohalike ajendite olemus märkamata jääda. Kohalikud ajendid võisid tegelikult aga olulisemaks liikuma panevaks jõuks olla. Paljudele detailidele, isikutele ja sündmustele keskenduvad käsitlelused pakuvad revolutsiooni aega hindamatu sissevaate. Hiio toob eraldi välja Artur Tupitsa sõnad revolutsiooni Koeru kihelkonnas käsitlevas raamatus:

¹⁹¹ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 39.

¹⁹² Voldemar Juhandi. Sündmusi 1905. ja 1906. aastal. – Akadeemia nr 12 (2005), 2645–2665.

¹⁹³ Alfred Kliimann. 1905. aasta verepulg Eestis. I. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused (Paide: Minevik 1932).

¹⁹⁴ Alfred Kliimann. 1905. aasta verepulg Eestis. I. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused, 8.

¹⁹⁵ Toomas Hiio. 1905. aasta revolutsioonist ja selle ajaloo uurimisest. – M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis, 414.

„Maal, rahva suure enamuse juures olid 1905. aasta liikumise juhtivaiks tegelasteks talumehed, vallasekretärid, kooliõpetajad, kaupmehed, käsitöölised jne. Need maainimesed ei olnud haaratud mingist klassivõitluse ideest, millest maal sel ajal midagi ei teatudki, vaid nende ainsaks püüdeks oli vabaneda sellest ebaõiglasest ja allasurutud olukorrast, milles eesti rahvas tol ajal viibis. – Kui sel ajal asutati maale sotsiaaldemokraatliku partei osakondi, siis ei teadnud maal peaaegu keegi selle partei majandusprogrammi ega ta muid kavatsusi, vaid teati ainult seda, et see partei nõuab mõisnikkude kui ka Vene riigivõimu kukutamist ning sellest oli küllalt.“¹⁹⁶

1931. aastal ilmus „1905. a. revolutsiooni päevilt: mälestiste kogu“, kus ühtede kaante vahele on kogutud kirjutisi poliitilise spektri väga erinevate vaadete esindajatelt, nagu Mihkel Martna, Jakob Palvadre ja August Jürima.¹⁹⁷ 1933. aastal ilmus Aleksander Looringu peamiselt asjaosaliste mälestuste põhjal koostatud „Punased aastad Läänemaal. I vihik“. Looring tõstis ennekõike esile talurahva osa 1905. aastal ning väärtustas Eesti vabariiki kui kätte võidetud vabadust, mille poole 1905. aastal mõisnike privileegide vastu võideldes püüeldi. Looring kirjutas, et „ka meie kehval Läänemaal, kus iga väiksem kui viljatera tuleb higistades mullapõuest välja kiskuda, oli parunite surve raske. – Tuli siis 1905. aasta, – Läänemaal löödi sellele mitmel pool agaralt kaasa ja sellele järgnesid verd janunevad karistussalgad. Ehkki need töötajate talupoegade hulgad, kes tollal pidid väikesele valitsusvõimu käsutavatele parunite klassile andma alla, on nüüd võitnud. – Olgu need mälestused meeletuletuseks, et meie praegust vabadust, mille eest juba aastasadu ja kümneid sadu ohvreid toodud, kunagi enam ei lase hävitada.“¹⁹⁸

1933. aastal ilmus ka Oskar Joosti ja Edgar Lageda toimetatud „1905 Järvamaal. I: Tapa, Lehtse ja Ambla“. ¹⁹⁹ Võimalik, et kriitika aluseks olid 1930. aastate esimese poole teravad vastandused Eesti poliitilisel maastikul, kuid Eesti Rahvusliku Keskerakonna meelne ajaleht „Waba Maa“ (peatoimetaja Eduard Laaman) andis eelnimetatud teosele hävitava hinnangu. Muuhulgas on heidetud ette, et raamatus „jutustatakse, et veel 1905. aasta paiku ilma alalise peksuta võis elada vast ainult see osa talupoegi ja mõisatöölisest, kes ei püüdnudki tõsta oma klassiteadvust. Jääb arusaamatuks, miks klassiteadlik tööline ilma peksuta elada ei võinud? Kas peks aitas klassiteadvust suurendada? Igatahes on see laim meie rahva kohta. Või ehk langes autorite eneste lapsepõlv ja isa püksirihm kokku 1905. aastaga, ning sellest tehtudki niisugused järeldused terve rahva kohta.“ Arvustuses hoiatatakse, et selle raamatu langemine meie vaenlaste kätte on ohtlik, kuna selle abil saaks näidata, kui „ebakultuursed“ me veel oleme.²⁰⁰

¹⁹⁶ Toomas Hiio. 1905. aasta revolutsioonist ja selle ajaloo uurimisest, 414–415.

¹⁹⁷ 1905 a. revolutsiooni päevilt: mälestiste kogu (Tallinn: Rahva Sõna 1931).

¹⁹⁸ Aleksander Looring. Punased aastad Läänemaal. I vihik (Haapsalu: Lääne Teataja 1933), 3–4.

¹⁹⁹ Oskar Joost, Edgar Lageda. 1905 Järvamaal I: Tapa, Lehtse, Ambla (Tallinn: Estotrükk 1933).

²⁰⁰ Punane aasta. – Waba Maa (54) 5.3.1933, 5.

Üks põhjalikumaid 1905. aasta revolutsiooniga tegelejaid oli Mihkel Aitsam. 1937. aastal ilmus Aitsami „Jõulud Vigalas. 1905. a Läänemaal“.²⁰¹ Raamat tugineb autori ja tema pereliikmete mälestustele ning kogukondlikule pärimusele, kuid Aitsam on siiski täiendanud neid ka teiste allikatega ning kajastab tegelikult laiemaid sündmusi, kui vaid Läänemaal toimunut. Sellegi raamatu oluliseks lisaväärtuseks on see, et ta pakub tollastesse oludesse asjaosalise sissevaate ning talurahva perspektiivi. Taasiseseisvunud Eestis avaldati ka Mihkel Aitsami uurimus „1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis“, mille käsikiri valmis ning jäi ilmunud nõukogude ajal. Materjali kogumisega tegeles Aitsam juba maailmasõjaajal ning oma käsitluslaadilt paigutatud teos mitte Stalini aja, vaid vaba Eesti ajalookirjutuse traditsiooni.²⁰² Nimetatud käsitlus on paljusid sündmusi kirjeldav mahukas uurimus, mille puuduseks jääb see, et ta ei paku nendest sündmustest terviklikuks kirjutatud käsitlust, mis protsessidele laiemaid üldistusi looks. Teatud mõttes on teos oluline lähtepunkt, mis võiks olla teistele uurijatele abiks sellise põhjalikuma üldistuse loomisel. Kersti Lust on Aitsami raamatut arvustades koguni kirjutanud, et „kogu materjal on esitatud killustatult üksiksündmuste jadana. Revolutsioonisündmuste küllusliku varasalvena pakub see ohtralt tänuväärset materjali koduloo uurijatele ja oma kodukandi minevikust huvitujatele, kuid ajaloolastele peamiselt vaid koondatud kujul avaldatud algandmeid, mida saab pärast muude säilinud allikatega võrdlemist kasutada rahvaliidumise mitmete tahkude ja karistussalklaste hirmutegude valgustamisel.“²⁰³

Nõukogude historiograafia

Nõukogude Liidus oli 1905. aasta revolutsioon palju tähelepanu pälvinud oluline ajaloosündmus, mida kujutati ennekõike osana nõukogude võimu kujunemise protsessist. Revolutsiooni ümmargustel tähtpäevadel (1925, 1955, 1975) ilmus hulganisti publikatsioone, mis seda revolutsiooni ära märkisid ning kinnistasid selle sündmuse tähtsust nõukogudemaa identiteedi osana. Revolutsioonile sellise tähenduse omistamine tähendas ühtlasi ka seda, et selle käsitlemine oli väga ideologiseeritud. Viimast asjaolu öeldi nõukogude ajalookirjutuses aeg ajalt ka otsesõnu välja. Olgu ühe näitena toodud 1982. aastal ilmunud Nadežda Koroleva monograafia „Первая российская революция и царизм. Совет министров России в 1905–1907 гг.“, milles on lugejale meelde tuletatud, et 1905. aasta revolutsiooni aegsete institutsioonide uurimine omab suurt „ideoloogilist tähendust“. Ajale omane märk on seegi, et autor on pidanud teema valikut (isevalitsuse institutsioonid) õigustama asjaoluga, et ka Lenin analüüsis revolutsiooni ajal palju isevalitsuse tegevust.²⁰⁴ Kaasaja uurijad

²⁰¹ Mihkel Aitsam. Jõulud Vigalas. 1905. a Läänemaal. Eel- ja järellugudega isiklikke mälestusi ja uurimusi (Tallinn: Hea Lugu 2014).

²⁰² Mihkel Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis (Tartu: Ilmamaa 2011).

²⁰³ Kersti Lust. 1905. aasta revolutsiooni meeldetuletus. – Sirp 6.1.2012, 4.

²⁰⁴ Надежда Королева. Первая российская революция и царизм. Совет министров России в 1905–1907 гг. (Москва: Наука 1982), 3.

peavad tollaste publikatsioonide kasutamisel arvestama sellega, et ideoloogilisi eesmärgi kandsid ka dokumentide valikud nõukogudeaegsetes ajalooallikate kogumikes. Revolutsiooni 25. aastapäeva puhul ilmunud publikatsiooni „Черная сотня под флагом религии в 1905 г.“ eesmärgiks on nimetatud „näidata töölistele ja talupoegadele, eriti sellele osale, kes ikka veel jäänud religioosseks, kuivõrd madal ja kuritegelik roll oli religioonil ja tema läbiviijatel – pappidel, rabidel, dogmaatikutel jne; kellede tegevus 1905. aastal oma kuritegelikkuselt ja alatuselt ei jää maha tsaristlike ohrannikute „võitlustest““²⁰⁵

Vene ajaloolane Stanislav Tjutjukin, kes ka ise nõukogude ajal 1905. aasta revolutsiooniga põhjalikult tegeles, võttis 2005. aastal nõukogude historiograafia peaseisukohad 1905. aasta revolutsiooni käsitlemisel kokku järgnevalt: vastavuses Lenini hinnanguga iseloomustati 1905. aasta revolutsiooni kui 1917. aasta oktoobri peaproovi, kui uut tüüpi rahvarevolutsiooni, mille hegemoon oli tööliklass, kes astus välja bolševike partei juhtimisel.²⁰⁶ See lühike, kuid tabav kokkuvõte toob välja mitmed kesksed aspektid, mis kujundasid pikki aastakümneid käsitlusi Nõukogude Liidus, kus revolutsioon oli üks palju uuritud meelisteema. Esiteks, Lenini hinnangutega vastuollu minna ei saanud ning 1905. aasta revolutsioon oli Lenini ajaloonägemuses väga oluline. Teiseks, nõukogulikust ideoloogiast lähtudes töölikklassi hegemooniks kuulutamine tähendas, et tööliste osale revolutsioonis pöörati kõige suuremat tähelepanu. Kolmandaks, bolševike juhtrolli asetamine tähendas seda, et ajalookirjutuses omistati neile mõju sündmustes, kus see tegelikult oli tagasihoidlik või puudus. Sellistes tingimustes tegutsemine jättis ka nendele nõukogude ajaloolastele, kes soovisid revolutsiooni heas tahtes käsitleda, suhteliselt piiratud võimalused. Vaatamata nõukogude ajalookirjutuse suurtele probleemidele, ei ole ka tänapäeval tollastest käsitlustest mööda vaatamine kuidagi mõistlik, sest paljude üksikküsimuste, sündmuste või organisatsioonide kohta on ilmunud just tollal uurimused, mis on oma mahult tänaseni ületamatud. Küll aga on oluline kriitiline suhtumine järeltulevate hindamisel ning eriti teatud iseloomulike joonte silmas pidamine, mis erinevates käsitlustes sarnasel viisil korduvad.

Tjutjukin on nõukogude ajalookirjutuses 1905. aasta revolutsiooni kohta järjepidevalt esinevaid probleeme avanud selliselt: ideologiseeritud must-valged hinnangud revolutsiooni kangelastele ja antikangelastele, äärmuslik revolutsioonilise protsessi skematiseerimine, ühiskondlik-poliitiliste protsesside põhiliste aluste analüüsimisel igasuguse alternatiivi välistamine, proletariaadi ja bolševike piiramatu idealiseerimine ning kõigi teiste poliitiliste jõudude sihiteadlik halvustamine, olgu nendeks „mustsajalised“, liberaalid, menševikud või essee-rid. Sealjuures näidati suuremana marksistliku ideoloogia mõju rahva hulgas ja bolševike praktilise tegevuse ulatust, samal ajal pisendati valitsuse reformi-tegevuse ulatust, liberaalide opositsioonilisust ja „kontrevolutsioonilist tege-

²⁰⁵ Г. Д. Костомаров. Черная сотня под флагом религии в 1905 г. (Москва: Безбожник 1931), 3.

²⁰⁶ Г.В. Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 4.

vust“ rahvahulkades. Samuti suurendati 1905. aasta revolutsiooni mõju välisriikides, üritades sellega siduda mitmel pool mujal aset leidnud streike ja poliitilisi väljaastumisi, mis olid tegelikult tingitud nende riikide sisemistest asjaoludest.²⁰⁷

Abraham Ascher on 1905. aasta revolutsiooni käsitlemise nõukogude historiograafias jaganud nelja faasi. Üldjoontes vastavad need sellele, mis Nõukogude Liidu poliitilisest ajaloost lähtudes on igati ootuspärane: Nõukogude võim kuni Stalini ajani, Stalini aeg, Stalini surma järgne olude mõningane vabanemine ning sellele järgnenud periood kuni Gorbatšovi perestroikani. Ascheri periodiseeringus tasub tähelepanu pöörata tema poolt välja toodud tendentsidele, kuidas nendel aegadel 1905. aasta revolutsiooni käsitleti ning teatud asjaoludele, mis Stalini surma järel nõukogude historiograafias revolutsiooni käsitlemist mõjutasid.

Aastaid 1921–1930 iseloomustab Ascher kui pluralistliku marksismi perioodi 1905. aasta historiograafias. Nõukogude ajalookirjutus oli ka sellel perioodil silmatorkavalt kallutatud (*partisan*), kuid järgis siiski uurimusliku ajalookirjutuse kaanoneid.²⁰⁸ Ascher ei laienda lugejale antud kontekstis eelnimetatud mõiste sisu, kuid selge on see, et võrreldes Stalini aja kohati groteskseid mõõtmeid võtva ajalookirjutusega, esineb tolle perioodi historiograafias tunduvalt enam erinevaid seisukohti. Ascher toob välja, et 1920. aastate nõukogude ajalookirjutuse ühe autoriteetseima ajaloolase Mihhail Pokrovski käsitluses on menševikke 1905. aasta kontekstis küll teravalt kritiseeritud, kuid nende panust ei ole siiski täiesti olematuks tehtud. Mihhail Vassiljev-Jushini tollest perioodist pärit käsitus koguni süüdistab bolševike valesti valitud taktikat 1905. aasta detsembriülestõusu ebaõnnestumises ja seeläbi kogu revolutsiooni läbikukkumises.²⁰⁹ Ascher selle perioodi pluralistlikuma käsitusvõimaluse põhjustel eraldi ei peatu, kuid on ilmne, et sellele perioodile järgnenud Stalini aina repressiivsemaks muutuv võim ei võimaldanud ajalookirjutusel mitte mingisuguseid kõrvalekaldeid bolševikke ülistavast revolutsioonikäsitlusest. Stalini „suure terrori“ ehk partei sisevaenlaste, trotskistide ja teiste tagakiusamise tingimustes oli igasugune menševike õigustamine võimatu. Teisisõnu, enne Stalini repressioonide aega esines teatud raamides mõningast vabadust ajalookirjutuses, mis Stalini ajal täielikult lämmatati.

Nõukogude Liidus tegutsenud Eestimaa Kommunistlik Partei andis välja (ajaloo)kirjandust ning tollest perioodist on ka EKP publikatsioone, mis 1905. aasta revolutsiooni käsitlevad. 1925. aastal alustas tegevust EKP ajalookomisjon (eesotsas Hans Pöögelman ja Johannes Käspert), mis avaldas ka üleskutse materjalide kogumiseks 1905. aasta kohta.²¹⁰ 1926. aastal avaldas EKP ajalookomisjon Leningradis kogumiku „1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused,

²⁰⁷ С.В. Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие, 5.

²⁰⁸ Abraham Ascher. *Intrpreting 1905*. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn (Philadelphia: University on Pennsylvania Press 2008), 16.

²⁰⁹ Abraham Ascher. *Intrpreting 1905*. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews, 17–18.

²¹⁰ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 37.

dokumendid“, mis vaatamata tugevale ideologiseeritusele sisaldab mitmeid informatiivseid artikleid. Saatesõnas on kirjutatud, et „revolutsiooniliikumine Eestis 1905. aastal on lahutamata osa Wenemaa üldisest vabastusevõitlusest ja viimasega mitte ainult oma ühise aluspõhja kaudu, vaid suurel osal isegi organisatsiooniliselt seotud. Sellepärast tuleb Eestimaa sündmusi sellest ajast vaadelda ja hinnata nimelt Venemaa üldise arenemise ja seisukorra pinnalt, mille peal Eestimaa sündmused kohalikkude olude ja iseäralduste mõjul ühes või teises avalduses oma iselaadi ja värvi võtsid.“²¹¹ Ühest küljest on Venemaale suunatud internatsionalism EKP käsitluses ootuspärane, seda enam, et juba revolutsiooni ajal oli VSDTP internatsionalistliku suuna toetaja, mis kohalikke taotlusi kogu tööliiskonna ühiste taotluste kõrval tühiseks pidas. Teisest küljest on oluline siiski tähele panna, kuidas selline käsituslaad esindab ajalookirjutuse tendentsi regionaalset mõõdet ja võrdlust teiste naaberrahvastega kõrvale jätta, keskendudes pelgalt Venemaalt tulevale mõjule. Kogumiku artiklitest tasub ära märkida Richard Vakmani „Wenemaa sotsiaaldemokraatilise partei tegewus Tallinnas 1905 a.“²¹², mis heidab valgust avalikest allikatest varju jäävasse konspiratiivsesse partei tegevusse ning mis allikana hilisemate ajaloolaste uurimustes²¹³ tänaseni mõningast mõju omab. Teiste hulgas on kogumikus Jaan Anvelti käsitus 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis, mis esitab ootuspäraselt vaenuliku käsitluse nii Konstantin Pätsi, Jaan Tõnissoni kui Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisuse tegevuse suhtes revolutsiooni ajal. Samas tasub esile tõsta, et selles käsitluses Anvelt tunnistab, et 1905. aasta alguses ei saanud VSDTP Eestis revolutsioonilises liikumises juhtiv jõud olla, kuna polnud selleks piisavalt organiseerunud.²¹⁴ Sarnase käsitluslaadiga on Otto Rästase artikkel „Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal“, kus leidub aga mitmeid detaile sündmuste kohta, mis neil päevil aset leidsid.²¹⁵

1926. aastast kuni 1933. aastani ilmusid EKP Ajalookomisjoni Toimetised ajakirjana nimetuse all „Proletaarne Revolutsioon Eestis“ (kokku 14 numbrit). Nii selles kui ka EKP teises ajakirjas nimega „Klassivõitlus“ (1919–1936) ilmus materjale ka 1905. aasta revolutsiooni kohta.²¹⁶ Eestis aset leidnud vägivaldsete sündmuste uurimise seisukohast tuleb ära märkida „Klassivõitluses“ 1931. aastal ilmunud Hans Pöögelmanni artikkel tulistamisest Tallinna Uuel turul,²¹⁷ mis esitab lühikese analüüsi traagilise sündmuseni viinud asjaoludest.

²¹¹ Sissejuhatuseks. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid (Leningrad: Külvaja 1926), 5.

²¹² Richard Vakman. Wenemaa sotsiaaldemokraatilise partei tegewus Tallinnas 1905 a. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid, 102–124.

²¹³ Vt nt: Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud esimene Vene revolutsioon. – Tuna, 1 (2005), 56–57.

²¹⁴ Jaan Anvelt. 1905. aasta rewolutsioonilisest liikumisest Eestis. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid, 17–59.

²¹⁵ Otto Rästas. Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid, 60–82.

²¹⁶ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 37.

²¹⁷ Hans Pöögelmann. Eesti töörahwa werine pühapäew. – Klassivõitlus No 123–126.

1926. aastal ilmus endise Vene kodusõjaaegse punase diviisikomandöri ja hilisema Leningradi Ülikooli ajalooprofessori Jakob Palvadre uurimus „1905 год в Эстонии“,²¹⁸ mida Tiit Rosenberg on nimetanud „esimeseks põhjalikumaks ja teaduslikult argumenteeritud käsitluseks“ 1905. aasta revolutsioonist Eestis. Palvadre käsitus rõhutas revolutsioonis ka talurahva osa ja rahvuslikku aspekti ning tõstis 1905. aasta sotsialistide seas esile ka eesti föderaliste ehk Peeter Speegi juhitud Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Ühisust. Palvadre käsitus langes Stalini ajal tugeva ideoloogilise rünnaku alla. Hans Pöggelmann ja mitmed teised eesti kommunistid süüdistasid teda 1905. aasta revolutsiooni küsimustes menševike seisukohtade toetamises ning nimetasid teda leninismivastaseks rahvusdemokraadiks.²¹⁹ EKP Keskkomitee liige Johannes Reesen kirjutas 1932. aastal eelmainitud häälekandijas „Proletaarne Revolutsioon Eestis“ artikli „Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism“, millest oluline osa kulus Palvadre materdamisele, keda ta muuhulgas süüdistas „leninismi solkimises ja võltsimises“. ²²⁰ Nimetatud artikkel oli nii vormilt kui sisult kantud ajastu vaimust. Ajakirja sama numbri juhtkirjas rõhutati, et EKP mõistab nüüd tänu ühe Stalini kirjatöö valgustavale iseloomule, et „ei ole kokku kogutud ega süstematiseeritud tarvilise järjekindlusega need materjalid, mis näitavad Eestimaa enamluse võitlust algusest peale vähemlusega, tema puhtväikekodanlise tiiva – föderalismiga – ja teiste opurtunistlike, kontrevolutsiooniliste ning reaktsiooniliste vooludega eesti töölisliikumises enne 1905. a, 1905. aastal, reaktsiooni- ja sõjaaastatel, 1917. a. kahes revolutsioonis.“ Samas kirjatükis on EKP nimel avaldatud kahetsust, et Palvadre 1905. aasta revolutsiooni käsitlevat raamatut ei ole „Proletaarne Revolutsioon Eestis“ varasemates numbrites piisavalt jõuliselt rünnatud.²²¹

Eelkirjeldatu sobib hästi kokku Abraham Ascheri 1905. aasta historiograafia periodiseeringu teise faasiga. **Aastaid u 1930–1955** iseloomustab Ascher kui perioodi, mil langes nii nõukogude ajaloolaste tööde kvaliteet kui kvantiteet. Ainuõigeaks kuulutatud versiooni esitamine, bolševike vastaste ründamine ning „isegi hästi teada faktide groteskne moonutamine olid tollase ajaloo uurimise tunnusmärgid“. Liberaale ja kodanlasi süüdistati salakavalas pahatahtlikkuses, Stalini rolli sündmustes suurendati ja ülistati, bolševike nimele omistati 1905. aasta oktoobristreigi korraldamine ja keskne roll tööliste nõukogude loomisel ning menševikke ja esseere süüdistati reeturluses, eriti detsembriülestõusus.²²² 1930ndate ja 1940ndate aastate määratlemine nõukogude historiograafia allakäigu perioodina iseloomustab hästi ka eesti kommunistide revolutsioonialast ajalookirjutust. Mitmeid revolutsiooniga tegelenud inimesi tabasid Nõukogude

²¹⁸ Яков Пальвадре. 1905 год в Эстонии (Ленинград: издательство «Прибой» 1926).

²¹⁹ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 37–38.

²²⁰ Johannes Reesen. Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism. – Proletaarne Revolutsioon Eestis. No 12 (1932), 43.

²²¹ Sm Stalini kiri enamluse ajaloo mõningatest küsimustest ja EKP mõnedest ülesannetest ajaloo väerinnal. – Proletaarne Revolutsioon Eestis. No 12 (1932), 7.

²²² Abraham Ascher. Interpreting 1905, 1

Liidus repressioonid (eesotsas Jakob Palvadred, aga ka näiteks Palvadred rünnanud Johannes Reeseni ja Hans Pöögelmanni ennast) ning kujunes olukord, mida Tiit Rosenberg on iseloomustanud järgnevalt: „Stalinlike massirepressioonide tõttu 1930. aastate keskel katkes NSV Liidus Eesti 1905. aasta revolutsiooni ajaloo uurimine ja sel alal tehtu vajas paarikümneks aastaks unustusehõlma.“²²³

Kolmandat faasi 1905. aasta revolutsiooni Nõukogude historiograafias piiritleb Ascher väga lühikese ajaga – **aastatega 1955–1957**. Selle perioodi alguseks nimetab ta revolutsiooni 50 aasta juubeli, mille raames ilmus mitmeid uurimusi, kus avaldus teistsuguseid tendentse revolutsiooni käsitlemisel, kui seda oli olnud Stalini ajal.²²⁴ Ilmus ka allikate publikatsioone, mis on jäänud tänini olulisteks väljaandeteks revolutsiooni uurimisel.²²⁵

Stalini perioodi traditsioonist pärineb Hilda Moosbergi kaitstud doktoritöö (1953) põhjal koostatud raamat „1905.–1907. a. revolutsioon Eestis“,²²⁶ mis jõudis trükki 1955. aastal ehk siis pärast Stalinit, kuid mis vastab stalinistliku ajalookäsitluse kaanonile. Seda mitte ainult erapoolikusest (nn kodanlike jõudude, menševike alavääristamine jne), vaid ka emotsionaalselt keelekasutuselt. Raamatus on tehtud kõrvalepõige ka Eesti Vabariigi aega, nimetades tollaste Eesti riigijuhtide kaastunnet 1905. aasta 16. oktoobri tulistamise ohvrite monumendi juures „krokodilli pisarateks.“ Moosbergi töö 1905. aasta revolutsiooni allikate publitseerimisel oli ulatuslik. Revolutsiooni viiekümnenda juubeli puhul ilmus Hilda Moosbergi toimetatud allikate kogumik „Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов“,²²⁷ milles on avaldatud sadu arhiividokumente (sealhulgas Venemaa arhiividest), millele vahetult ligi pääsemine oleks eesti ajaloolastele tänini keeruline. Nii selle kui ka teiste tollaste allikakogumike puhul tuleb arvestada, et nad esitavad küll valikulise pildi toimunud poliitilistest protsessidest (nii näiteks on seal materjalid sotsialistide lendlehtedest ja üleskutsetest, aga mitte nn kodanlike parteide tegevusest), kuid neil on eriline väärtus riigivõimu dokumentide publitseerimise seisukohalt. Kuberneride, nende asetäitjate, ministeeriumite ja teiste ametkondade materjalide publitseerimine võimaldab suurele hulgale informatsioonile ligi pääsemist. 1955. aastal ilmus ka Hilda Moosbergi ja Marta Lõhmuse ühistöö „Talurahvaliikumine Eestis 1905.–1907. aasta revolutsiooni päevil“.²²⁸

Vägivaldsete sündmuste uurimise seisukohast Eestis tuleb esile tõsta ENSV Teaduste Akadeemia toimetistes 1955. aastal ilmunud Hillar Saha artiklit, kus

²²³ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 38.

²²⁴ Abraham Ascher. Interpreting 1905, 19.

²²⁵ Neid ilmus nii mitmel pool NSVL-is kui Poola Rahvavabariigis.

²²⁶ Hilda Moosberg. 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1955).

²²⁷ Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Ред. И. Мосьберг (Таллин: Эстонское Государственное Издательство 1955).

²²⁸ Hilda Moosberg; Marta Lõhmus. Talurahvaliikumine Eestis 1905. – 1907. a. revolutsiooni päevil (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1955).

on põhjalikule uurimisele tuginedes oluliselt täpsustatud 16. oktoobri tulistamise ohvrite arvu ja nimesid.²²⁹

Seoses revolutsiooni viiekümnennda aasta juubeliga ilmus 1957. aastal Erich Kaup'i väikesemahuline raamat „Tallinna töölised 1905.–1907. aasta revolutsioonis. Raamat esitab jutustava narratiivi Tallinnas aset leidnud sündmustest koos väikeste kõrvalekalletega (nt Tallinnast maale läinud tööliste salkade tegevuse kajastamine). Raamat keskendub ennekõike bolševike juhtivale rollile Tallinna tööliste revolutsioonile ärgitamisel, mida on võrreldud menševike vastutegevuse kajastamisega. Nii raamatu juhtnarratiivi kui tolle perioodi 1905. aasta revolutsiooni käsitlemise kontseptsiooni ilmekaks näiteks on alljärgnevad laused, mis puudutavad VSDTP Tallinna komitee tegevust 1905. aasta kevad-suvel: „Menševike tegevus Tallinna Komitees raskendas bolševike tööd revolutsioonilise liikumise juhtimisel. Kuid koos vabrikukomiteedega, kuhu olid enamusel valitud bolševikud, suutsid VSDTP Tallinna Komitee liikmed võidelda menševike tegevuse vastu. Bolševikud hakkasid korraldama tööliste poliitilisi väljaastumisi, andsid välja lendlehti ja teostasid oma propagandistide kaudu poliitilist selgitustööd massides.“²³⁰

Kolmanda perioodi järsuks lõpuks nimetab Ascher Nõukogude Liidu juhtiva ajaloo ajakirja „Вопросы истории“ 11-st toimetajast 8 vallandamist 1957. aastal. Ajakirja veergudel oli polemiseeritud ja mitmel puhul vastandatud paljudele varasematele nõukogude ajalookirjutuse seisukohtadele, sealhulgas 1905. aasta revolutsiooni küsimustes. Kuigi uus toimetajaskond väljendas selgelt ajalookirjutuse rolli tähtsust ennekõike ideoloogilisel rindel marksismi-leninismi vastastega, kujunes neljas periood **1957. aastast kuni perestroikani** siiski oluliselt mitmekesisemaks kui Stalini-aegne ajalookirjutus 1905. aasta revolutsioonist. Varasemad dogmaatilised seisukohad 1905. aasta revolutsiooni kohta jäid endiselt kehtima, kuid nende seisukohtade toetamisel võeti ette mahukaid ajaloolisi uurimustöid, mis olid kohati väga informatiivsed.²³¹ Sarnasele seisukohale nõukogudeaegse Eesti 1905. aasta historiograafia kohta 1950. aastate keskpaigast kuni NSVL-i lõpuni on jõudnud ka Tiit Rosenberg, kes kirjutab, et „ehki 1905. aasta revolutsiooni üldpilt jäi nõukogude historiograafias kuni lõpuni moonutatuks, uuriti järgnevatel aastakümnetel mitmeid 1905. aasta revolutsiooniga seotud üksikküsimusi, mis on meie teadmisi faktoloogia osas oluliselt rikastanud.“²³²

1963. aastal ilmunud „Eesti NSV ajaloo“ II köide²³³ pöörab 1905. aasta revolutsioonile ootuspäraselt palju tähelepanu. Revolutsiooni käsitlevate osade autor on Hilda Moosberg. Mõistagi järgib üldkäsitus tollase ajalookirjutuse kohus-

²²⁹ Hillar Saha. 1905. aasta oktoobri veretöö ohvrite nimekiri. – ENSV TA Toimetised, 2 (1955), 321–325.

²³⁰ Erich Kaup. Tallinna töölised 1905.–1907. aasta revolutsioonis (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957), 18.

²³¹ Abraham Ascher. Interpreting 1905, 19.

²³² Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 41.

²³³ Eesti NSV ajalugu 2. kd.: XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini. Peat. Joosep Saat (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1963).

tuslikke ideoloogilisi narratiive, kuid revolutsiooni üksiksündmusi kajastades on raamat faktoloogiliselt üldjoontes täpne ning temaatiliselt mitmekesine.

1975. aastal ilmus Toomas Karjahärme ja Raimo Pullati ülevaatlik raamat „Eesti revolutsioonitules 1905–1907“, mille puhul on eriti raamatu väikest mahtu arvesse võttes tähelepanuväärne, et bolševike järel on suhteliselt palju tähelepanu pööratud ka teistele poliitilistele jõududele, sh nn kodanlikele parteidele.²³⁴

1981. aastal ilmus eesti, läti ja leedu ajaloolaste Toomas Karjahärme, Janis Krastini ja Antanas Tila ühistöö „Революция 1905–1907 годов в Прибалтике“,²³⁵ mis on siiani ainus kord ajalookirjutuses kui 1905. aasta revolutsiooni meie maades ühiselt üritatakse kokku võtta. Raamatu peamine väärtus seisneb selles, et see võimaldab erinevaid arenguid Eestis, Lätis ja Leedus võrdlevalt vaadata. Nõukogude ajalookirjutuse kaanonid seadsid teemade käsitlemisele omad piirid ning sotsialistide tegevuse varju on jäänud teised poliitilised jõud.

1985. aastal ilmus Moskvas revolutsiooni 80. aastapäevaks mitmete ajaloolaste ühistööna kolmesaja viiekümne leheküljeline käsitus „Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг.“. Lisaks revolutsiooni ülevaatele, revolutsioonikangelaste biograafilistele andmetele ning revolutsiooni kajastamise näidetele proosas ja luules on teoses eraldi peatükk revolutsiooni „kajast viiel kontinendil“(!), mille eesmärk on demonstreerida Vene revolutsiooni mõju terves maailmas. Nõukoguliku ajaloonaõnemuse vaimus ei ole tegelikult kajastatud aga mitte revolutsiooni laiemat mõju, vaid pelgalt Vene tööliikumise ärgitavat jõudu teiste maade tööliiklasklassile. Pigem fantastika valdkonda tunduvad kuuluvat need teoses esitatud väited, et „1905–1907. aasta revolutsioon Venemaal andis uue impulsi töölis- ja talupoegade liikumisele Argentiinas“²³⁶ või et Talvepalee juures toimunud tulistamise tagajärjel „tõusid kuuba rahva hinges viha, valu ja protestitunded“.²³⁷ Samuti on ära märgitud, et Ameerika Ühendriikide tööliikumine omandas „esimese vene revolutsiooni“ ja „üleilmse revolutsioonilise protsessi koosmõjul“ võitlevama iseloomu²³⁸ ning Lõuna-Aafrika tööliikumise nõudmiste arenemist „võimaldas Vene 1905–1907. aasta rahvarevolutsioon, avaldades teatud mõju Lõuna-Aafrika poliitilisele elule“.²³⁹

Vägivalla kui poliitilise võitlusvahendi uurimise seisukohast tuleb ära märkida 1989. aastal ilmunud Dmitri Pavlovi mahukas uurimus esseeridest-maksi-

²³⁴ Raimo Pullat; Toomas Karjahärm. Eesti revolutsioonitules 1905–1907 (Tallinn: Eesti Raamat 1975), 99–104.

²³⁵ Тоомас Карьяхярм; Янис Крастынь; Антанас Тила. Революция 1905–1907 годов в Прибалтике (Таллин: Ээсти Раамат 1981).

²³⁶ Станислав Васильевич Тютюкин (редактор). Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг. (Москва: Политиздат 1985), 238.

²³⁷ Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг, 239.

²³⁸ Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг, 244.

²³⁹ Первая российская. Справочник о революции 1905–1907 гг, 247.

malistides 1905. aasta revolutsioonis.²⁴⁰ Talurahvaliikumisest ilmus 1989. aastal mahukas Larissa Sentšakova monograafia „Крестьянское движение в революцию 1905–1907 гг.“.²⁴¹

Inglise- ja saksakeelne historiograafia

Inglisekeelses historiograafias võib Abraham Ascheri käsitlusele eelnenutest pidada olulisemaks 1905. aasta revolutsiooni ülevaateks New York'i Ülikooli Venemaa ajaloo professori Sydney Harcave'i 1964. aastal ilmunud raamatut „First Blood: The Russian Revolution of 1905”.²⁴² American Historical Review arvustuses on raamatu tugevusena rõhutatud ennekõike revolutsioonilise liikumise arengu kirjeldust,²⁴³ kuid võrdluses Nõukogude Liidu ajalookirjutusega tuleks välja tuua, et Harcave üritas nõukogude historiograafiast avaramalt vaadata erinevate poliitiliste jõudude osa revolutsioonis. Raamat kinnistas mitmeid 1905. aasta revolutsiooni käsitlemise suundumusi, mis on tänaseni kasutusel. Nii näiteks on revolutsiooni põhjusteks nimetatud nii agraarolusid, rahvuspoliitikat, tööliskonna olukorda kui ka haritlaskonna hoiakuid, mille koosmõjul kujunes sügav rahulolematuse ühiskonnas.²⁴⁴ Kuigi raamatus on Vene keisririigi mittevenelastega asustatud lääneosa käsitatud piirkonnana, kus revolutsiooniline tegevus toimus ennekõike reaktsioonina keisririigi keskustele (Venemaa linnadele) ning siinsete maade sisemisele arengule suuremat tähelepanu ei osutata, on siiski lääneosas toimuvat kajastatud. Keisririigi lääneosa ühisest perspektiivist 1905. aastale vaadates tasub ära märkida, et Harcave'i raamatus on keisririigi paljusid rahvaid puudutava ühise asjaoluna ära märgitud rahvuslikust rõhumisest tingitud rahulolematuse kasv. Autor on tabavalt välja toonud, et „neljakümne miljoni mittevenelase seas (nende hulgas koos väiksemate gruppidega poolakad, soomlased, juudid, lätlased ja armeenlased) ning isegi ukrainlaste ja valgevenelaste seas, keda ametlikult venelasteks määratleti, oli vastupanu vaim, suurenev rahulolematuse madalama staatusega, vastumeelsus venestamisele, ning mõningatel nende seas ka kasvav rahvuslus. See areng, mida valitsus tähelepanelikult jälgis, sai vastatud repressiivsete meetmete kasvava rangusega.”²⁴⁵

1969. aastal ilmus David Floyd'i raamat „Russia in revolt: 1905. The First Crack in Tsarist Power“, mis piiratud mahu tõttu mingisugust põhjalikku revolutsioonikäsitlust esitada ei saanud, kuid väärrib siiski revolutsiooni tutvus-

²⁴⁰ Дмитрий Павлов. Эсеры-максималисты в первой российской революции (Москва: Всесоюзного заочного политехнического ин-та 1989).

²⁴¹ Лариса Сенчакова. Крестьянское движение в революцию 1905–1907 гг. (Москва: Наука 1989).

²⁴² Sidney Harcave. First Blood: The Russian Revolution of 1905 (New York: Macmillan Company 1964).

²⁴³ Arthur E. Adams. Review: First Blood: The Russian Revolution of 1905. By Sidney Harcave. – The American Historical Review. Vol 70, Issue 4 (1965), 1109–1110.

²⁴⁴ Sidney Harcave. First Blood: The Russian Revolution of 1905, 19–26.

²⁴⁵ Ibid, 22.

tajana äramainimist, kuna omas toona mõningast mõju inglisekeelsele lugejaskonnale. Vaatamata raamatu piiratud mahule on keisririigi mittevenelastega asustatud lääneosale tähelepanu osutatud ning Baltikumis aset leidnud sündmusi on samuti mainitud.²⁴⁶

Henry Reichmani kirjutas 1983. aastal lääneriikide ajalookirjutuse seisu kohta, et vaatamata märkimisväärsetele edusammudele 1905. aasta uurimises on jätkuvalt lääne historiograafias puudu veenev süntees ning rahuldav üldkäsitus, mis ei puudutaks vaid suuri poliitilisi sündmusi, vaid ka majanduslikke ja poliitilisi faktoreid.²⁴⁷ Seda tühimikku aitas täita 1988. aastal ilmunud ning senini üheks kõige olulisemaks 1905. aasta revolutsiooni käsitluseks olev Abraham Ascheri uurimus. Raamat üritab tasakaalustatult vaadata erinevate poliitiliste jõudude osa revolutsioonilises liikumises, kirjeldab ühiskondlike meeolude arengut ning jälgib tsaarivõimu tegevust ühiskondlike liikumiste surve all. Raamat annab nii keisri kui tema lähikondlaste võimetusele reforme ellu viia negatiivse hinnangu. Ascheri kontseptsioonis ongi kesk võimu ebapädevus üks olulisemaid komponente, mis selgitab võimu kaugenemist ühiskonna teistest osadest ning revolutsiooniliste sündmuste eskaleerumist. Raamat pöörab tähelepanu ka impeeriumi äärealadele, kuid pigem on neid kujutatud ülevenemaaliste protsessidele reageerivas rollis ning fookuses on Venemaa ja sealsetes poliitilistes keskustes aset leidvad arengud.²⁴⁸ Ascheri raamat on olnud hilisematele käsitlustele oluliseks lähtepunktiks. Nii näiteks on Orlando Figes kuulsas raamatus „A People’s Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924“ 1905. aasta revolutsiooni osas väga ulatuslikult Ascherile tuginenud.²⁴⁹

1987. aastal juhtis Robert Edelman Ukrainale pühendatud monograafias „Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia’s Southwest“ tähelepanu, et keisririigi ääremaadele on 1905. aasta revolutsiooni uurimisel vähe tähelepanu pööratud.²⁵⁰ Raamat ise aitas seda tühimikku Ukraina maapiirkondades aset leidnud protsesside käsitlemisega täita. Inglisekeelses historiograafias ilmus järgmine ulatuslik monograafia 1905. aasta revolutsioonist maapiirkondades 2013. aastal, mil trükivalgust nägi Burton Richard Milleri monograafia talupoegade rahutustest Kurski kubermangus 1905–1906. aastal.²⁵¹

²⁴⁶ David Floyd. *Russia in Revolt: 1905. First Crack in the Tsarist Power*. (New York: Macdonald & Co, 1969), vaata 69, 81, 109.

²⁴⁷ Henry Reichman. Review: Current Soviet historiography of the Russian Revolution of 1905 and the Working Class. – *International Labour and Working Class History*. No 24. (1983).

²⁴⁸ Abraham Ascher. *The Revolution of 1905. Russia in Disarray* (Stanford: Stanford University Press 1988).

²⁴⁹ Orlando Figes. *A People’s Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924*.

²⁵⁰ Robert Edelman. *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia’s Southwest* (Cornell: Cornell University Press 1987).

²⁵¹ Burton Richard Miller. *Rural unrest during the First Russian Revolution: Kursk Province, 1905–1906*. – *Historical Studies in Eastern Europe and Eurasia*, vol 1. (Budapest: Central European University Press 2013). Vaata ka raamatu arvustust: Christine D. Worobec. *Slavic Review*. Vol: 74 issue 3 (2015), 650–652.

1995. aastal ilmus Don C. Rawsoni monograafia „Russian Rightists and the Revolution of 1905“. Rawson näitab, kuidas vene rahvuslaste ühendused mobiliseerisid osa ühiskonnast revolutsioonilise liikumise vastu, mis aitas kaasa isevalitsuse püsima jäämisele. Raamatus on pühendatud eraldi tähelepanu rahvuslaste vägivallale 1905. aasta revolutsioonis ning näidatud, kuivõrd vene rahvuslaste liikumiste juhid ja selle maailmavaate toetajatest võimuesindajad vägivalda soosisid.²⁵² Keisririigi lääneosas on suhteliselt palju tähelepanu pööratud Ukrainale ja Valgevene, kus vene rahvuslaste tegevus oli aktiivne.²⁵³ Tulenevalt ilmselt juba autori uurimuse rõhuasetusest ei leia Eestis või Lätis toimunu kajastamist.

Seoses nn imperiaalse pöördega (*imperial turn*) ajalookirjutuses on hakatud ka ääremaadele 1905. aasta kontekstis viimastel aastakümnetel mõnevõrra rohkem tähelepanu pöörama. Revolutsiooni sajanda aastapäeva raames andis Routledge kirjastus välja 1905. aasta revolutsiooni käsitlevate artiklite kogumiku, mille keskmes olid suuresti impeeriumi äärealad. Üldisemalt analüüsib keskuste ja ääremaade rolli Beryl Williamsi artikkel²⁵⁴, mis pöörab suhteliselt palju tähelepanu maapiirkondadele. Impeeriumi lääneosa kohta ilmus kogumikus James D. White'i Balti provintse käsitlev artikkel, Antti Kujala artikkel Soomest ning Anthony Heywoodi²⁵⁵ ja Michael F. Hamm'i²⁵⁶ artiklid üksikküsimuste kohta Ukrainas.

Kaasaja ajalookirjutuses on ka 1905. aasta analüüsimisel erinevaid uuenduslikke lähenemisviise proovitud. Nii on Anna Geifman kasutanud 1905. aasta revolutsionääride poolt toime pandud vägivalda käsitlemisel nn psühhoajaloolist lähenemist, millega ta otsib revolutsionääride vägivalda põhjustena nende tegude toimepanijate individuaalseid iseärasusi ja psühholoogilisi probleeme.²⁵⁷ Geifmani lähenemist on ka kritiseeritud. Sealjuures on välja toodud, et kui revolutsioonilise vägivalda põhjused peituvad inimeste psühholoogilistes probleemides rohkem kui ühiskondlikel oludel, siis miks oli 20. sajandi alguse Vene impeeriumis seda vägivalda palju rohkem kui kusagil mujal Euroopas. Samuti vajaks vastust küsimus, miks oli seda vägivalda ka Vene impeeriumis pärast 1905. aastat palju rohkem kui enne.²⁵⁸

2007. aastal anti Kieli Ülikooli õppejõudude Ludwig Steindorffi ja Martin Austi toimetamisel idaeuroopa ajaloo kogumike sarjas välja saksakeelne kogu-

²⁵² Don C. Rawson. *Russian Rightists and the Revolution of 1905*. (Camberidge University Press 2006), 127–141, 143–144.

²⁵³ Vaata *ibid*, 91–106.

²⁵⁴ Beryl Williams. 1905: the view from the provinces. – *The Russian revolution of 1905. Centenary perspectives*, 34–54.

²⁵⁵ Anthony Heywood. Socialists, liberals and the Union of Unions in Kyiv during the 1905 Revolution: an engineer's perspective. – *The Russian revolution of 1905. Centenary perspectives*, 177–195.

²⁵⁶ Michael F. Hamm. Jews and revolution in Kharkiv: how one Ukrainian city escaped a pogrom in 1905. – *The Russian revolution of 1905. Centenary perspectives*, 156–176.

²⁵⁷ Anna Geifman. Psychohistorical approaches to 1905 radicalism, 22–23.

²⁵⁸ Abraham Ascher. Introduction, 5.

mik „Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution". Kogumikul on suhteliselt lai haare – käsitlusi on nii kultuuriajaloo sidumisest revolutsiooniga nagu Anna Artwińska artikkel 1905. aastast Poola kirjanduses²⁵⁹ kui ka kommunikatsiooni vaatluse alla võttev Frithjof B. Schenki artikkel raudtee tähendusest Vene-Jaapani sõjas ja 1905. aasta revolutsioonis.²⁶⁰ Vägivaldsete sündmuste uurimisele eraldi tähelepanu pööratud ei ole, kuid revolutsiooni laiemast geograafilisest perspektiivist vaadates tuleb ära märkida Gero Fedtke artikkel revolutsiooniaegsetest arengutest Turkestanis Kesk-Aasias,²⁶¹ mis avab revolutsiooniprotsesside mõju avaldumist teistsuguse kultuurilise, religioosse ja sotsiaalse taustaga piirkonnas kui Venemaa Euroopa-osa.

2008. aastal ilmus Pennsylvania Ülikooli kirjastuselt artiklite kogumik „The Revolution of 1905 and Russia's Jews“, mis vaatlleb läbi väga erinevate tahkude, kuidas Vene keisririigis elanud juudid 1905. aasta revolutsiooniga suhetusid. Kogumik on väga oluline Vene impeeriumi lääneosa ajaloo seisukohast, kuna valdav enamus keisririigi juutidest elasid just selles piirkonnas. Muuhulgas on kogumikus vaadeldud nii poolakate ja juutide omavahelisi suhteid, juudi sotsialistlikke parteisid kui ka revolutsioonijärgset juutide kultuurielu.²⁶² Kogumiku mitmed artiklid keskenduvad ennekõike revolutsioonijärgsetele aastatele, mitte revolutsioonile endale.

2011. aastal andis Hamburgi Ülikooli Kirde-Euroopa ajaloo instituut välja saksa- ja inglisekeelsete artiklite kogumiku „Revolution in Nordost Europa“, milles neli artiklit olid pühendatud 1905. aasta revolutsioonile. Jan Kusber võrdles 1905. ja 1917. aasta revolutsioone,²⁶³ Dietlind Huchtler vaatles 1905. aastat Poolas,²⁶⁴ Gertrud Pickhan revolutsiooni mõju idaeuroopa vasakpoolsetele juutidele.²⁶⁵ Tomas Balkelise artikkel 1905. aastast Leedus²⁶⁶ aitab täita

²⁵⁹ Anna Artwińska. Die Revolution 1905 in der polnischen Literatur. – Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 9. Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution. Hrsg von M. Aust, Ludwig Steindorff (Frankfurt am Main 2007), 141–156.

²⁶⁰ Frithjof Benjamin Schenk. Kommunikation und Raum im Jahr 1905: Die Eisenbahn in Krieg und Revolution. – Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 9. Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution, 47–68.

²⁶¹ Gero Fedtke. Zivilisatorische Mission und Revolution: Turkestan 1905/6. – Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 9. Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution, 23–46.

²⁶² Theodore R. Weeks. 1905 as a Watershed in Polish-Jewish Relations, 128–139; Vladimir Levin. The Jewish Socialist Parties in Russia in the Period of Reaction, 111–127; Jeffrey Veidlinger. Jewish Cultural Associations in the Aftermath of 1905, 199–211; The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008).

²⁶³ Jan Kusber. Die russischen Revolution von 1905 und 1917. Zu Ursachen und Verlauf, über Diskurse und Interpretationen. – Revolution in Nordost Europa. Ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 65–80.

²⁶⁴ Dietlind Huchtler. The Politics of Poetics of Transgression – Die Revolution von 1905 im Königreich Polen, 81–104.

²⁶⁵ Gertrud Pickhan. Vom Ereignis zum Mythos. Die Revolution von 1905 und die jüdische Linke in Osteuropa, 126–139.

inglisekeelse historiograafia tühimikku Leedu kohta revolutsioonis. Varasematest inglisekeelsetest käsitlustest Leedu kohta tuleb esile tõsta Leonas Sabaliunase 1990. aasta raamatut „Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914“,²⁶⁷ mille üks peatükk käsitleb 1905. aastat, kuid mis ennekõike avab tolle ajastu leedu sotsiaaldemokraatiat ning sealjuures selle suhestumist poola, vene ja teiste naaberrahvaste sotsialistidega.

Vene ja valgevene historiograafia pärast Nõukogude Liidu lagunemist

Pärast Nõukogude Liidu lagunemist iseloomustas Venemaa historiograafiat märkimisväärne huvi kadumine 1905. aasta ja teiste revolutsioonide vastu.²⁶⁸ Kindlasti oli see ühest küljest tingitud sellest, et nõukoguliku ideoloogia revolutsioonikesksuse tõttu pööratigi revolutsioonidele nõukogude ajal erakordselt palju tähelepanu. Teisest küljest oli see ilmselt tingitud ka negatiivsest varjundist, mida pärast kommunismi kokkuvarisemist revolutsioonidele omistati. Sealhulgas Venemaal, kus 20. sajandi alguse revolutsioone on nähtud varasema vene tsivilisatsiooni huku põhjusena.

Sellele vaatamata tehti olulisi edusamme mitmetes uurimisküsimustes. Nõukogude Liidu lagunemise järel oli võimalik kirjutada vabamalt 20. sajandi alguse erinevatest poliitilistest erakondadest. Erilist tähelepanu sai semstvoteliikumine, käsitleti parlamentarismi arengut ning objektiivsemalt kirjutati ka isevalitsuse poliitikast.²⁶⁹ 1905. aasta revolutsiooni kontekstis on oluline raamat „Политические партии России: история и современность“²⁷⁰, milles on ka 20. sajandi alguse kohta põhjalik ülevaade.

2005. aastal ilmus mitmete vene ajaloolaste ühistööna uurimus „Первая революция в России. Взгляд через столетие“,²⁷¹ milles revolutsiooni arenguid on mitmekülgselt ja põhjalikult kajastatud. Impeeriumi äärealadele pööratakse tähelepanu, sealhulgas vähemusrahvustele. Teos ei kaldu ei isevalitsuse äärmuslikku kriitikasse selles tähenduses nagu see oli kommunismi ajal (iga isevalitsuse tegevuse motiivi hinnati automaatselt kõige madalamaks), kuid isevalitsuse tegevust kuidagi põhjendamatult ei õigustata. Valitsuse võimetust reforme läbi

²⁶⁶ Tomas Balkelis. In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution, 105–125.

²⁶⁷ Leonas Sabaliunas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914. (London: Duke University Press 1990).

²⁶⁸ С.В. Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие, 9.

²⁶⁹ С.В. Тютюкин. Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие, 8.

²⁷⁰ Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева (Москва: Российская политическая энциклопедия 2000).

²⁷¹ Первая революция в России. Взгляд через столетие. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин (Москва: Памятники исторической мысли 2005).

viia nähakse ühe olulise põhjusena revolutsiooni tekkel ja sündmuste eskaleerumisel. Kajastatakse erinevaid poliitilisi jõude ja revolutsioonilisi liikumisi, üritatakse mõista ka vähemusrahvuste motiive, sh vastasust venestuspoliitikale.

Venemaa ajaloonägemuses on tugevnenud hoiak, mis ühtset impeeriumi kooshoidvat Vene keskviimu toetab ja impeeriumi lagunemiseni viinud keskviimu vastastele poliitilistele liikumistele kriitilise hinnangu annab. Selle ilmekaks näiteks on Sergei Pavlovi monograafia,²⁷² mille eessõnas on autor küll kirjutanud, et „käesolev töö on vaba poliitilistest ideoloogiatest. Pakutav käsitlus ei põhine mitte ideoloogilistel väärtustel, vaid maa – Venemaa – enda väärtuste esitlemisel“, kuid mis nagu eelnevast tsitaadist juba hoiatub, esitab imperialistliku käsitluse. Pavlov kaitseb isevalitsust ja on äärmiselt kriitiline igasuguse keskviimu vastase liikumise suhtes, eriti selles osas, mis vähemusrahvustelt tuleb. Pavlovi raamatus on korduvalt rõhutatud vägivaldal, mida ülestõusnud impeeriumi lääneosas ja mujal põhjustavad, jättes mulje, et keskviimu vägivaldne tegevus on pelgalt paratamatu vastus. Peasüüdlaseks on agitatsioon, rahulolematuse objektiivsetele põhjustele rõhku asetatud ei ole.

2015. aastal anti Minskis välja vene- ja valgevenekeelsete artiklite konverentsikogumik 1905. aasta revolutsiooni teemal,²⁷³ mille tähelepanu oli orienteeritud peamiselt impeeriumi lääneosale, ennekõike Valgevenele, aga ka Ukrainale²⁷⁴ ja Poolale.²⁷⁵ Kogumikus avaldatud autorite ettevalmistus 1905. aasta revolutsiooni teemal on väga erinev ning kirjutised kõiguvad omavahel teadusliku panuse poolest, kuid käesoleva väitekirja uurimisküsimuse seisukohast on tähelepanuväärne Minski Ülikooli dotsendi V. Sergeenkova kriitiline analüüs Minski kubernerit Pavel Kurlovi mälestustele.²⁷⁶ Kurlov oli üks võtmeisikuid 1905. aasta 18. oktoobri Minski meelevallutuse pihta tulistamises ning kriitiline vaade tema mälestustele annab olulise panuse tollaste sündmuste avamisele.

Poola historiograafia

Poola ajalookirjutuse suundumusi 1905. aasta uurimisel on põhjalikult kokku võtnud Varssavi Ülikooli ajaloo professor Anna Żarnowska. Żarnowska hinnangul oli ajaloolaste huvi 1905. aasta revolutsiooni vastu aastakümneid valiku-

²⁷² Сергей Павлов. Опыт первой революции: Россия. 1900–1907 (Москва: Академический Проект 2008).

²⁷³ Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий. Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь.

²⁷⁴ Ukraina kohta kogumikus kaks artiklit: В. А. Кахновіч. Першая расійская рэвалюцыя ў сучаснай украінскай гістарыяграфіі, 70–73; Ю. Безкровный. Украинское студенческое революционное движение в Петербурге в начале XX в., 148–156.

²⁷⁵ Poola kohta kogumikus üks artikkel: В. И. Овчаренко. Участие польских социалистических партий в революции 1905–1907 гг., 116–122.

²⁷⁶ В. В. Сергееenkova. Воспоминания П. Г. Курлова как источник по истории Первой российской революции, 46–61.

line ja ühekülgne.²⁷⁷ Uurijad keskendusid ennekõike poliitilistele protsessidele, aga perioodi sotsiaalsed arengud jäeti tahaplaanile. Żarnowskal oli selles osas terav tunnetus ilmselt ka seetõttu, et ta ise uuris palju 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse sotsiaallajaloo küsimusi.²⁷⁸ Ühe ajalookirjutust kujundanud tegurina toob Żarnowska välja revolutsiooni seostamise hilisemate poliitiliste arengutega.²⁷⁹ Poola ajalookirjutuse esimesed katsed revolutsiooni kirjeldamisel nägid sündmust ennekõike poolakate järjekordse üritusena võidelda Vene keisririigi vastu rahvusliku sõltumatuse saavutamise nimel ehk omamoodi jätkuna 19. sajandi ülestõusudele.²⁸⁰ Sealjuures on juba esimestes käsitlustes pööratud palju tähelepanu poola sotsialistide ja eriti Poola Sotsialistliku Partei (PPS) võitlusorganisatsiooni vägivallategudele tsaarivõimu esindajate vastu.²⁸¹

Sõdadevahelise Poola historiograafia kirjeldamisel toob Żarnowska selle kõrval välja veel ühe teise olulise tendentsi: tollal pöörati palju tähelepanu 1905. aastal toimunud protestiaktsioonidele, mis olid suunatud koolihariduse venestamise vastu. Selle esiletõstmisega ei tegelenud mitte ainult ajaloolased, vaid ka nii vasakpoolsete (*lewica*) kui parempoolsete (*narodowo-demokracja*) toetajate laiem ring inimesi, kelle hulgas oli palju neid, kes olid ise 1905. aastal koolide küsimusega aktiivselt seotud.²⁸² Teatud määral võib öelda, et ka koolide protesti esiplaanile seadmisega rõhutati revolutsiooni Vene võimu vastast osa ning pöörati vähem tähelepanu sellele, mis puudutas tööliste vastasseisu vabrikuomanikele. Koolide protestiliikumine omas Poola ühiskonnas juba revolutsiooni aastatel suurt ühikondlikku mõju ning selle rõhutamisest on kujunenud üks 1905. aasta revolutsiooni Poola ajaloonägemuses tänaseni defineeriv müüt, mida näiteks Eesti või teiste meie regiooni maade historiograafias sedavõrd esile tõstetud ei ole.

Kuna revolutsiooni defineeriti Poolas maailmasõdadevahelisel ajal ennekõike kui võõrvõimu vastast ülestõusu, siis pöörati palju tähelepanu ka üksikindiviidide kangelaslikkusele, millega nad tõid iseennast tsaarivõimu vastu võideldes ohvriks. Sealjuures oli üheks kalduvuseks Poola Sotsialistliku Partei võitlusorganisatsioonidele teatava monopoliseisundi omistamine relvastatud võitluse läbiviimisel ning Józef Piłsudski rolli rõhutamine nende organisatsioonide juhina.²⁸³

²⁷⁷ Anna Żarnowska. *Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania. Dziedzictwo Rewolucji 1905–1907*. Pod red. A. Żarnowska (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 17.

²⁷⁸ Vt nt: Anna Żarnowska. *Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkemiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku* (Warszawa: DIG 2013).

²⁷⁹ Anna Żarnowska. *Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania*, 17

²⁸⁰ Ibid, 17.

²⁸¹ Anna Żarnowska. *Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii — garść refleksji*. – *Kwartalnik historyczny*, 2004 (4), 60.

²⁸² Anna Żarnowska. *Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania*, 19.

²⁸³ Anna Żarnowska. *Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii — garść refleksji*, 61.

Teine maailmasõda ja iseseisvuse kaotamine tõid 1905. aasta revolutsiooni käsitlemises kaasa muutusi. Samas tuleb silmas pidada, et kuigi Poola Rahva-vabariik oli Nõukogude Liidu mõju all ning sotsialistlik ideoloogia oli poliitiliselt ühiskonnale peale surutud, ei olnud siiski tegu Nõukogude Liidu osaga ning Moskva kontroll sealse teaduselu üle ei olnud nii vahetu kui näiteks Eesti NSV-s või mujal Nõukogude Liidus. Ideologiseeritud ajaloonägemus tõi aga ka Poolas sotsialismi kehtestamise järel kaasa ajaloo ümberhindamise ja varasemate arusaamade ründamise. Kui varasemalt oli Poola Sotsialistlikku Parteid nähtud kui Poola 1905. aasta revolutsiooni juhtivat poliitilist jõudu, siis sotsialismiajal ei peetud teda enam revolutsiooniliseks parteiks (sh 1905. aastal) ning rünnati ajaloolasi, kes teistsuguseid seiskohti esindasid.²⁸⁴ Viimane asjaolu oli kindlasti tingitud ka sellest, et PPS seadis juba 1905. aastal esiplaanile Poola iseseisvuse saavutamise, sattus Lenini parteiga konflikt²⁸⁵ ning mitmed PPS-i juhtliikmed (eesotsas J. Piłsudski endaga) olid hiljem vahetult seotud Nõukogude Venemaa vastu sõdimisega.²⁸⁶ Samal ajal kui PPS-i rolli 1905. aasta revolutsioonis vähendati, rõhutati Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia (SDKPiL) juhtrolli 1905. aasta revolutsioonis Poolas.²⁸⁷ Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia (*Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy*), esimene sotsialistlik partei kogu Vene keisririigis, toetas 1905. aastal internatsionalismi (seadis keisririigi töölisklassi ühised huvid kõrgemale tööliste ühtset rinnet murendavatest rahvuslikest taotlustest) ning tegi tihedat koostööd Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölisparteiga.²⁸⁸ Sotsialismiajal tõsteti esile ka selle partei legendaarseid figuure Rosa Luxemburgi ja Feliks Dzierżyński.²⁸⁹ Kindlasti tuli sellele käsitlusviisile kasuks asjaolu, et Dzierżyński sai hiljem VSDTP liikmest enamlane ja Nõukogude Liidu funktsionäär.

Lisaks sellele oli sotsialismiaja ajalookirjutusele iseloomulik, et Lenini hinnanguid Venemaa kohta kanti mehhaaniliselt üle Poola oludele. Sotsialistide propaganda mõju tööliste hinnati üle²⁹⁰ ning liialdati tööliste revolutsioonilisi meeleolusid omistades.²⁹¹ Viimased asjaolud ei ole omased muidugi mitte ainult Poola ajalookirjutusele, vaid tolle perioodi käsitluslaadile ka mujal sotsialistlikes maades.

Ideologiseeritud käsitlus tekitas 1905. aastat mäletanud ja vabas Poolas elanud inimestes vastumeelsust. Kirjanik Maria Dąbrowska kirjutas 1956. aastal

²⁸⁴ Ibid, 68.

²⁸⁵ Jerzy Zdrada. Historia Polski 1795–1914, 767–768.

²⁸⁶ Jerzy Topolski. Historia Polski, 261–262.

²⁸⁷ Anna Żarnowska. Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii – garść refleksji, 69.

²⁸⁸ Kamil Piskala. Zapomniana rewolucja. – Rewolucja 1905. Przewodnik krytyki politycznej. Pod red. K. Piskala, W. Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013), 34.

²⁸⁹ Anna Żarnowska. Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii – garść refleksji, 69.

²⁹⁰ Ibid, 69.

²⁹¹ Ibid, 70.

oma päevikusse, kui talle oli saadetud autorihonorar ja eksemplar 1905. aasta revolutsioonile pühendatud raamatust, milles oli ka tema romaani „Nocy i dnie“ katkendeid taastrikitud: „Eessõnas on selle revolutsiooni ajalugu täielikult võltsitud! Tuleb leida võimalus honorar tagastada. Kaabakad!“²⁹²

Kui varasemalt oli Poola ajalookirjutuses juurdunud traditsioon näha 1905. aastat kui järjekordset ülestõusu võõrvõimu vastu, siis sotsialismiajal ei esitatud seda varasemate ülestõusude jätkuna, vaid eraldiseisva arenguna, mis oli tingitud ühiskonna struktuuris aset leidnud sügavatest muutustest.²⁹³ Anna Żarnowska on olulise arenguna toonud välja, et raskuspunkt selle revolutsiooni hindamisel kandus massiliikumise rõhutamisele.²⁹⁴

Nii nagu mitmel pool mujal endistes sotsialismimaades, vähenes ka Poolas idabloki ja Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel huvi 1905. aasta revolutsiooni vastu. Andrzej Szwarc kirjutas 2000. aastate keskpaigas tagasivaatavalt selle perioodi kohta, et veel hiljuti võis näida, et ajaloolased lõpetasid selle teemaga tegelemise. Szwarc tõi näiteks, et revolutsiooni seisukohalt ümmargune 1995. aasta ei toonud endaga Poolas kaasa mitte ainsatki tähelepanuväärset revolutsiooniteemalist publikatsiooni. Inglise keeles ilmus tollel aastal küll Robert E. Blobauma käsitus revolutsioonist Poolas, kuid seegi ei pärvinud Poolas peaaegu mingisugust tähelepanu.²⁹⁵ Kümnendi möödudes oli olukord siiski mõnevõrra muutunud. 2005. aastast valmistati ette 2007. aastal ilmunud kogumikku „Dziedzictwo Rewolucji 1905–1907“,²⁹⁶ mis on tänini Poola 1905. aasta revolutsiooni historiograafia keskseid teoseid. Kogumikus on kakskümmend neli teaduslikul tasemel artiklit, mis on kirjutatud oma valdkonna spetsialistide poolt ning mis käsitlevad 1905. aasta revolutsiooni Poolas väga erinevatest aspektidest.

Kaasaegses Poolas on 1905. aasta revolutsiooni propageerimise keskuseks kujunenud Łódźi linn, kus leidis 1905. aastal aset kogu Vene keisririigi üks suuremaid ülestõuse. Łódźis on endiselt 1905. aasta revolutsiooni nimeline tänav ning linna omamoodi hüüdlauseks on kujunenud „revolutsiooni linn“ (*„miasto rewolucji“*)²⁹⁷ 2013. aastal ilmus Kamil Piskala ja Wiktor Marzecz toimetamisel artiklite ja intervjuude kogumik „Rewolucja 1905. Przewodnik krytyki politycznej“²⁹⁸, mis keskendub ennekõike Łódźi linnale eesmärgiga laiemale

²⁹² Piotr Tadeusz Kwiatkowski. Rewolucja 1905 roku. Wygasłe miejsce polskiej pamięci. – Magazyn historyczny Mówią wieki, 3 (2015), 13.

²⁹³ Anna Żarnowska. Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania, 22.

²⁹⁴ Anna Żarnowska. Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii – garść refleksji, 67.

²⁹⁵ Andrzej Szwarc. Rewolucja 1905 roku w dziejach Polski XX wieku. – Dziedzictwo Rewolucji 1905–1907, 13.

²⁹⁶ Dziedzictwo Rewolucji 1905–1907. Pod red. A. Żarnowska (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007).

²⁹⁷ <https://dzienniklodzki.pl/tag/lodz-miasto-rewolucji>

²⁹⁸ Rewolucja 1905. Przewodnik krytyki politycznej. Pod red. K. Piskala, W. Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013).

lugejale revolutsiooni tutvustada. Kamil Śmiechowski vaatles Łódźi ajalehe näitel arenguid, mida revolutsiooni aeg tõi ajakirjanduseveergudel kaasa.²⁹⁹ Ühiskondliku diskussiooni areng ajakirjanduses on üks neid teemasid, mida tasuks uurijatel ka võrdlevalt vaadelda, et näha, kuidas revolutsiooniga erinevate maade avalikus ruumis suhestuti. Gregorz Krzywiec vaatles, kuidas poola parempoolsed poliitilised jõud 1905. aasta revolutsiooniga toime tulid.³⁰⁰

2015. aastal andis ajaloo ajakiri „Mówią wieki. Magazyn Historyczny.“ välja 1905. aastale pühendatud erinumbri.³⁰¹ Ajakirja formaat on küll populaarteaduslik, kuid seal ilmusid mitmete tunnustatud uurijate (Andrzej Szwarc, Kamil Piskala³⁰² jt) tekstid, millest mõned on pühendatud spetsiifiliselt vägivallale 1905. aasta revolutsiooni ajal.

2016. aastal ilmus Łódźi Ülikooli kirjastuselt Wiktor Marzec'i monograafia „Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne“. Marzeci raamat on kõige ulatuslikum 1905. aasta revolutsiooni uurimus viimaste aastate Poola ajalookirjutuses. Monograafia keskendub ennekõike tööliste sotsiaalsele võitlusele. Ühiskondlikku massiliikumist nähakse kui demokratiseerumise protsessi. Poolakate rahvuslikke taotlusi revolutsiooni eesmärgidena ei rõhutata. Sotsialistlikule liikumisele vastanduvatesse parempoolsetesse (eesotsas Narodowa demokracja liikumisega) ning nende mõjusse tollases ühiskonnas suhtub autor pigem kriitiliselt.³⁰³ 2020. aastal anti Pittsburghi ülikooli kirjastuse poolt välja Marzeci inglisekeelne raamat „Rising Subjects: The 1905 Revolution and the Origins of Modern Polish Politics“,³⁰⁴ mis on pärvinud inglisekeelses kriitikas sooja vastuvõtu. Slavic Review arvustuses on rõhutatud, et autor demonstreerib, mil viisil tööliste taotlused muutusid massipoliitikaks ning kujundasid ümber Poola poliitilist maastiku.³⁰⁵

2017. aastal ilmus Krzysztof Kowalczyński kodulooline raamat Łódźi kohta 1905. aasta revolutsioonis, milles kirjeldatakse kohalikke sündmusi ja nende tausta. Raamat ei sea eesmärgiks pakkuda teaduslikku analüüsi, kuid annab

²⁹⁹ Kamil Śmiechowski. Rewolucja i prasa: przypadek „Gońca Łódzkiego“ Rewolucja 1905. – Przewodnik krytyki politycznej. Pod red. K. Piskala, W. Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013), 352–376.

³⁰⁰ Gregorz Krywiec. Z taką rewolucją musimy walczyć na noże: rewolucja 1905 roku z perspektywy polskiej prawicy. – Rewolucja 1905. Przewodnik krytyki politycznej, 326–351.

³⁰¹ Mówią Wieki. Magazyn historyczny, 3 (2015).

³⁰² Andrzej Szwarc. Królestwo Polskie przed rewolucją. – Mówią Wieki. Magazyn historyczny, 3 (2015), 16–20; Kamil Piskala. Reportaż spod szubienicy. – Mówią Wieki. Magazyn historyczny, 3 (2015), 38–41.

³⁰³ Wiktor Marzec. Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne (Łódź: Wydawnictwo UŁ 2016).

³⁰⁴ Wiktor Marzec. Rising Subjects: The 1905 Revolution and the Origins of Modern Polish Politics (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2020).

³⁰⁵ Inna Shtakser. Review: The 1905 Revolution and the Origins of Modern Polish Politics. By Wiktor Marzec. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2020. xv, 291 pp. – Slavic Review. Vol 80 (2021) issue 2, 414–415.

ülevenemaalisel olulise ülestõusu käigust nii kuupäevade, kellaaegadega, tänavakaartide kui ka vanade fotodega väga detailse ülevaate.³⁰⁶

Ajaloo professor Andrzej Friszke mahukas uurimus „Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920“ uurib Poola vasakpoolsete tegevust 1892. aastast kuni 1920. aastani. Poola keeleruumi jaoks mõnevõrra provokatiivselt on autor pealkirjastanud uurimisobjektiks „kommunistid“, kuigi tegelikult käsitleb monograafia siiski sotsialiste selle sõna laiemas tähenduses. Friszke üritab poola sotsialistide aastatepikkust tegevust kokku võtta ja siduda seda iseseisvuse saavutamisega. Mitukümmend lehekülge on pühendatud ka 1905. aasta revolutsioonile, kuid veelgi olulisem on see, et poola sotsialiste pika ajaperioodi jooksul vaadeldes annab ta nende revolutsiooniale tegevusele laiema konteksti.³⁰⁷

Väliseesti ja taasiseseisvunud Eesti historiograafia

1905. aastast kirjutati nõukogude ajal palju, kuid revolutsiooni käsitus oli ideologiseeritud ning uurimise keskmesse valiti need teemad, mis sobitusid nõukogulikkude ajaloonägemusse. Nõukogude Liidust vabanemise järel ei olnud „punaasteks aastateks“ nimetatud revolutsioon Eestis populaarseks uurimisteemaks. Põhjendatult on tähelepanu juhitud ka selle teema uurimise keerukusele. Toomas Karjahärm on kirjutanud, et „1905. aasta revolutsiooni tänapäevase uurimise peamine raskus on allikates ladestunud materjali tohutu hulk, tuhanded üksikepisoodid ja tegelased, mille sidumine üldistavaks ning usaldusväärseks narratiiviks eeldaks enesekriitiliste uurijate poolt liikumist üksikult üldisele ja esmaallikate massiivi frontaalset (taas)läbitöötamist, et ühtlasi kontrollida ka varem tehtud järelduste paikapidavust, vajadusel vabastada need võimupoliitika moonutustest, pidades silmas teaduslikkuse nõudeid ning kriteeriume.“³⁰⁸

Nõukogulikust käsitluslaadist vabad olid üks osa käsitlusi teise maailmasõja eelsest perioodist ning väliseesti uurimused. 1969. aastal kaitses Toivo Raun Ameerika Ühendriikides doktoritöö Eesti rahvusliku autonoomia püüdlustest aastatel 1896–1907.³⁰⁹ Raun on 1905. aasta teema juurde aastakümnete jooksul korduvalt tagasi pöördunud ning kirjutanud sellest mitu ingliskeelset artiklit. 1980. aastal ilmus Rauni artikkel, kus ta vaatles 1905. aasta revolutsiooni tähendust Eesti ajaloos,³¹⁰ 1984. aastal võrdles ta teadusajakirjas „Slavic Re-

³⁰⁶ Krzysztof R. Kowalczyński. Łódź 1905–1907: Kulisy rewolucji (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy 2017).

³⁰⁷ Andrzej Friszke. Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920 (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2021).

³⁰⁸ Toomas Karjahärm. Vabariigid ja komiteed: Massiliikumine Eesti valdades 1905. aastal mikroajaloolises mõttkavas. – Acta Historica Tallinnensia, 18 (2012), 4.

³⁰⁹ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 42.

³¹⁰ Toivo Raun. 1905 As a Turning Point in Estonian History. – East European Quarterly, vol 14, (1980), no 3, 327–333.

view“ 1905. aasta revolutsiooni Balti provintssides ja Soomes.³¹¹ Raun toob viimasena nimetatud artiklis välja, et kuigi vägivalda oli 1905. aasta revolutsiooni ajal Lätis rohkem kui Eestis, ei tähenda see ilmtingimata, et ühiskondlik aktiivsus Eestis oli revolutsiooni ajal madalam. 2007. aastal ilmus Rauni artikkel üle-eestilisest rahvaasemike koosolekust Tartus 1905. aasta novembris.³¹² Rahvaasemike koosoleku kohta on ajalooallikaid vähe, mistõttu paljud küsimused jäävad ka ajalookirjutuses vastuseta, kuid artikkel pakub teadaoleva põhjal analüüsi ning paigutab sündmuse laiemasse konteksti.

Taasiseseisvunud Eestis ei ole kirjutatud ühtegi doktoritööd, mis keskenduks 1905. aasta revolutsioonile, kuid 1990. aastal kaitses Saksamaal Ernst Benz väitekirja eesti ja läti talurahva- ja töölisliikumise põhjustest ja käigust seoses 1905. aasta revolutsiooniga.³¹³ „Acta Baltica. Liber Annalis Instituti Baltici“ kogumikes ilmusid ka Benzi saksakeelsed ülevaated 1905. aasta revolutsioonist kolmes Balti kubermangus.³¹⁴

2006. aastal välja antud Eesti Kirjandusmuuseumi XXII aastaraamatus on mitu 1905. aasta revolutsioonile pühendatud artiklit. Tiit Rosenberg käsitles historiograafiat ning pakkus välja perspektiivikaid uurimisteemasid 1905. aasta revolutsiooniga tegelemiseks.³¹⁵ Marju Torp-Kõivupuu keskendus Vigala sündmustele hilisemas ajaloomälus,³¹⁶ Tiiu Jaago vaatles revolutsiooni ajal hukatud Bernhard Laipmanni ja Mihkel Keremanni loo tähendust pärimuses³¹⁷ ning Aado Lintrop kirjutas Vene-Jaapani sõjast rahvalauludes.³¹⁸ 1905. aasta revolutsiooni kujutamist Eesti romaanis vaatles 2005. aastal saksakeelses artiklis Cornelius Hasselblatt, mis 2007. aastal eestikeelsena ka ajakirjas „Keel ja Kirjandus“ ilmus.³¹⁹ Eha Komissarov on kirjutanud 1905. aasta revolutsioonist Eesti kunstis.³²⁰

³¹¹ Toivo Raun. The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland. – Slavic Review. Vol 43, (1984) No 3, 453–467.

³¹² Toivo Ü. Raun. The All-Estonian Congress in Tartu, November 1905: A Reassessment. – Journal of Baltic Studies. Vol: 38 (2007) Issue:4, 383–400.

³¹³ Ernst Benz. Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Russlands: Ursachen und Verlauf der lettischen und estnischen Arbeiter- und Bauernbewegung im Rahmen der ersten russischen Revolution (Mainz 1990).

³¹⁴ Ernst Benz. Die Revolution von 1905 in Estland, Livland und Kurland. – Acta Baltica. Liber Annalis Instituti Baltici, 28 (1990), 29–30 (1991/1992), 19–167, 117–196.

³¹⁵ Tiit Rosenberg. Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal, 31–48.

³¹⁶ Marju Torp-Kõivupuu. Aasta 1905 jõulud Eestis ja muidugi – Vigalas, 67–85.

³¹⁷ Tiiu Jaago. Maha lastud kui revolutsionäär. 1905. aasta sündmuste ohver lugude tege- lasena, 87–126.

³¹⁸ Aado Lintrop. Uhkest laevast Petropavlovskist, revolutsiooni kuulutajast, 49–65.

³¹⁹ Cornelius Hasselblatt. 1905. aasta eesti romaanis. – Keel ja Kirjandus (2007), nr 11, 864–877.

³²⁰ Eha Komissarov. 1905.–1907. aasta revolutsioon ja Eesti kunst. – Vikerraar, 7–8 (2015), 163–167.

Ilmunud on ka mitmeid kohalike sündmuste käsitlusi. Malle Salupere on kirjutanud 1905. aastast Sangastes ja Tartus,³²¹ 2006. aastal välja antud Türi kihelkonna ajaloo on Ago Pajur andnud ülevaate sealsetest revolutsioonisündmustest,³²² 2010. aastal ilmunud raamatus „Pärnumaa“ kirjutas Kersti Lust peatüki „1905. aasta revolutsioon ja eestlased Pärnu linnaduumas“,³²³ 2019. aastal ilmunud mahukas Tallinna ajaloo üldkäsitluses on peatükk 1905. aasta revolutsioonist Tallinnas.³²⁴

Maie Pihlamägi avaldas 2008. aastal artikli „Estonian industrial workers' demands in the 1905 Revolution“,³²⁵ milles ta vaatleb tööliste olukorda õiguslikust perspektiivist, süstematiseerib tööliste nõudmisi ning kirjeldab nende organiseerumist (töölisvanemate institutsioon, ametiühingud).

Mitmeid artikleid 1905. aasta revolutsioonist kirjutas Kaido Jaanson. Sealjuures analüüsis ta selliseid ajalooallikates raskesti avanevaid teemasid nagu VSDTP Eesti organisatsioonide siseelu revolutsiooni ajal³²⁶ ning mõisate rüüstimisele eelnenud kurikuulsa „Volta“ koosoleku asjaolud.³²⁷ Mõlemaid artikleid võib pidada kaasaegse eesti 1905. aasta revolutsiooni historiograafia klassikaks, mis esitavad nii tugeva analüüsi sündmuste kohta kui ka avavad revolutsiooni allikate problemaatikat. Jaanson erihuviks oli Aleksander Kesküla roll revolutsioonisündmustes, kellest ta on „Loomingus“ ka eraldi artikli avaldanud.³²⁸

Sotsialistide rahvusvahelisi sidemeid 20. sajandi alguses on eesti ja rootsi sotsialistide näitel demonstreerinud Aleksander Loit artiklis, mis vaatleb Balti pagulasi Rootsis pärast 1905. aasta revolutsiooni.³²⁹ Artikkel tuletab veenvalt meelde, kui rahvusvaheline oli sotsialistide koostöö. Ülemere kultuurilist ja poliitilist läbikäimist on eraldi raamatus põhjalikult vaaginud Seppo Zetterberg,³³⁰ kes näitab eesti ja soome haritlaste suhtlemist eelmise sajandi alguses. 1905. aasta revolutsioonist on raamatus kirjutatud, kuid siiski suhteliselt põgusalt.

³²¹ Malle Salupere. 1905. aasta Sangastes ja Tartus. - M. Salupere. Töed ja tõdemused. Sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus (Tartu 1998), 112–126.

³²² Ago Pajur. Punane aasta Türi kihelkonnas. – Türi – kilde kihelkonna ja linna arenemisest III (Paide: Kuma 2006), 25–53.

³²³ Kersti Lust. 1905. aasta revolutsioon ja eestlased Pärnu linnaduumas. – Pärnumaa. Toimetaja A. Vunk (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 2010), 189–197.

³²⁴ Lauri Kann. 1905. aasta revolutsioon. – Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Peatoimetaja T. Kala (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 90–97.

³²⁵ Maie Pihlamägi. Estonian industrial workers' demands in the 1905 revolution. – Acta Historica Tallinensia 12 (2008), 3–17.

³²⁶ Kaido Jaanson. Alguks ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits. – Tuna, 1 (2005), 44–77.

³²⁷ Kaido Jaanson. Mis juhtus 1905. a 11. (24.) detsembri õhtul Voltas? – Tuna, 4 (2005), 35–51.

³²⁸ Kaido Jaanson. See kummaline eestlane. – Looming, 7, (1990), 956–973.

³²⁹ Aleksander Loit. Balti pagulased Rootsis pärast 1905. aasta revolutsiooni. – Tuna, 1 (2005), 78–87.

³³⁰ Seppo Zetterberg. Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses (Tartu: Tänapäev 2013).

2015. aastal ilmus „Vikerkaar“ erinumber, mis on pühendatud 1905. aasta revolutsioonile. Teiste hulgas ilmus kogumikus Margo Roasto artikkel, milles autor tutvustab Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlust sotsiaaldemokraatia olemuse ja eesmärkide üle aastatel 1905–1907.³³¹ Mart Kuldkepa artikkel vaatlleb 1905. aasta eesti sotsialiste ja nende vastaseid ning võrdleb siinse poliitilise maastiku mõningaid aspekte Soomega.³³² Tiit Hennoste avab „Noor-Eesti“ albumit revolutsioonipäevil.³³³ Eesti 1905. aasta historiograafia tendentse aastatel 1995–2015 võttis kokku Kersti Lust, kelle hinnangul oli ajalookirjutuse tähelepanu kaldunud liialt 1905. aasta liikumise Vene keskvoimu vastasusele, kuigi rohkem tuleks pöörata tähelepanu asjaolule, et talurahvas tajus tollal peavaenlasena saksa mõisnikku. Lust ühest küljest tunnustas Toomas Karjahärme selle eest, et tema on kõige rohkem 1905. aasta revolutsiooniga tegelenud, kuid samas ka kritiseeris Karjahärmi lähenemist mitmetele revolutsiooni aspektidele. Ennekõike heitis Lust ette „terrori“ mõiste kasutamist, pidades seda väga põhimõtteliseks, et ülestõusnutes nähtaks ennekõike vabadusevõitlejaid.³³⁴

Toomas Karjahärme ulatuslik uurimustöö koondus raamatutesse „1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal“³³⁵ ning „1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid“.³³⁶ Esimeses raamatus on peatükk, milles on vaadeldud revolutsiooni ajal kohalike omavalitsuste omavalilist ümbervalimist ning nende asemele või kõrvale moodustatud komiteesid.³³⁷ Käesoleva väitekirja seiskohalt tasub esile tõsta, et peatükis tuuakse mitmeid paralleele ka Lätis aset leidnud arengutega. Samuti on raamatus vaadeldud 1905. aasta 11. detsembri koosolekut Tallinnas „Volta“ tehase ruumides.³³⁸ Taasiseseisvunud Eesti historiograafias on see Kaido Jaanson artikli³³⁹ järel teine kord, mil Volta tehase ruumides toimunud koosoleku asjaolusid üritatakse rekonstrueerida. Autorite huvi raskuspunkt on küll mõnevõrra erinev. Karjahärm, kelle uurimuse peahuviks on liikumine maapiirkondades, pöörab rohkem tähelepanu maasaadikutele planeeritud koosoleku ettevalmistusele. Jaanson, kes ennekõike konstrueerib VSDTP Tallinna komitee tegevust, sellele tähelepanu ei pööra. Kolmandas peatükis vaatlleb Karjahärm mõisate rüüstamist 1905. aasta lõpus³⁴⁰ ning neljandas pea-

³³¹ Margo Roasto. Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 122–135.

³³² Mart Kuldkepp. 1905. aasta revolutsioonist Eestis ja Soomes: rahvuslaste ja sotsialistide ühisrinded. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 111–121.

³³³ Tiit Hennoste. Suum Cuique. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 157–162.

³³⁴ Kersti Lust. Viimased kakskümmend aastat 1905. aasta revolutsiooni elus. Pilk eesti keelsele ajalookirjutusele 1995–2015. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 136–156.

³³⁵ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal (Tallinn: Argo 2013).

³³⁶ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid (Tallinn: Argo 2015).

³³⁷ Vt ka: Lauri Kann. Oluline teos 1905. aasta mõistmiseks. Arvustus raamatule: 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. – Akadeemia, 9 (2015), 1690–1694.

³³⁸ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 77–116.

³³⁹ Kaido Jaanson. Mis juhtus 1905. a. 11. (24.) detsembri õhtul Voltas?, 35–51.

³⁴⁰ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 117–165.

tükis mõisatele tekitatud kahjude hüvitamist.³⁴¹ Toomas Hiio on arvustuses kirjutanud, et raamat toob lugeja ette asjaolu, et kuigi mõisnikud olid üldiselt sakslased ja mõisaruustajad eestlased, siis rahvuslikud piirid mõisate rüüstajate ning nende vastaste vahel võisid mõnikord olla ka hägused, kuna „mõisnike seas oli ka eestlasi ning kõik eestlased ei olnud enam talupojad, neid oli palju ka politseiametnike, metsaametnike ja mitmesuguste mõisaametnike seas. Lisaks kaitsesid oma mõisahärra valdusi sageli mõisatöölised ja teenijad, sest mõisa, viinaköögi ja majandushoonete hävitamine jätnuks ka nemad sissetulekuta.”³⁴²

Raamatus „1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid“ keskendub autor enne- kõike sotsialistide revolutsiooniaegsele taktikale ning vägivallale kui võitlus- vahendile. Raamatu esimeses peatükis on vaadeldud Eesti sotsialistide koha- likke organisatsioone.³⁴³ Siingi võib tuua paralleele Kaido Jaansonu uurimus- tega,³⁴⁴ kuid Karjahärme eesmärk on luua tollaste eesti sotsialistide tegevusest süsteemsem ülevaade, mis seeläbi on teisest küljest üksikjuhtumite koha pealt vähem detailne. Jaanson analüüsis põhjalikumalt näiteks parteilaste konspirat- siooni ja isiklike omavahelisi läbisaamisi. Karjahärme raamatu teises peatükis on kirjeldatud Venemaa sotsiaaldemokraatia suhtumist vägivalla kui poliitilise võitlusvahendi kasutamisse³⁴⁵ ning kolmandas peatükis vaadeldud sama küsi- must tollase Eesti poliitilise maastiku kontekstis. Neljandas peatükis on ameti- asutuste andmetele tuginedes esitatud statistikat Eestis revolutsiooni ajal toime- pandud vägivallategude kohta ning toodud välja üldistusi selliste tegude ise- loomu kohta.³⁴⁶ Mõlema raamatu puhul tasub tõsta esile, et rohkem kui poole raamatute mahust moodustavad allikate publikatsioonid, mis on nii ajaloolastele kui ajaloo huvilistele suurepäraseks võimaluseks paljudele dokumentidele ker- gesti ligi pääseda. Lisaks sellele ilmus 2016. aastal ka Toomas Karjahärme toimetatud 1905. aasta revolutsiooni osaliste mälestuste kogumik.³⁴⁷ Mart Kuld- kepp on raamatuid arvustades tõstnud esile, et Karjahärme kolmeosalise pub- likatsiooni teeneks on ka see, et „sellega on jätkatud omal moel 1905. aasta seltsi tööd, valmistades ette pinda ehk kunagi tulevikus saabuval 1905. aasta revolutsiooni üldkäsitlusele.”³⁴⁸

³⁴¹ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 166–198.

³⁴² Toomas Hiio. Monograafia viiendast aastast. Arvustus: Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. – Vikerraar, 7–8 (2015), 181.

³⁴³ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 17–45.

³⁴⁴ Kaido Jaanson. Algas ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. Skits. – Tuna, 1 (2005), 44–77.

³⁴⁵ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 46–68.

³⁴⁶ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 122–153.

³⁴⁷ 1905. aasta Eestis: mälestused. Kommenteerinud ja toimetanud Toomas Karjahärm (Tallinn: Argo 2016).

³⁴⁸ Mart Kuldkepp. Tundmatu 1905. aasta. – Sirp, 19.8.2016, 8–9.

1905. AASTA NAABERMAADES

Leedu

Erinevalt baltisaksa rüütelkondadega Eestist ja Lätist oli leedulastel oma aadl-kond, kuid ta oli juba varauusajast alates suurel määral poolastunud. Vene keisririigi koosseisu läks Leedu 18. sajandi viimasel veerandil, mil Austria, Preisimaa ja Venemaa omavahel Poola-Leedu riigi ära jagasid. Venestamine süvenes eriti pärast 1863. aasta ülestõusu³⁴⁹ ehk siis tunduvalt varem kui Eestis või Lätis. Leedu rahvusliku liikumise üheks oluliseks küsimuseks kujunes Vene keskvaldumise poolt kehtestatud piirangu kaotamine, mille järgi leedu keelt tuli kirjutada ladina tähestiku asemel kirillitsas.³⁵⁰ Leedu eripära võrreldes Eestiga oli 19. sajandil seegi, et Leedus oli rahvuslik liikumine orienteeritud ka katoliku kiriku ja vaimulike ordude kaitsele. Kuigi vaimulikkond oli samuti märkimis-väärselt poolastunud ning kaugeltki mitte kõik vaimulikud ei toetanud leedu rahvuslikku liikumist, oli nende seas mitmeid leedu rahvusliku liikumise juhte nagu näiteks piiskop Motiejus Valančius, aga ka piiskop Antanas Baranauskas, kelle 1861. aastal ilmunud poeem *Anykščiu šilelis* (Anykščiai mets) on üks leedu rahvusliku kirjanduse tähtsaid.³⁵¹ Leedu kirjakeele keelustamise tingimustes ja võimude vastuseisule vaatamata rajati nii Leetu, aga eriti välismaale hulganisti trükikodasid, mis leedukeelset trükisõna välja andsid. Venestus-tingimustes loodi sadu salajasi kooale, valmistati ette õpetajaid ning moodustati rahvuslikult meelestatud õpilaste ühinguid.³⁵² Nii nagu paljude teiste rahvaste juures, kasvas ka leedulaste rahvuslik eneseteadvus oluliselt 19. sajandi teise poole rahvusliku liikumise toel. Olulist rolli ühiskonna kultuurilisel ja poliitilisel aktiveerimisel mängisid Saksamaal trükitud ja salaja Leetu toodud ajalehed. Sealjuures esimene leedukeelne regulaarselt ilmunud ajaleht *Aušra* (1883–1886), mille programmi koostas rahvusliku liikumise suurkuju Jonas Basanavičius, aga ka poliitiliselt julgemate sõnumitega ajaleht *Varpas* (1889–1906).³⁵³

1890. aastatel toimusid Leedu ühiskonnas paralleelselt kaks olulist teineteisega väga tihedalt seotud protsessi – terav politiseerumine ning marksismi levik. Tinglikult võib leedulaste poliitilise liikumise jagada kolme suurema suuna vahel, millest arenesid parteid.

³⁴⁹ Darius Staliūnas. Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in mid-19th Century. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 55, H. 3 (2007), 357–358, 357.

³⁵⁰ Theodore R. Weeks. Russification and the Lithuanians, 1863–1905. – *Slavic Review*, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), 110–112.

³⁵¹ Paulius V. Subačius. On the Importance of One Character: Some Afterthoughts on The Forest of Anykščiai. – *Textual Cultures*, Vol. 8, No. 2 (Fall 2013), 143.

³⁵² Leonas Sabaliūnas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914 (London: Duke University Press 1990), 9.

³⁵³ A. S. Stražas. From „Auszra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation. – *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. Vol 42 No 4 (1996), 97.

Leedu Kristliku Demokraatliku Ühenduse (*Lietuvių krikščionių demokratų sąjunga*) moodustas ringkond, mis oli vaadetelt mõõdukalt parempoolne. Nad taotlesid Leedule autonoomiat Vene keisririigi sees, mida ka ülejäänud suuremad liikumised pidasid vähemasti miinimumeesmärgiks. Liikumise eestvedajad olid Peterburi ülikooliga seotud leedu teoloogid Jonas Mačiulis (kirjanikunimega Maironis), Aleksandras Dambrauskas ja Pranciškus Būčys.³⁵⁴ Katoliku vaimulikkond laiemalt mängis 20. sajandi alguses Leedu ühiskondliku mõtte arengu juures väga olulist rolli. Vaimulikkonna eliit suhtus revolutsioonilistesse sündmustesse murelikkuse ja teatava ettevaatusega. Vaimulikke hirmutas kirikut kritiseerivate sotsialistide mõjuvõimu suurenemine. Tomas Balkelis on illustreerivalt esile tõstnud tollase preestri Jonas Totoraitise sõnu, kes kirjutab, et „sotsiaaldemokraatide kõned näitasid preesterkonnale, et religiooni vaenlane on lähenemas; ning ta lööb ja hävitab kas täna või homme.“ Samas ei tähenda vaimulike vastasus sotsialistidele, et nad ei oleks revolutsiooni ajal mänginud olulist rolli võimuvastases ühiskondlikus liikumises. Leedu rahvaasemike koosoleku Vilniuse seimi mõned tähelepanuväärsemad tegelased olid vaimulikud ning 1905. aasta sügisel ei eitanud vaimulikud vajadust kesk võimu vastu võidelda, kuid nad seisis vastu vägivaldsele võitlusele, pidades sobivateks vahenditeks streike, boikotte, venekeelsete koolide asemel leedukeelsete koolide loomist jne.³⁵⁵

Kiriku juhtkonna suhtumine revolutsioonilisse liikumisse oli eitavam kui paljudel lihtvaimulikel. 1905. aasta 10. juulil andis Seinai piiskopkonna administraator Juozapas Antanavičius välja kurikuulsa tsirkulaari, milles nõudis, et usklikud peataksid revolutsioonilise tegevuse ja võitleksid revolutsiooni propaganda vastu. Tõenäoliselt konsulteerisid piiskopkonna juhid eelnevalt ka Vatikaniga, kus paavst Pius X (1903–1914) jätkas oma eelkäija Leo XIII (1878–1903) poliitikat, mis üritas Vene riigivõimuga häid suhteid hoida. Tsirkulaar põhjustas ka avalikku pahameelt ning näiteks Marijampolė kirikus lahkusid koguduse liikmed revolutsiooniliste loosungite saatel kirikuhoonest, kui preester alustas revolutsioonivastast jutlust. Revolutsioonivastase hoiakuga paistsid silma ka Samogitija piiskop Mečislovas Paliulonis ning Vilniuse piiskop Edward Ropp.³⁵⁶ Üldistavalt võib öelda, et nii oli ka katoliiklikus Poolas, et kõrgvaimulikkond oli revolutsioonilise liikumise suhtes vastaline või vaoshoitud, samal ajal kui lihtvaimulike hulgas leidis palju võimuvastase liikumise aktiviste.

Leedu Demokraatlik Partei (*Lietuvos demokratų partija*) oli 1902. aasta programmis seadnud kaugemaks eesmärgiks Leedu iseseisvuse saavutamise, kuid partei vahetuks eesmärgiks oli samuti Leedu autonoomia. Nad toetasid ühiskonna demokratiseerumist, nii linna- kui maatöölise elu parandamist, kuid

³⁵⁴ Leonas Sabaliūnas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 10.

³⁵⁵ Tomas Balkelis. In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution, 111.

³⁵⁶ A. S. Stražas. From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation. – Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. Vol 42 No 4 (1996), 134.

nad ei pooldanud klassivõitluse ideed. Samas olid nad valmis tegema koostööd Vene impeeriumi revolutsiooniliste parteidega.³⁵⁷ Partei jäi ennekõike intellektuaalide ühenduseks, mille liikmeskond ei olnud kordagi aastatel 1902–1915 rohkem kui seitsekümmend liiget,³⁵⁸ kuid samas ühendas partei 20. sajandi alguses mitmeid ühiskonnategelasi, kellest hiljem said iseseisvas Leedu vabariigis kogu poliitilise elu kesksed figuurid, nagu näiteks tulevased presidendid Kazys Grinius ja Antanas Smetona. 1905. aastal kujunes selgemalt välja partei radikaalsem tiib, mis üritas mobiliseerida maaelanikkonna vaesemat osa ning millest hiljem kujunes omaette parteina Talupoegade Ühendus (*Lietuvos valstiečių sąjunga*).³⁵⁹

Leedu Sotsiaaldemokraatliku Partei (*Lietuvos socialdemokratų partija*) asutajad ja esialgsed eestvedajad Alfonsas Moravskis ja Andrius Domaševičius pärinesid leedu aadelkonnast ja rääkisid paremini poola kui leedu keelt. Sellele vaatamata nad rõhutasid, et leedu sotsialism peab võtma arvesse leedu rahvuslike huvisid. 1890. aastal sidusid ennast Leedu Sotsiaaldemokraatliku Parteiga ka sellised hilisemad prominendid nagu Feliks Dzierżyński ja Stanisław Trusiewicz, kes aga justnimelt leedu rahvuslike taotlustega vastuollu läksid, parteist eemaldusid ning hiljem bolševikeks kujunesid.³⁶⁰ Ametlikult pandi Leedu Sotsiaaldemokraatlikule Parteile alus 1896. aastal peetud sotsiaaldemokraatide kongressil, kus kolmteist delegaati kinnitasid partei programmi. Domaševičius, kelle leedu keele oskus oli tagasihoidlik, oli eelneval aastal visandanud partei programmi poolakeelse versiooni ning Kazys Grinius tõlkis selle leedu keelde. Põhialustelt oli programm sotsialistlik, mis rõhutas klassivõitluse poliitilist ja majanduslikku iseloomu ning asetas töölisklassile kandva rolli sotsialistliku tuleviku poole püüdlemisel.³⁶¹ Partei sai tõsiselt kannatada politsei haarangutes aastatel 1897–1899, mille käigus vahistati vähemalt 280 erinevate sotsiaaldemokraatlike ringide ja töölisühenduste liiget. Leedu Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei senine juhtkond sattus lõõgi alla, Domaševičius pandi vangi, Moravski põgenes välismaale. Leedu Sotsiaaldemokraatliku Partei taassünd 1900–1902 oli teiste hulgas seotud kahe tollase leedu üliõpilase Vladas Sirutavičiuse ja Steponas Kairysega. Sajandi alguses muutus partei etniliselt rohkem leedulikuks nii partei juhtkonna kui ka lihtliikmete tasandil. See oli tingitud nii sellest, et ulatuslik migratsioon maapiirkondadest linna suurendas leedulaste osakaalu linnaelanike hulgas kui ka sellest, et partei tegevus ise laienes peamiselt leedulastega asustatud väikelinnadesse ja maapiirkondadesse. Samm sammult asendas leedu keel sotsiaaldemokraatlikus parteis poola keele.³⁶²

Leedu kirjakeelele seatud piirangute kaotamine 1904. aastal on tihedalt seotud kahe 1905. aasta revolutsiooni seisukohast olulise Vene riigimehega. 1905.

³⁵⁷ Leonas Sabaliunas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*, 11.

³⁵⁸ Tomas Balkelis. *In Search of Native Realm: The Making of the Lithuanian Intelligentsia, 1883–1914*. Doctoral thesis (University of Toronto 2004), 93.

³⁵⁹ Leonas Sabaliunas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*, 11.

³⁶⁰ Leonas Sabaliunas. *Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914*, 22–24.

³⁶¹ *Ibid*, 27–28.

³⁶² *Ibid*, 30–31, 33–34.

aasta revolutsiooni ajal Venemaa siseministriks olnud liberaalsete vaadetega Piotr Sviatopolsk-Mirsky oli aastatel 1902–1904 Vilniuse, Kaunase ja Grodno kindralkuberner ning kirjutas tollasele siseministrile Vjatšeslav Plehvele oma raportis leedu kirjakeele tagakiusamise tarbetusest. Vahetult pärast seda soovitas Plehve valitsuskabinetis leedu kirjakeele piirangud tühistada ning 1904. aasta 24. aprillil andis keiser Nikolai II sellele otsusele oma allkirja.³⁶³ Siseminister Plehve tapmine 1904. aasta juulis esseeride poolt tõi siseministriks selle sama Sviatopolsk-Mirsky.³⁶⁴

1905. aasta revolutsioon saabus ka Leetu ühiskondliku vapustusena. 9. jaanuari Verine Pühapäev Peterburis tõi kaasa solidaarsusstreigi laine. Kümnete tuhandete osalistega streigid ja meeleavaldused toimusid Vilniuses ja Kaunases, väiksemad väljaastumised näiteks Šiauliais ja Panevėžys. Nii nagu Eestis olid jaanuaristreigi nõudmised ka Leedus peamiselt majanduslikud ja suunatud tööliste olukorra parandamisele. Tööandjad tulid nendele nõudmistele tihtipeale osaliselt vastu. Streikides võtsid poliitilise juhtrolli Leedu Sotsiaaldemokraatlik Partei ja Bund, kuigi ka teised poliitilised jõud olid mitmel puhul kaasatud.³⁶⁵ Võrreldes eestlaste osakaaluga Eesti rahvastikust, oli leedulaste osakaal Leedu rahvastikust tunduvalt väiksem ning ka see kujundas 1905. aasta revolutsiooni ajal poliitilist olukorda. Leedu maapiirkondades elasid peamiselt leedulased, kuid Leedu linnad olid paljurahvuselised. Näiteks Vilniuses oli leedulasi vaid suhteliselt väike vähemus.³⁶⁶ Olulise osa Leedu elanikkonnast moodustasid juudid ja poolakad. 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel moodustasid juudid rohkem kui neljandiku Vilniuse, Kaunase ja Suwałki kubermangu elanikest.³⁶⁷

Ulatuslik juutide kogukond sattus Vene keisririiki 18. sajandi lõpul, mil Venemaa annekteeris suure osa Poola-Leedu riigist. Juutide elamist nendel aladel soodustas ka see, et Poola-Leedu riik oli olnud usuliselt tolerantsem kui mitmed teised varauusaegsed Euroopa riigid. Vene keisririigis võeti vastu mitmeid seadusi, mis diskrimineerisid juute ja piirasid nende õigust riigi erinevatesse osadesse vabalt elama asuda. Selle tulemusel olid juudid surutud piirkonda Läänemerest Musta mere vahelisel alal.³⁶⁸ 19. sajandi lõpus moodustasid juudid suure kogukonna linnatöölisi ning marksistlikud ideed levisid seal märkimisväärselt. 1897. aastal asutati justnimelt Vilniuses Juudi Tööliste Ühendus Leedus, Poolas ja Venemaal (*Algemeyner Yidisher Arbeter-bund in Lite,*

³⁶³ A. S. Stražas. From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation. – Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences. Vol 42 No 4 (1996), 120.

³⁶⁴ Abraham Ascher. The Revolution of 1905. Russia in Disarray, 54–55.

³⁶⁵ Leonas Sabaliunas, Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 48.

³⁶⁶ A. S. Stražas. From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation, 101.

³⁶⁷ Ibid, 106.

³⁶⁸ Leonas Sabaliunas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 15; Manfred Hildermeier. Die jüdische Frage im Zarenreich: Zum Problem der unterbliebenen Emanzipation. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 32, H. 3 (1984), 321–322.

Poyln un Rusland) ehk juutide sotsialistlik partei Bund. Bund oli esimene juutide poliitiline partei Ida-Euroopas ning esimene poliitiline massiorganisatsioon, mis kasutas agitatsiooniks jidiši keelt. 1905. aastaks oli sellest kujunenud kõige populaarsem juudi partei kogu Vene keisririigis. Partei eesmärgiks oli lisaks töölisklassi võitlusele saavutada juutidele autonoomia. Erinevalt teistest siinse piirkonna rahvuslikest sotsialistlikest parteidest ei olnud juutide parteil autonoomia taotlusel territoriaalset ambitsiooni. Teisisõnu, nad soovisid juutide kultuurilise autonoomia tunnustamist aladel, kus juudid elasid, kuid ei nõudnud endale territooriumi.³⁶⁹ Juutide poliitilistest ühendustest vastandus Bundile sionistlik liikumine, mis pidas juudi rahvuslust olulisemaks, kui seda tegi Bund ning taotles juutide naasmist Pühale Maale.³⁷⁰

Bund osales aktiivselt nii Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei moodustamises 1898. aastal kui selle tegevuses, kuid juutide rahvuslikud taotlused viisid nad siiski mitmete VSDTP internatsionalistidest liikmetega teravasse konflikti.³⁷¹

Leedu linnade paljurahvuselisus on 1905. aasta revolutsioonis oluline erinevus Eestiga, kus eestlaste kõrval oli küll teisi rahvusi, kuid nad moodustasid palju väiksema osa elanikkonnast. Osaliselt tegutses ka seetõttu Leedu linnades 1905. aastal palju rohkem revolutsioonilisi parteisid. Suurima vähemuse Eestis moodustasid venelased ning 1905. aasta alguseks oli kujunenud välja Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei organisatsioon Tallinnas.³⁷² Eestis ei tegutsenud aga näiteks Bund, mis oli nii Vilniuses kui ka Riias 1905. aastal suhteliselt mõjukas. Samuti ei jõudnud Eestisse Poola Sotsialistliku Partei ega Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia tegevus.

1905. aasta alguses oli paljurahvuselises Vilniuses Poola Sotsialistlik Partei ühendamas jõud Leedu Sotsiaaldemokraatliku Parteiga ning Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei seevastu Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia ning Bundiga. Peamiseks lahku löövaks küsimuseks, mis eristas Leedu Sotsiaaldemokraatliku Parteid Venemaa Sotsiaaldemokraatlikust Töölisparteidest ja temaga ühte leeri hoidvatest parteidest, oli Leedu partei visioon, et revolutsiooni järel peaks senistel Vene impeeriumi osadel olema võimalus osalisele või täielikule iseseisvusele.³⁷³

Leedu sotsiaaldemokraatia ajalugu käsitlevas monograafias toob Leonas Sabaliunas välja, et Leedu Sotsiaaldemokraatlik Partei pooldas Venemaa Sotsiaaldemokraatlikust Töölisparteid eraldi olemist ka selle pärast, et leedu sotsialistidel ei olnud mingit kindlustunnet, et isegi kui Venemaal õnnestub autokraatiast lahti saada, siis demokraatlik Venemaa muutub automaatselt vähemusrahvuste suhtes

³⁶⁹ Joshua Zimmerman. Was the Jewish Labor Bund in Czarist Russia a „National Movement”? – Jewish Political Studies Review, Vol. 15, No. 1/2 (Spring 2003), 25, 28–30.

³⁷⁰ Alfred Katz. Bund: The Jewish Socialist Labor Party. – The Polish Review. Vol.10, No. 3 (1965), 72–73.

³⁷¹ Leonas Sabaliunas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 17–18.

³⁷² Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid, 30–31.

³⁷³ Leonas Sabaliunas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 48.

tolerantsemaks.³⁷⁴ Vene impeeriumi lääneosa sotsialistlikel parteidel oli korduvalt Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Töölisparteiga rahvusliku iseolemise pinnal pingeid. Võimalik, et Sabaliunase väide (tugineb tollaste leedu sotsialistide tekstidele) leedu sotsialistide kahtluste kohta, et revolutsioonijärgne Vene riik ei loobu šovinismist vähemusrahvuste suhtes, kehtib mitte ainult leedu, vaid ka teiste rahvaste paljude sotsialistide kohta. Siinkohal tasub silmas pida, et ka Poola Sotsialistliku Partei suhted VSDTP-ga olid äärmiselt teravad. Poola partei nõudis, et VSDTP tunnistaks Poola õigust saada iseseisvaks riigiks ning 1903. aastal süüdistas partei VSDTP ajakirja „Iskra“ rahvusšovinismis.³⁷⁵ Lisaks sellele toob Sabaliunas parteilise separatismi põhjusena välja, et Leedu sotsialistlikus kirjanduses levis hoiak, et Venemaa on nii majanduslikult kui ka oma revolutsioonilise liikumise poolest tagurlik maa. Seetõttu nägid leedu sotsialistid Venemaa revolutsioonilises liikumises midagi sellist, mida võib toetada, aga millega ei tasu liialt arvestada. Paljud leedu sotsialistid arvasid ka seda, et leedulased peaksid üritama ühineda nende piirkondade sotsialistidega, kelle maa arengutase vastab rohkem Leedu omale. Selle ilmeks kinnituseks on see, et 1896. aasta LSP kongress oli pooldanud eesmärki, et Lätist, Leedust, Poolast, Valgevenest ja Ukrainast tuleks moodustada iseseisev demokraatlik vabariik. Venemaa välja jätmist ei pooldanud aga sugugi mitte kõik partei olulised liikmed. Partei II kongressil 1897. aastal otsustati pärast tulist debatti, et Venemaad ei pea võimalikust revolutsioonijärgsest demokraatlikust ühendusest välistama, kuid partei liikmetel on õigus kujundada selles küsimuses isiklik seisukoht. Enamus partei kaalukamatest liikmetest toetasid kuni 1905. aastani 1896. aasta otsust Venemaast eemaldumise kohta. Kolmandaks põhjuseks nimetab Sabaliunas, et Leedu Sotsiaaldemokraatlik Partei rõhutas, et rahvuslik rõhumine on inimeste rõhumise vorm ning leedu rahvas on rahvusliku rõhumise all, mistõttu peab neil, kui rõhutud rahval, olema venelastest omaette partei. Neljandaks põhjuseks hindas Sabaliunas Leedu ajaloomälu. Leedu kunagine olemasolu esialgu iseseisva riigina ning seejärel Poola-Leedu liitriigina võis kujundada leedu sotsialistide ambitsiooni Venemaast lahus oleva riigi loomisel.³⁷⁶

Leedus möödus 1905. aasta revolutsioon rahulikumalt kui naabermaades Poolas ja Lätis. 1905. aasta jooksul leidis aset mitmeid väljaastumisi, kuid vägivaldseid kokkupõrkeid oli tunduvalt vähem. Kõige traagilisemad olid 16.–17. oktoobri kokkupõrked Vilniuses, kus mõnedel andemetel hukkus ühtekokku koguni kakskümmend neli inimest.³⁷⁷ Poliitiliselt oli revolutsiooni kõrgajaks ka Leedus 1905. aasta sügis, eriti aeg pärast keiser Nikolai II 17. oktoobri manifesti. Leedu ühiskonna ühendamise, parteipoliitilise arengu ning rahvuslike nõudmiste sõnastamise kõrghetkeks oli kahtlemata novembri lõpus kogunenud üleleeduline rahvasaadikute kongress Vilniuse seim. Vilniuse seimi ettevalmistamist

³⁷⁴ Ibid, 36.

³⁷⁵ Jerzy Zdrada. Historia Polski 1795–1914, 767–768.

³⁷⁶ Leonas Sabaliunas. Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914, 35–38.

³⁷⁷ A. S. Stražas. From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation, 137.

misel mängis juhtrolli 1905. aasta suvel Bulgaariast Leetu naasnud Jonas Basanavičius, kellest kujunes leedu rahvuslikult meelestatud liberaalide peafiguur.³⁷⁸ Basanavičius käis kongressi korraldamise idee välja oktoobris, olulist rolli kongressi ettevalmistamisel mängis algusest saadik ka Jonas Kriaučiūnas. Eestvedajate hulgas olidki ennekõike liberaalse ajalehe „Vilniaus žinios“ ümber kogunenud ringkond. Basanavičiuse hinnangul pidi kongressi peamine eesmärk olema arutada Vene keisririigis kujunenud olukorda ning leedu rahva poliitilisi ja kultuurilisi püüdlusi selle olukorra kontekstis. Samuti konsolideerida Leedu ühiskonda võitluses Leedu autonoomia eest. Leedu poliitilised parteid ja ühendused kutsuti selle eesmärgi nimel koos töötama ning 1905. aasta 19. oktoobril moodustati kongressi organisatoorne komitee, milles juhtroll oli küll rahvusdemokraatidel,³⁷⁹ kuid milles olid esialgu nii LDP kui ka LSP valitud esindajad. Viimased aga keeldusid mõne aja pärast komitee töös osalemast. Oktoobri lõpus andis organisatoorne komitee välja avalikkusele suunatud proklamatsiooni, milles kutsuti üles rahva esindajaid osalema Leedu kongressil 21.–22. novembril Vilniuses.³⁸⁰ Kuna Tartusse kutsuti üle-eestiline rahvaasemike koosolek ajalehe „Postimees“ ringkonna eestvedamisel 27. novembriks, siis leidsid Vilniuse ja Tartu rahvaasemike koosolek aset samas üleriigilises poliitilises kontekstis. Põhjus, miks eestlaste rahvaasemike koosolek pärast Tartus kokku tulemist kaheks eraldi koosolekuks lagunes,³⁸¹ aga Vilniuse seim siiski ühiselt resolutsiooni vastuvõtmiseni jõudis, võis seisneda selles, et enne kongressi toimumist üritati Leedus erinevate poliitiliste jõudude vahel teha organisatoorset koostööd ning juba eelnevalt saabuva kongressi kontekstis omavahelisi erinevusi arvestada.³⁸²

Vilniuse kongressi ettevalmistamise kõrval saatis organisatoorne komitee memorandumi Vene valitsusele, mille peamine eesmärk oli valitsuse hoiakute väljaselgitamine. Memorandum sidus leedulaste kultuurilisi ja poliitilisi nõudmisi Leedu riikluse ajalooliste traditsioonidega. Vaatamata sellele, et memorandum saadeti keisri 17. oktoobri manifestile järgnenud nn vabadusepäevade tingimustes, on valitsuse reaktsioon siiski kõnekas. Memorandum avaldati koheselt valitsuse häälekandjas „Правительственный Вестник“, kuid võimud jätsid avaldamata need memorandumi punktid, mis rõhutasid Leedu omariikluse traditsioone ning keskendusid hoopis nendele punktidele, mis rääkisid Leedu ja Poola omavahelistest rahvuspoliitilistest erinevustest.³⁸³ Seega võis Vene keskvoim näha nii leedulaste kongressis kui laiemalt nende rahvuslikus liikumises võimalust poolakate ja leedukate vahel vastuolusid süvendada, mis Vene valitsuse positsiooni eriti poolakate suhtes tugevdada võiks. Poliitikal, milles Vene

³⁷⁸ Tomas Balkelis. In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution, 110.

³⁷⁹ See tähendab Jonas Basanavičiuse ringkonnal.

³⁸⁰ Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 1905. – Lithuanian Historical Studies 1(1), November 1996, 87.

³⁸¹ Eesti ajalugu V, 358.

³⁸² Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 87.

³⁸³ Ibid, 88.

keskvõim üritas soodustada mõne rahvuse kultuurilist või ühiskondlikku tegevust eesmärgil seda teise rahva vastu välja mängida, olid impeeriumi lääneosas pikad traditsioonid.³⁸⁴

Kongressil osalesid umbes 2000 delegaati, kellest umbes 1000 olid maapiirkondadest. Suurima osa moodustasid Aukštaitja, Suvalkijka ja Žemaitija delegaadid, väiksema osa Dzukija ja Vilniuse piirkonna lääneosa delegaadid. Esindatud olid leedulased ka kaugematest linnadest, nagu näiteks Moskva, Kiiev, Varssavi, Riia, Odessa aga ka Tallinn ja Tartu. Kongressil olid esindatud erinevad leedu sotsiaalsed kihid, kusjuures enamus delegaate pärinesid talupoegade (50–70 protsenti) ja haritlaste (30–40 protsenti) seast. Töölisi, mõisnikke ja käsitöölisi oli suhteliselt vähe. Kõik olulised Leedu poliitilised parteid ja grupid osalesid. Lisaks nendele olid kohal esindajaid ka mitmetest Leedus tegutsenud, aga etniliselt mitte ainult leedulaste või üldse mitte leedulaste liikumistest nagu „krajowcy“³⁸⁵ liikumine, Bundi, Poola Kuningriigi ja Leedu Sotsiaaldemokraatia ja Valgevene Hromada parteid.³⁸⁶ 1905. aasta 21. novembril avatud kongress valis viieliikmelise presiidiumi, milles olid esindatud erinevad poliitilised jõud: J. Basanavičius (eraldiseisev), J. Stankunas (talunikud), A. Smetona (LDP), S. Kairys (LSP) ja P. Būčys (Kristlikud Demokraadid).³⁸⁷ Erinevate poliitiliste liikumiste esindajate pääsemine kongressi presiidiumi ning nende eesmärgipärane tegevus kongressil ühise resolutsioonini jõudmiseks võib olla teine oluline põhjus, miks õnnestus vastandlikud poliitilised jõud siiski kongressi ajal koos hoida. Eestlaste rahvasaadikute koosoleku lõhenemise ajendiks oli koosoleku juhataja valimine, mille järel Jaan Tõnisson koos oma toetajatega lahkus ja teist koosolekut pidama asus, kuna oli selgunud, et Tõnissoni asemel võitis valimise Jaan Teemant.³⁸⁸

Vilniuse kongressil vastu võetud resolutsioonis kuulutati Venemaa isevalitsus peavaenlaseks ning väljendati soovi ühendada jõud teiste Vene impeeriumi rahvastega võitluses isevalitsuse vastu. Nimetatud resolutsiooni punkt oli ennekõike radikaalsemete jõudude soov, mis neil õnnestus kongressil läbi suruda.³⁸⁹ Resolutsioon kutsus looma etnograafilistes piirides autonoomset Leedut, millel oleks Vilniuses oma esinduskogu. Resolutsioonis visandati praktilisi meetmeid omavalitsuste, kohtute ja koolide elu ümber korraldamiseks. Olulist rõhku pandi leedu keele õiguste suurendamisele. Vilniuse seimi tähtsus seisnes lisaks erinevate leedu poliitiliste jõudude ühtse tahte sõnastamisele ka selles, et otsused toimisid nii parteidele, organisatsioonidele kui organiseerunud elanikele

³⁸⁴ Darius Staliūnas. Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in mid-19th Century. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 55, H. 3 (2007), 357–358.

³⁸⁵ „Krajowcy“ oli peamiselt poolakeelne liikumine, mis soovis taastada Poola-Leedu ühisriigi, mis hõlmas nii Poola, Leedu, Valgevene kui Ukraina alasid.

³⁸⁶ Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 89.

³⁸⁷ Ibid, 90.

³⁸⁸ Eesti ajalugu V, 358.

³⁸⁹ A. S. Stražas. From „Auszra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation, 143.

tegevussuunistena. Kongressi otsused said päevadega üle Leedu avalikuks. Seejärel asuti maapiirkondade omavalitsuste volikogusid laiali saatma ja nende asemele uusi valima. Omavalitsuste omavalilist ümberkorraldamist oli tulnud ette ka enne Vilniuse seimi, kuid kongressi mõjul kujunes see massiliseks ning koordineeritud tegevuseks.³⁹⁰ Nii Eesti kui ka Leedu puhul tuleb allikmaterjali problemaatilisuse tõttu suhtuda andmetesse revolutsiooni ajal ümberkorraldatud vallaomavalitsuste arvu kohta teatava ettevaatusega, kuid leedu ajaloolased on välja toonud, et ühtekokku asendati vallaomavalitsus 125 Leedu vallas 280-st. Sealjuures leidis enne Vilniuse seimi toimumist vallaomavalitsuse muutmine aset 35 vallas ning pärast Vilniuse seimi hinnanguliselt umbes 80 vallas.³⁹¹ Kohtuid ja koole korraldati ümber. Mõnes kohas võeti politseinikelt relvad ära ning loodi rahvamiilitsaid, mis kohalikul tasandil korra tagamise enda õlule võtsid. Relvade ostmiseks koguti ka elanikkonnalt raha. Riigivõimu korraldusi jäeti täitmata.³⁹²

Radikaalsem osa sotsiaaldemokraatidest, kes ei pidanud Vilniuse seimi otsuseid piisavalt kaugeleulatuvaks, korraldasid veel eraldi koosoleku Kaunase, Suwałki ja Vilniuse kubermangude külatöölisele, mida juhatas tulevane Leedu Kommunistliku Partei juht Vincas Mickevičius-Kapsukas. Koosoleku resolutsioonis kutsuti leedu töölisi üles koos naaberrahvastega ühist sotsialistlikku vabariiki looma.³⁹³

Poliitilise olukorra muutumine kogu keisririigis laiemalt, seal hulgas Moskva ülestõusu maha surumine detsembri alguses,³⁹⁴ võimaldas Vene riigivõimul nii Leedus kui ka Lätis, Eestis ja mujal 1905. aasta lõpus ennast taaskehtestada. Detsembri keskpaik ja teine pool tõid ka Leedus kaasa ulatuslikud tsaarivõimupoolsed repressioonid. Vastupanu allasurumiseks saadeti täiendavaks jõuks karistussalgad. Omavaliliselt moodustatud omavalitsusorganid likvideeriti. 1906. aasta veebruariks oli sõjavägi riigivõimu taas kehtestanud, lõplikult suudeti vastupanu maapiirkondades maha suruda 1906. aasta aprilliks. Kuigi Vilniuse seimi otsused ei kutsunud üles relvastatud võitlusele (ainuke leedulaste partei, kes relvastatud võitlust kongressi ajal avalikult pooldas oli Leedu Sotsiaaldemokraatlik Partei), leidis siiski relvastatud vastupanu aset. Vastupanu mastaabid ei ole aga kuidagi võrreldavad Lätis või Poolas aset leidnud võitlusega. Leedus ei olnud märkimisväärsed väljaõpetatud relvastatud võitlussalku, mis oleksid suutnud ellu viia suuremaid sõjalisi operatsioone või strateegilist mõõdet omavaid ülesandeid.³⁹⁵

Vaatamata revolutsioonilise liikumise allasurumisele, tõi 1905. aasta revolutsioon siiski kaasa märkimisväärsed arenguid mitmete leedu keele ja kultuuri vastaste meetmete likvideerimisel. Vene õpetajate asemel lubati leedu õpetajatel

³⁹⁰ Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 92–93.

³⁹¹ Zigmantas Kiaupa. The History of Lithuania, 215–216.

³⁹² Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 92–93.

³⁹³ A. S. Stražas. From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation, 143.

³⁹⁴ Abraham Ascher. The Revolution of 1905. Russia in Disarray, 320–322.

³⁹⁵ Egidijus Motieka. The Great Assembly of Vilnius, 93–94.

koolides töötada ning leedu keel tuli koolidesse tagasi.³⁹⁶ Leedu keelest sai eraldi õppeaine (see viidi sisse ka Vilniuse Katoliiklikus Teoloogia Seminaris) ning erinevatele kultuurilistele ühendustele anti luba tegutseda.³⁹⁷

Läti

Nii Eestis kui ka suuremas osas Lätis kehtis Balti erikord, levinumaks usuks oli luterlus, pärisorjus kaotati 19. sajandi esimesel veerandil ning ulatuslikum venestamine algas Aleksander III valitsusajal.³⁹⁸ Läti ja Eesti rahvusliku liikumise eesmärgid olid sarnased ning kuigi eestlaste ja lätlaste rahvuslike liikumiste vastasmõju ulatust on ajalooteaduses siiani väga vähe uuritud,³⁹⁹ on ilmselt, et liikumiste juhid tegid 19. sajandil omavahel kohati tihedat koostööd. Krišjānis Valdemārs üritas aidata Carl Robert Jakobsonil saada luba poliitilise sisuga ajalehe väljaandmiseks ning koordineeris tegevusplaane Jakob Hurdaga senaator Nikolai Manasseini revisjoni puhuks, mis üheaegselt nii Eesti kui ka Läti alal läbi viidi. 1872. aastal kirjutas Valdemārs Jakobsonile, et „haritud eestlaste ja lätlaste hingeline lähenemine teineteisele oleks nii olevikus kui tulevikus suure väärtusega.“ Toivo Raun on juhtinud tähelepanu asjaolule, et Atis Kronvaldsi ja Jakob Hurda ideoloogia ja kirjutised – ühed suunatud lätlastele ja teised eestlastele – on omavahel väga sarnased. Mõlemad olid aastatel 1868–1872 Tartus õpetajad, kuigi nende omavahelisest tutvusest ei ole tõendeid.⁴⁰⁰ Eestlaste ja lätlaste ühistegevuse tulemusel avati 1864. aastal Heinaste merekool, mis oli mõlema rahva merehariduse seisukohast murrangulise tähtsusega. Kooli avamisel mängis olulist rolli Krišjānis Valdemārs, kes muuhulgas avaldas 1881. aastal ka merekoolide tarbeks eesti- ja lätikeelsete merealaste mõistete sõnaraamatu.⁴⁰¹

Eestil ja Lätil oli ka mitmed olulisi erinevusi. Läti rahvas oli keeleliselt ja kultuuriliselt vähem ühtne, jagunedes neljaks suuremaks ajaloolis-kultuuriliseks piirkonnaks, milleks on Kurzeme (läänes), Vidzeme (põhjas), Zemgale (lõunas) ja Latgale (idas). Ühes osas lätlastega asustatud aladest ehk Latgale idapoolses osas ei kehtinud Balti erikord. Kui Kuramaa kubermangu kuulus kümme peamiselt lätlastega asustatud maakonda, Liivimaa kubermangu neli maakonda (lisaks viis eestlaste maakonda), siis kolm lätlastega asustatud maakonda Latgale idaosas jäid Vitebski kubermangu.⁴⁰² Seetõttu kaotati nendel aladel

³⁹⁶ Zigmantas Kiaupa. *The History of Lithuania*, 217.

³⁹⁷ Egidijus Motieka. *The Great Assembly of Vilnius*, 95.

³⁹⁸ Arnolds Spekke. *History of Latvia. An outline* (Riga: Jumava 2006), 266, 283.

³⁹⁹ Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuutepunktidest on kirjutanud Hans Kruus. Vaata: Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860–80-ndail aastail. – Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel (60–80ndad aastad): lühiaurimusi (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957).

⁴⁰⁰ Toivo Raun. *The Latvian and Estonian National Movements, 1860–1914*. *The Slavonic and East European Review*, Vol. 64, No. 1 (Jan., 1986), 78–79.

⁴⁰¹ Ago Rullingo. 19. sajandil asutatud Eesti merekoolid. Eesti merenduse ajalugu I (Tallinn: Varrak 2023), 463–464.

⁴⁰² *Geschichte Lettlands 20. Jahrhundert*, 50.

pärisorjus alles 1861. aastal ehk siis tunduvalt hiljem kui mujal Lätis või ka Eestis.

19. sajandi viimasel veerandil toimus Lätis väga ulatuslik industrialiseerimine. 1900. aastal andis Läti tööstus 5,5% Vene keisririigi toodangu kogumahust. Eriti tugevalt oli arenenud keemia-, metalli- ja puidutööstus. Sealjuures oli tööstus kogunenud ennekõike Riiasse, Liepājasse, Jelgavasse ja Daugavpilsi. Kuigi ka Eesti oli kogu Vene keisririigi kontekstis märkimisväärselt oluline tööstuskeskus, oli Lätis tollel ajal siiski 1,4 korda rohkem töölisi kui Eestis ja Leedus kahepeale kokku.⁴⁰³ Viimane on 1905. aasta revolutsiooni kontekstis oluline asjaolu, kuna tööstustöölised mängisid nii streikides kui meelavaldustes olulist rolli ning sotsialistide kihitustegevus oli jõuliselt suunatud tööliiskonnale. Läti oli paljurahvuselisem kui Eesti ning ka suurimas tööstuskeskuses Riias oli tunduvalt suurem osakaal mittelätlastest linnaelanikel kui Tallinnas mitte-eestlastel. Erinevatel rahvastel oli omakeelne sotsialistlik kirjandus ja sotsialistlikud organisatsioonid, mistõttu tähendas paljurahvuselisus Riia puhul seda, et sotsialistlikud ideed levisid suuremast hulgast allikatest tööliiskonda. 20. sajandi alguses moodustasid lätlased 68 protsenti Läti (st Liivimaa kubermangu lõunaosa, Vitebski kubermangu lääneosa ja Kuramaa kubermangu) elanikest. Suurimateks vähemusrahvusteks olid (valge)venelased (12%), sakslased (7%), juudid (6%) ja poolakad (3%). 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmetel olid 45 protsenti Riia elanikest ehk 127 000 sealset linnaelanikku lätlased.⁴⁰⁴ Eestlasi elas Riias sajandi vahetusel umbes 3700.⁴⁰⁵ Riias tegutsesid teiste hulgas ka Bund ning vene Sotsialistide-Revolutsionääride Partei (esseeid),⁴⁰⁶ mille mõju Eestis oli 1905. aastal olematu või väga vähene.⁴⁰⁷

Sajandi lõpus mängis lätlaste hulgas sotsialistlike ideede levitamisel olulist rolli liikumine *Jaunā strāva* (*Uus Vool*). Liikumise 1886. aastal ilmuma hakanud häälekandja Dienas Lapa võttis 1893. aastal tugevamalt sotsialistliku suuna.⁴⁰⁸ Dienas Lapal oli oluline roll ühest küljest sotsialistliku ideoloogia, aga samas ka vabariikliku riigikorra ning demokraatia tutvustamisel ja propageerimisel.⁴⁰⁹ 1897. aastal arreteeriti tähelepanuväärne osa sotsialistlike ringide ja ühenduste juhtidest, sealjuures Dienas Lapa eestvedajad. Sellele vaatamata

⁴⁰³ Ibid, 36–37.

⁴⁰⁴ Ilga Apine. Nacionālais komponents 1905. gada revolūcijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 230–231.

⁴⁰⁵ 20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918, ed. by V. Bērziņš (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2000), 159.

⁴⁰⁶ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 382.

⁴⁰⁷ 1905. aastal Pärnus aktiivselt tegutsenud Itsik Tabakin oli nimetanud ennast esseeriks. Tartu Ülikooli üliõpilaskonnas oli Bundiga seotud inimesi. Suuremas plaanis oli nende parteide mõju Eestis 1905. aastal siiski pea olematu.

⁴⁰⁸ Arnolds Spekke. History of Latvia. An outline, 285.

⁴⁰⁹ Ilvars Butulis. Jaunā strāva un 1905. gada revolūcija Latvijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 207.

loodi sajandi vahetusel mitmeid uusi marksistlikke ringe.⁴¹⁰ Erinevatest gruppidest, töölisingidest ja maapiirkondade sotsiaaldemokraatlikest ühendustest moodustati territoriaalseid üksusi, millest 1904. aasta juunis kujunes Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei (*Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku partija* – LSDSP). Partei eestvedajate hulgas olid partei programmi koostajad Jānis Jansons-Brauns ning Jānis Ozols. Programm tuli arutlusele partei I kongressil, kuid selle vastuvõtmiseni jõuti partei II kongressil. Ilga Apine on rõhutanud, et kuigi partei kaldus internatsionalismi, ei hüljanud see siiski ka rahvuslikke eesmärgi. Selle kinnituseks rõhutab Apine partei programmi nelja punkti, mis taotlesid kõigile rahvastele revolutsioonijärgsel Venemaal enesemääramiseõigust, provintsidele ulatuslikku autonoomiat, vähemuskeeltele võrdseid õigusi nii koolides, kohtutes kui muudes asutustes ning kõigile kodanikele võrdseid õigusi, sõltumata rahvusest, usutunnistusest või soost.⁴¹¹

Läti Sotsiaaldemokraatlikust Töölisparteist palju tagasihoidlikuma mõjuga oli 1903. aastal Läti intellektuaalide poolt eksiilis asutatud Läti Sotsiaaldemokraatlik Ühendus (*Latviešu sociāldemokrātu savienība* - LSS). Partei juhtideks olid Miķelis Valters ja Ernests Rolavs ning suurema osa liikmetest moodustasid poeedid, kirjanikud ja õpetajad. Revolutsiooni peamiseks tõukejõuks pidasid nad rahvuslikku ebavõrdsust ning kaugemaks eesmärgiks seadsid nad koguni iseseisva Läti riigi loomise.⁴¹² Selle mõtte käis Miķelis Valters välja 1903. aastal ajakirjas „Proletāriets“ artiklis „Patvaldību nost! Krieviju nost!“ („Maha isevalitsus! Maha Venemaa!“)⁴¹³ LSS taotles ulatuslikku maareformi, mille käigus jagataks talupoegadele maad. Siinkohal erinesid nad LSDSP-st, mis oli kaugemaks eesmärgiks seadnud maa riigistamise.⁴¹⁴ Kuigi ühendus ei olnud nii mõjukas kui Läti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, võtsid selle liikmed 1905. aasta revolutsioonist aktiivselt osa. Revolutsiooni ajal kaldusid nad aina enam toetama vägivaldseid võitlusviise riigivõimu esindajate ja baltisaksa aadlike vastu. Sealjuures üks liikumise juhtfigure Ernest Rolavs ka hukkus 1907. aastal revolutsiooni sündmuste tõttu.⁴¹⁵

1905. aasta revolutsioon algas Lätis vägivaldsemalt kui Eestis või Leedus. Nii nagu mujal puhkes ka Läti suuremates tööstuskeskustes Verise Pühapäeva mõjul ulatuslik streik. Lätis tõid aga juba üldstreigi esimesed päevad kaasa sündmuse, mille käigus hukkus kümneid inimesi. 13. jaanuaril, kui tööliste rongkäik oli liikumas Riia kesklinna, saabus sõjaväeüksus nende liikumist takistama. Segastel asjaoludel puhkes rahvahulga ja sõdurite vahel vastasseis, mille

⁴¹⁰ Arnolds Spekke. History of Latvia. An outline, 285.

⁴¹¹ Ilga Apine. Nacionālais komponents 1905. gada revolūcijā, 234–235.

⁴¹² Ilga Zalīte. Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University, 11.

⁴¹³ Miķelis Valtersi ideede kohta vaata: Ivars Ijabs. Break out of Russia: Miķelis Valters and the National Issue in Early Latvian Socialism. – Journal of Baltic Studies. Vol. 43, No. 4 (December 2012), 437–458.

⁴¹⁴ Arnolds Spekke. History of Latvia. An outline, 285.

⁴¹⁵ Elga Zalīte. Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University, 11.

käigus sõdurid tulistasid lühikese vahemaa tagant inimeste pihta. Sündmuses osalenud väeosa ohvitseri raporti andmetel tulistasid sõdurid välja 290 padrunit. Läti ajaloolased on leidnud andmed 67 hukkunud inimese kohta, kuid neid võis olla veelgi enam. Relvastatud inimesi oli ka meelevaldajate hulgas ning hukkunud inimeste hulgas on tuvastatud ka üks sõdur ja vigastatute hulgas seitse sõdurit.⁴¹⁶

Tulistamine Riias mõjutas meelevõlut Lāti ūhiskonnas ning ilmselt māngis oma osa sūndmuste edasisel radikaliseerumisel.⁴¹⁷ Streigid Riia, Liepāja või Jelgava ettevõtetes jätkusid ka pärast seda, mil ūlevenemaaline streik juba vaibus. Varakevadel jõudsid streigid ja meelevaldused maatöolisteni. Eriti aktiivselt osalesid neis maatöölised Vidzemes ja Kurzemes, kus Lāti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei oli teinud kohaliku elanikkonna hulgas ulatuslikku organisatoorset tööd ja agitatsiooni. Juba 1905. aasta 15. märtsil kuulutati Liivimaal ja Kura maal välja eriolukord.⁴¹⁸ Eesti maapiirkondades oli sotsialistide mõju väiksem. Kuigi VSDTP organisatsioon Tallinnas tegutses, ei omanud sotsialistlikud organisatsioonid maapiirkondades 1905. aasta alguses Eestis mingit suuremat mõju.⁴¹⁹

Lāti Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei hāālekandja „Cīņa“ (*Võitlus*) avaldas 1905. aasta kevadel artikli, mis andis teada, et rahumeelse revolutsiooni võimalus on möödas ning kutsus ūles relvi hankima ning autokraatse riigivõimu vastu võitlema. Vaenlastena tõsteti esile politseinikke, kasakaid, ohvitseri ning riigivõimu heaks tegutsevaid kaasajooksikuid. Samal ajal moodustati Lātis sotsialistide relvastatud võitlussalkasid. Oluline on āra mārķida, et võitlussalkade liikmed kuulusid erinevatesse sotsialistlikesse parteidesse (Venemaa Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei, Bund, Lāti Sotsiaaldemokraatlik Ūhendus ning Lāti Sotsiaaldemokraatlik Töölispartei). Esialgu oli nende peamiseks ūlesandeks tööliste meelevalduste ja streikide kaitsmine, mitte relvastatud rünnakud. Ūksikute sotsialistide initsiatiivil võeti siiski rünnakuid ette. Seejārel moodustati 1905. aasta kevadel ja suvel āga juba eriotstarbelisi võitlussalkasid. Viimased koosnesid nii sotsialistliku partei liikmetest, āga ka töölistest, kelle ideoloogilised vaated ei olnud alati selged. Vāgivallategude ajendiks oli teinekord ka viha varasemate repressioonide pärast ning kõige enam langesid rünnakute ohvriks vabrikute administratsiooni liikmed.⁴²⁰

Esimene pomm plahvatas Riias 1905. aasta aprillis. 22. aprillil visati pomm kasakate ūksuse suunas, kui nad Riias patrullisid ning 1. mail sama ūksuse suunas Wōhrmanni pargis (*Vērmanes dārzs*) Riia kesklinnas. Esimene katse kukkus läbi, āga teises vigastati ūhte sõduritest. Kolmas plahvatus leidis aset pāev hiljem Riia eeslinnas Grīziņkalnsis, kus pommi tagajārjel hukkusid kaks politseinikku ning kolmas lasti maha. Politsei tegi tagantjārgi kindlaks, et pommide korpusi valmistati LSDSP liikme Jānis Lācise eestvedamisel Riia metallitehases

⁴¹⁶ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 379–380.

⁴¹⁷ Aivars Stranga. Pārdomas par 1905. gada revolūciju, 573–574.

⁴¹⁸ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 380–381.

⁴¹⁹ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vāgivald maal, 51–52.

⁴²⁰ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 382.

Fenikss. Politsei arreteeris hulga inimesi, keda pommide valmistamisega seostati ning paigutas nad värskest valminud Riia keskvanglasse. Ööl vastu 8. septembrit tungis relvastatud salk vanglasse, tappis kaks ja vigastas kolme valvurit ning põgenes kahe vabastatud vangiga sündmuskohalt.⁴²¹

Vidzemes ja Kurzemes kujunesid 1905. aasta revolutsiooni ajal üheks levinud protesti vormiks jumalateenistuste segamised, kirikutes revolutsiooniliste laulude laulmised ning miitingute pidamised kirikuhoone sees või selle vahetus läheduses. Aktsioonid tabasid ennekõike luteri kirikuid, üksikuid juhtumeid esi- nes ka õigeusu kirikutes, aga mitte katoliku kirikutes. 1905. aasta kevadel ja suvel leidsid sellised juhtumid aset vähemalt 40 Läti kihelkonnas, sealjuures mõnedes kihelkondades korduvalt. Tegu ei olnud spontaansete väljaastumistega, vaid need ettevõtmised olid LSDSP maapiirkondades asuvate liikmete poolt planeeritud.⁴²² Tihti algas meelevallus jumalateenistuse ajal. Kui kirikuõpetaja alustas tsaari eest palvetamist, siis katkestasid agitaatorid teda hüüetega „Maha tsaar! Maha isevalitsus!“. Õpetaja visati kantslist välja või ta põgenes sealt ise olukorra ohtlikkust tajudes. Seejärel peeti kiriku ees meelevallus, mõnikord suunduti nõudmistega vallamajja või mõisa.⁴²³ Kirikute väljavalimine sõltus LSDSP aktiivsusest vastavas piirkonnas ning ka vaimulike läbisaamisest kohalike elanikega. Mitmel puhul oli vägivald suunatud mõne kindla vaimuliku vastu. Viis luteri pastorit tapeti. Kirikuvastased aktsioonid kujunesid suve jook- sul Kurzemes ja Vidzemes sedavõrd sagedaseks, et hilissügiseks olid enamus maakirikutest suletud ning paljud vaimulikud, nii nagu ka mõisnikud, linna- desse põgenenud.⁴²⁴ Luteri kiriku vastaste aktsioonide ühe olulise põhjusena on läti ajalookirjutuses tõstetud esile talupoegade arusaama luteri vaimulikest kui mõisameelsetest tegelastest. Mõisnikel oli patronaadiõigus ehk voli rääkida kaasa selles, kes kohalikuks pastoriks määratakse. Samas on huvitav, et kuigi ka Eestis oli mõisnikel ajalooliselt patronaadiõigus ning ka eesti talurahva hulgas tajuti luteri pastoreid tihtipeale mõisameelsetena, siis Eestile jäid sellised kirikuvastased aktsioonid 1905. aastal võõraks.⁴²⁵

Suvel oli Kurzemes ja Vidzemes palju mõisatööliste streike, eriti Dobeles ja Bauska piirkonnas. Tihti liitusid ka talusulased mõisatööliste streikidega. Strei- gid tõid kaasa ka vägivalda – mõisahoonete süütamisi, raudtee, telefoni- ja tele- graafiliinide lõhkumisi, ametnike, aadlike ja politseiametnike ründamisi. 1905. aasta 6. augustil kuulutas riigivõim Kurzemes välja sõjaseisukorra. Ulatuslik vastupanuliikumine oli meeste sõjaväkke võtmise vastu, mis haaras nii Läti linnasid kui maapiirkondi.⁴²⁶ Sealjuures viitasid läti sotsialistid oma agitat-

⁴²¹ Ibid, 383, 387.

⁴²² Ibid, 384–385.

⁴²³ 20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludinā- šanai 1900–1918, ed. by V. Bērziņš (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2000), 344.

⁴²⁴ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 384–385.

⁴²⁵ Vaata ka L. Kann. 1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika ja vägivald. Tuna, 3 (2017), 44–54.

⁴²⁶ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 386.

sioonis ka soomlaste kogemusele, kes olid sõjaväeteenistuse vastu juba aastaid passiivset võitlust pidanud.⁴²⁷

Nii nagu Vene keisririigis laiemalt oli ka Lätis revolutsiooni kõrgajaks 1905. aasta sügis. Riias kujunes aina mõjukamaks Riia Föderatiivne komitee, mille olid 1904. aasta septembris moodustanud LSDSP ja Bundi liikmed. Pärast keiser Nikolai II 1905. aasta 17. oktoobri manifesti peeti hulganisti suurearvulisi meeleavaldusi ja koosolekuid ühiskondlikes hoonetes. Manifesti järel hoo- gustus ametiühingute moodustamine. Detsembriks oli Riias loodud umbes vee- randsada ametiühingut, mis hõlmasid väga erinevaid elualasid metallitööstest kontoritöötajateni.⁴²⁸ Ametiühinguid ja töölisühendusi moodustati ka teistes Läti linnades, sealhulgas tööstuskeskustes Liepājas ja Jelgavas.⁴²⁹ Oktoobrimanifesti järel oli võimalik luua legaalseid poliitilisi parteisid. Kui Eestis moodustati Jaan Tõnissoni eestvedamisel Eesti Rahvameelne Eduerakond, siis lätlaste liberaal- sete vaadetega erakonnaks oli Läti Konstitutsioonilis-Demokraatlik Partei (*Latviešu Konstitucionāli Demokrātiskā partija*), mille eestvedajad olid Frīdrihs Grosvalds ja Andrejs Krastkalns.⁴³⁰ Lisaks sellele moodustati Läti Demokraatlik Partei (*Latviešu Demokrātiskā partija*), mille üks juhtfigure oli Arveds Bergs. Läti Konstitutsioonilis-Demokraatlik Partei taotles Lätile autonoomiat ning aadliprivileegide kaotamist, kuid mitte üleüldist valimisõigust. Läti Demokraat- lik Partei läks oma eesmärkidega kaugemale, soovides lisaks autonoomiale ka üleüldist valimisõigust, aadlikelt maade äravõtmist ning nende müümist talu- poegadele.⁴³¹ Kümme päeva pärast 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist tuli programmiga avalikkuse ette ka baltisakslaste Balti Konstitutsiooniline Partei (*Baltische Konstitutionelle Partei*). Partei oli liberaalse programmiga ning nii nagu läti ja eesti liberaalsed parteid toetas ta konstitutsioonilist monarhiat, kodanikuõigusi ja poliitilisi vabadusi. Partei üritas esindada Balti provintse laiemalt, kuid rahvuslikud vastuolud ühelt poolt baltisakslaste ning teiselt poolt eestlaste ja lätlaste vahel olid niivõrd suured, et eestlasi ja lätlasi see partei ei kõnetanud. 1906. aastal oli Balti Konstitutsioonilise Partei 7800 liikmest 94 protsenti sakslased, 2 protsenti lätlased ning 0,2 protsenti eestlased. BKP balti- saksa sõsarparteideks olid Liepāja Liberaal-konstitutsiooniline Partei (*Liberal-Constitutionelle Partei in Libau*), Kuramaa Monarhistlik-konstitutsiooniline Partei (*Monarchisch-Constitutionelle Partei Kurlands*) ning Eestimaa Konstitut- siooniline Partei (*Konstitutionelle Partei Estlands*).⁴³²

⁴²⁷ 20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības paslu- dināšanai 1900–1918, 346.

⁴²⁸ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 387–388.

⁴²⁹ Ibid, 390–391.

⁴³⁰ Ilga Apine. 1905.–1907. gada revolūcija Latvijā un latviešu sociāldemokrāti (Rīga: Zelta grauds 2005), 32.

⁴³¹ Geschichte Lettlands 20. Jahrhundert, 62.

⁴³² Ulrike von Hirschhausen. Baltischer Liberalismus im frühen 20. Jahrhundert: Ein regio- nales Konzept zwischen Nationalismus und Demokratie. – Geschichte und Gesellschaft, 29. Jahrg., H. 1, Europäischer Liberalismus (Jan. - Mar., 2003), 108, 117.

1905. aasta üks suursündmusi Lätis oli Liivimaa ja Kuramaa kooliõpetajate kongress, mis leidis aset 10.–14. novembrini Riias.⁴³³ Umbes 1000 delegaadiga kongress, mille saadikud olid erinevatest haridusasutustest, võttis vastu otsuse uue õppekava kohta. Otsuse järgi nõuti kohustuslikku kuueaastast üldharidust, mida antakse õpilastele nende emakeeles. Emakeelse hariduse küsimus oli ühiskonnas laiemalt väga oluline ning paljudes koolides oli juba 1905. aasta sügisel enne kongressi toimumist mindud üle lätikeelsele õppele.⁴³⁴

1905. aasta 19. novembril pidi Riias kogunema Vidzeme, Kurzeme ja lätikeelse Latgale osa vallasaadikute kongress, et arutada kohalike omavalitsuste küsimusi. Saadikute kohale jõudes andis Liivimaa kuberner Nikolai Zvegintsev teada, et kubermangude ülene koosolek ei saa toimuda, kuna teistes kubermangudes aset leidev ei ole tema pädevuses. Delegaadid otsustasid kuberneri korraldust eirata ning siiski koosolekule koguneda.⁴³⁵ See on mõnevõrra sarnane areng sellega, mis 11. detsembril Tallinnas aset leidis, kus pidi toimuma peamiselt Põhja-Eesti maasaadikute koosolek, mis aga sõjaseisukorra väljakuulutamise tõttu ära keelati. Tagasi koduvalda sõitmise asemel kogunesid Tallinnasse tulnud maasaadikud VSDTP liikmetega ühisele koosolekule Volta tehase ruumidesse, millele järgnes Eestis mõisate rüüstamine.⁴³⁶ Riia maasaadikute koosoleku sisulist poolt võiks toimumise aja tõttu kõrvutada üle-eestilise rahvasaadikute koosolekuga Tartus 27.–29. novembril.⁴³⁷ Riia kongressil kutsuti üles vallaomavalitsuste asemele uute valimist, samuti vallakohtute ümberkorraldamist. Paljudes valdades olid omavalitsused selleks ajaks juba ümber valitud või nende kõrvale mingid komiteed loodud. Ühtekokku leidis see protsess aset 470 vallas ehk 94 protsendis nende koguarvust,⁴³⁸ mis on märkimisväärselt kõrgem kui Eestis. Arvestada tuleb siiski sellega, et ümberkorraldatud omavalitsuste koguarvu ei ole võimalik täpselt kindlaks teha, kuna paljud sellekohased allikad on hävinud. Toomas Karjahärm andemetel on teada, et vähemalt 50 Eesti vallas valiti omavalitsus omavoliliselt ümber ning veel vähemalt 50 vallas valiti vallaomavalitsuse kõrvale võimuorganiteks mingeid täidesaatvaid komiteesid.⁴³⁹ Nii Eestis kui ka Lätis oli omavoliliselt moodustatud omavalitsuste tegutsemisaeg lühike. See lõppes karistussalkade saabumisega 1905. aasta detsembris ja 1906. aasta alguses. Nii Eestis kui ka Lätis langesid omavalitsuste ümbervalimisega seotud inimesed ränkade repressioonide ohvriks.⁴⁴⁰

Üks 1905. aasta revolutsiooni kurikuulsamaid aspekte Lätis ja Eestis on mõisate põletamine 1905. aasta lõpus. Elga Zalite kirjutas, et kõik 1905. aasta

⁴³³ vaata Andrejs Plakans. Two 1905 Congresses in Latvia: a Reconsideration. – Journal of Baltic Studies. Vol. 38, No. 4 (December 2007), 401–417.

⁴³⁴ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 390.

⁴³⁵ Ibid, 393.

⁴³⁶ Kaido Jaanson. Mis juhtus 1905. a. 11.(24.) detsembri õhtul Voltas? Katse rekonstrueerida minevikku. – Tuna, 4 (2005), 36–37.

⁴³⁷ Eesti ajalugu V, 358.

⁴³⁸ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 393.

⁴³⁹ Toomas Karjahärm. 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal, 67–68.

⁴⁴⁰ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 393.

uurijad, sõltumata oma ideoloogilistest vaadetest, nõustuvat tõsiasjaga, et võrreldes teiste Vene impeeriumi osadega, oli Lätis erakordselt palju poliitilist aktivismi ja vägivalda. Zalite lisas, et see küsimus tundub olevat ainuke 1905. aasta teema, mis jätkuvalt Lätis laiemalt ajaloolast huvi köidab ning mida ka meedias aeg-ajalt kajastatakse.⁴⁴¹ Liivimaa kubermangu lätikeelses osas põletati maha 72 mõisahäärberit ning Kuramaal 42 mõisahäärberit.⁴⁴² Rüüstatud mõisate koguarv on aga veelgi suurem, kui maha põletatud mõisahäärberite arv. Vidzemes ja Kurzemes langes rünnaku alla teadaolevalt üle 400 mõisa.⁴⁴³ Sealjuures on läti ajaloolased järeldanud, et enamasti ei olnud need juhtumid spontaansed, vaid planeeritult läbi viidud. Tihti langetas mõisa ründamise otsuse vallas omavoliliselt moodustatud võimuorgan ehk komitee, sotsiaaldemokraatlik organisatsioon või mõlemad organid käsikäes tegutsedes. Suurem osa juhtumitest leidis aset nendes piirkondades, kus sotsiaaldemokraadid olid tugevamalt kanda kinnitanud. Mõisate rüüstamises osales aga ka kohalikke talupoegi, kes ei pruukinud üldse eelnimetatud organisatsioonidega ega moodustatud võitlussalkadega seotud olla.⁴⁴⁴

Võrreldes Eestiga, on Läti mõisate rüüstamises sarnasusi, kuid ka olulisi erinevusi. Eestis leidis mõisate ründamine aset väga piiratud ajal ja ennekõike ühekordse aktsiooni raames. Peaaegu kõik Eestis hävitatud mõisahooned hävitati 1905. aasta detsembris kümnekonna päeva jooksul pärast Tallinnas Volta tehase ruumides aset leidnud VSDTP liikmete ja maasaadikute koosolekut.⁴⁴⁵ Lätis toimus ulatuslik mõisate rüüstamine pikema perioodi vältel. Kuigi üksikuid juhtumeid esines varemgi, algas ulatuslikum mõisate ründamine Lätis novembri viimasel nädalal ja kestis läbi kogu detsembri.⁴⁴⁶

Erinevalt Eestist leidis Lätis aset ulatuslik relvastatud ülestõus, milles peeti lahinguid Vene regulaarvägedega. Nii VSDTP kui ka LSDSP olid juba 1905. aasta kevadest alates relvastatud ülestõusu organiseerimisele üles kutsunud. 1905. aasta sügisest kuni aasta lõpuni viisid relvastatud salgad oma tegevuse rahastamiseks ellu suures mahus eksproprieerimisi, nõudes raha viinatootjatelt, ladudest ja poodidest, nii linnas kui maal. Relvastatud kokkupõrkeid sõjaväelastega esines nii Lielvārdes, Aizputes, Vecpiebalgas, Stāmerienas kui mujal. Suuremad lahingud puhkesid novembri lõpus ja detsembri alguses Tukumsis ja Talsis. Kõige intensiivsem võitlus leidis aset Talsis, mille käigus hukkus ka garnisoni komandör ja palju sõdureid.⁴⁴⁷ Detsembri alguses kirjutas šadarmeeria alampolkovnik Tukumsis valitseva olukorra kohta, et „üksus võeti vastu majadest tulevate risttule laskudega. Ratsavägi siseneda ei saanud. Üksus taganes Tukumsi II jaama juurde. Seitse Ventspils polgu sõdurit on vigastatud. Pihkva

⁴⁴¹ Elga Zalite. Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University, 16

⁴⁴² Ibid, 17.

⁴⁴³ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia. – Latvia and Latvians. Vol II, 394.

⁴⁴⁴ Ibid, 394.

⁴⁴⁵ Eesti ajalugu V, 359.

⁴⁴⁶ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 394.

⁴⁴⁷ Ibid, 396.

polgu tragunitest on eile ja täna tapetud kakskümmend neli sõdurit, hobuseid nelikümmend kaks.⁴⁴⁸ Vene sõjavägi saabus Jelgavast täiendavate jõududega ülestõusnute kätte langenud linna tagasi vallutama, suunates Tukumsi peale ka suurtükitele ning tappes tsiviilisikuid. Vene sõjavägi pani osa linnast põlema, mille käigus hävis umbes 30 maja.⁴⁴⁹

Juba novembris oli keiser Nikolai II korraldusel otsustatud saata Läti ja Eesti alale karistussalgad. Esimesed jõudsid kohale detsembri keskpaigas, mil raudteed olid uuesti tööle hakanud. On hinnatud, et Kurzemesse ja Vidzemesse võis ühtekokku saabuda umbes 15 000 hästi relvastatud sõjaväelast. Karistus-salgad põletasid maha hooneid ja viisid läbi avalikke hukkamisi. Tapetute koguarv ei ole lõplikult teada, kuid Vidzemes ja Kurzemes hukati läti ajaloo-laste hinnangul 1905. aasta detsembris ja 1906. aasta esimestel kuudel ligi 1200 inimest. Suure osa tapetutest moodustasid omavoliliselt moodustatud vallaoma-valitsuste liikmed, kooliõpetajad või muidu ühiskondlikult aktiivsed kohalikud elanikud. Mõnel juhul võeti põgenenud kahtluseluse eest vangi tema pere-konnaliige. Karistussalgad põletasid maha ka talumaju koos kõrvalhoonetega ning röövistasid inimeste vara.⁴⁵⁰ Läti ajaloolased on kirjeldanud karistussalkade tegutsemist nii, et tihti koguti külakogukond keskväljakule kokku, kus nõuti süüdlaste väljaandmist. Paljudel juhtudel olid juba eelnevalt olemas mõisnike või kaasajooksikute abiga koostatud nimekirjad süüalustest. Kõige levinum oli süüdistatavate maha laskmine, aga inimesi poodi ka üles. Ulatuslikult kasutati inimeste karistamiseks peksmist.⁴⁵¹ Vaatamata karistussalkade ulatuslikule vägi-vallale, ei seadnud Vene riigivõim nende tegevust kuidagi ka tagantjäreli kaht-luse alla.

Soome

Soome seisuste esinduskogu Maapäev kinnitas 1809. aastal Vene keisri Soome suurvürstiks. Venemaa lubas tagada Soomele keisririigi koosseisus ulatusliku autonoomia.⁴⁵² Kui 1830.–1831. aasta tähistasid Poola ajaloos suurt Vene vas-tast ülestõusu, siis Soomele oli 1831. aasta esimene kord pärast Venemaa võimu alla langemist, mil soome sõjaväelasi saadeti ülemere sõdima ehk siis Poola ülestõusu maha suruma.⁴⁵³ 1863. aasta, mis oli Poola ajaloos järjekordse õnnetu ülestõusu aasta, oli Soome ajaloos aasta, mil Soome Maapäev hakkas regulaar-

⁴⁴⁸ Sandarmeeria alampolkovnik Petrovi telegramm (mitte enne 1. detsembrit). – 1905 год в Латвии, 325.

⁴⁴⁹ Līga Lapa. The 1905 Revolution in Latvia, 396.

⁴⁵⁰ Ibid, 397–398.

⁴⁵¹ 20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918, 388.

⁴⁵² Jussi Kurunmäki. Political Representation, Imperial Dependency and Political Transfer: Finland and Sweden 1809–1819. – Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine, Vol. 15, No. 2, The Post-Revolutionary Experience of 1814/15 (2017), 246.

⁴⁵³ Jussi Jalonen. On Behalf of the Emperor: The Finnish Guard's Campaign to Poland, 1831. – The Slavonic and East European Review Vol. 88, No. 3 (July 2010), 468.

selt koos käima ja soome keel sai rootsi keele kõrval asjaajamiskeele staatuse.⁴⁵⁴ Soomel oli oma valitsus ehk senat, mis täitis ka kõrgema kohtu funktsiooni.

Balti erikorra likvideerimise ette võtnud Aleksander III valitsusajal (1881–1894)⁴⁵⁵ Soome autonoomia säilis, kuid esimesi märke senise poliitika muutumisest ilmnas juba tollal. 1890. aastal integreeriti Soome postikorraldus Vene postisüsteemi, arvestamata sealjuures Soome Maapäeva arvamusega.⁴⁵⁶ Ulatuslikum venestuspoliitika Soomes algas Nikolai II valitsusajal. Soome saadeti kindralkuberneriks Nikolai Bobrikov, et Soome administratsiooni venestada ja tugevamalt integreerida. 1899. aastal andis keiser välja Veebruari Manifesti, millega ta muutis Soome Maapäeva vaid nõuandvaks organiks kõigi seaduste vastu võtmisel, mida keisrivõim hindas impeeriumi huvide seisukohast oluliseks. Sealjuures puudutas see nii ülevenemaaliste seaduste laiendamist Soomele kui ainult Soomes kehtivaid seadusi.⁴⁵⁷ 1900. aastal muudeti vene keel asjaajamiskeeleks.⁴⁵⁸ Soome sõjaväge asuti kaotama juba 1899. aastal, kuid eriti suurt ühiskondlikku pahameelt tekitas Soomest kutsealuste Venemaale sõjaväkke võtmine 1901. aastal.⁴⁵⁹ Soome ajaloolased on hinnanud, et justnimelt see otsus ühendas suure osa ühiskonnast Soome autonoomia kaitsele, kuna erinevalt varasematest autonoomiat piiravatest otsustest, mis andsid end ennekõike tunda ühiskonna eliidile, mõjutas sõjaväekohustus teravalt soome lihtrahvast. Selle vastu andsid allkirja rohkem kui pool miljonit soomlast ning suur hulk mehi ei ilmunud teenistusse. Venemaale sõduriks võtmine tähendas lisaks kodumaalt lahkumisele veel teisigi ebameeldivusi. Soome sõjaväes pöörati sõduri riietele, toidule ja olmetingimustele rohkem tähelepanu kui Vene sõjaväes. Nikolai Bobrikov hindas 1898. aastal soomlaste kasarmuid Viiburis ja Lappeenrantas külastades, et venelaste kasarmud on nendega võrreldes „ülerahvastatud, pimedad ja ebamugavad.“ Aleksander III oli 1885. aastal Soome kasarmuid külastades öelnud, et Venemaal ehitatakse nii häid kasarmuid vaid paberi peal.⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ Jussi Kurunmäki, Ilkka Liikanen. The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906. – Harvard Ukrainian Studies, Vol. 35, No. 1/4, 400–401.

⁴⁵⁵ Ilmar Talve. Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvumiseni (Tartu: Ilmamaa 2004), 379.

⁴⁵⁶ Jussi Kurunmäki, Ilkka Liikanen. The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906, 408.

⁴⁵⁷ Antti Kujala. Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905 (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995), 435.

⁴⁵⁸ Jussi Kurunmäki, Ilkka Liikanen. The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906, 408.

⁴⁵⁹ Andrew G. Newby. ‘Black spots on the map of Europe’: Ireland and Finland as oppressed nationalities, c.1860–1910”. – Irish Historical Studies, Vol. 41, No. 160, Ireland and Finland, 1860–1930: Comparative and Transnational Histories (November 2017), 189.

⁴⁶⁰ J. E. O. Screen. The Finnish Army, 1881–1901: A National Force in a Russian Context. – The Slavonic and East European Review, Vol. 70, No. 3 (Jul. 1992), 459.

1905. aasta revolutsiooni üks olulisemaid ühiskondlikke arenguid oli masside kaasamine poliitilisse ellu. 1905. aasta sügisel puhkenud suurstreigi näol oli ka Soome ajaloos tegu seni nägemata suure ühiskondliku protestiaktisiooniga, kuid Soomes olid inimeste organiseerumisel siiski teistsugused traditsioonid kui mujal Vene keisririigis. Vene keisririigi teistes osades oli igasugune omavoliline ühenduste moodustamine keelatud ning riigivõimult seltsitegevuseks loa saamine väga keeruline, kuid Soomes oli ühenduste moodustamine suhteliselt vaba. Tegelikult ei olnud 19. sajandi Soome selles osas eriline mitte ainult võrdluses teiste Vene keisririigi osadega, vaid ka võrdluses teiste Euroopa riikidega, kus riigi kontrolli alt väljas olevate poliitiliste ühenduste moodustamisele või ametiühingute loomisele tehti suurel hulgal juriidilisi takistusi, mis alles pika ühiskondliku vastasseisu tagajärjel kadusid. Sealjuures on Soome olusid hinnatud selles osas veelgi vabamaks kui Skandinaaviat.⁴⁶¹

Industrialiseerimine leidis Soomes aset mõnevõrra hiljem kui näiteks Lääne-Euroopas või ka Vene keisririigi koosseisus olevates Balti kubermangudes. Tolleks ajaks oli mitmel pool Euroopas juba aastakümneid peetud ühiskondlikku võitlust tööliste õiguse üle pidada streike ning ametiühingutesse organiseeruda. Soomes õnnestus sajandi lõpus sedavõrd teravaid ühiskondlikke pingeid tööliste organiseerumisõiguse üle vältida. Üks osa Soome ühiskonna eliidist osales töölisorganisatsioonide eestvedamisel ning taoliste ühenduste moodustamiseks ei tehtud Soomes takistusi.⁴⁶² Veel 1905. aastal olid Eesti ja Läti rohkem industrialiseerunud kui Soome. 1900. aastal oli Vene keisririigis tervikuna tööstustöölisi umbes 1,4 protsenti elanikest, Soomes 2,8 protsenti ning Balti kubermangudes (Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa) 3,6 protsenti elanikest.⁴⁶³

Soomes ei kujunenud sellist vägivaldpuhangut aadlike või mõisate vastu nagu näiteks Lätis, Eestis või Venemaal. Aadlikest ülemkiht oli soome talupoegade jaoks küll võõrkeelne ning soomekeelse kõrgkultuuri olukord oli rootsikeelsega võrreldes tunduvalt kehvemais seisus, kuid soome talupoegkonna seisund oli olnud Balti kubermangudest ajalooliselt erinev. Soomes ei olnud kunagi pärisorjust ning Soomes oli ulatuslik iseseisvatest maaomanikest talupoegade kiht. Soome rootsikeelse aadelkonna positsioon oli talupoegade suhtes nii õiguslikult kui majanduslikult palju nõrgem kui mõisnike positsioon Eestis, Lätis või Venemaal. Lisaks sellele oli rootsikeelses aadelkonnas muutunud populaarseks õppida soome keelt ning soome rahvusliku liikumise eesotsas oli palju rootsikeelseid inimesi.⁴⁶⁴

Soome poliitilistest jõududest olid Vene keskvaldumise suhtes kõige vastutulelikumad ja koostööaltimad niinimetatud Vanasoomlased. Osaliselt oli tegu karjäärile orienteeritud inimestega, kes soovisid keerulises poliitilises olukorras positsiooni säilitada, osaliselt aga inimestega, kes kartsid, et otsene vastasseis

⁴⁶¹ Risto Alapuro. *State and Revolution in Finland*. Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 174 (Leiden: Brill 2019), 94–95.

⁴⁶² Ibid, 99–100.

⁴⁶³ Toivo U. Raun. *The Revolution of 1905 in the Baltic Provinces and Finland*. – *Slavic Review*, Vol. 43, No. 3 (Autumn, 1984), 455–457.

⁴⁶⁴ Risto Alapuro. *State and Revolution in Finland*, 91.

Vene valitsusega ei too Soomele midagi head kaasa. Vanasoomlased jäid ka venestuse ajal Soome valitsusse senatisse ning tegid venestusmeelse Bobrikoviga koostööd. Soome konstitutsionalistid (Rootsi partei ja nn Noorsoomlased) soovisid Soome autonoomia igal juhul säilitada ning kutsusid üles soomlasi sõjaväekohustust boikoteerima. Nad käisid Vene keisririigi opositsiooniliste parteide kongressil 1904. aastal, kuid lahkusid, kui seal asuti riigivõimu kukutamist eesmärgiks seadma. Seevastu löid konstitutsionalistidest lahku nn Aktivistid või Aktiivse Vastupanu Partei. Aktivistid olid Soome poliitilistest liikumistest kõige radikaalsemad. Nad nägid koostöövõimalusi ka Vene keisririigi revolutsionääridega ning ei kohkunud tagasi vägivalla kasutamisest võitluses Vene võimuga. Neil puudus sotsiaalne programm, kuid nende peamine eesmärk oligi Soome iseolemise eest võidelda. Paljud aktivistid olid kõrgklassi päritolu ja kõrgelt haritud.⁴⁶⁵

Soome sotsiaaldemokraatlik partei asutati 1899. aastal. Esialgu kandis ta Soome Tööraha Partei (*Suomen Työväenpuolue*) nime, kuid 1903. aastal nimetati ta ümber Soome Sotsiaaldemokraatlikuks Parteiks (*Suomen Sosialidemokratinen Puolue*). 1899. aasta partei programm kuulutas, et tööliste majanduslike ja sotsiaalsete vabaduste saavutamise hädavajalikuks tingimuseks on Soome autonoomia säilitamine.⁴⁶⁶ Tulenevalt Soomes kehtinud poliitilisest korrast, sai nii Soome töölisliikumine kui ka Soome partei areneda teistest Vene keisririigi sotsialistlikest parteidest vabamates tingimustes. Partei eesmärgid oli samuti mõnevõrra erinevad. Kui mujal keisririigis olid sotsialistlikud parteid orienteeritud keisrivõimu kukutava revolutsiooni ettevalmistamisele, siis Soome sotsialistliku partei pealiin suunas oma tegevuse lihtrahva olukorra parandamisele, seadmata praktikas vähemasti kuni 1905. aastani oma tegevuse eesmärgiks revolutsiooni korraldamist ja keisrivõimu kukutamist. Sellele vaatamata sattus Soome Tööraha Partei tõsisesse vastasseisu Vene võimuga juba 1901. aastal, kui kindralkuberner Nikolai Bobrikov käskis Soome senatil pärast üht ajalehes *Työmies* ilmunud artiklit partei keelustada. Senati venitamine protsessiga tegelemisel päästis tol korral partei. 1903. aastal, mil partei nimetati ümber sotsiaaldemokraatlikuks parteiks, võeti vastu küll internatsionalistlik sotsiaaldemokraatlik programm, kuid see oli tollel hetkel pigem ideoloogiline muutus, mis ei omanud praktilisele poliitilisele igapäevategevusele suurt mõju. Vene valitsuse esindajates süvendas see ideoloogiline muutus aga negatiivseid hoiakud Soome töölisliikumise suhtes ning võimu repressiivsed sammud aitasid sellele kaasa, et partei 1903. ja 1904. aasta jooksul otsustavalt valitsuse vastu pöördus.⁴⁶⁷

Küsimus selle kohta, kuivõrd on partei ikkagi marksistlik ning tööliste klassihuve arvestav, oli Soome partei sees vaadeldaval perioodil üks kõige

⁴⁶⁵ Antti Kujala. Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905, 435–436.

⁴⁶⁶ Risto Alapuro. State and Revolution in Finland, 104–105.

⁴⁶⁷ Antti Kujala. Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905, 444.

teravam vastasseisu küsimus.⁴⁶⁸ Partei üks juhtfigure oli Tampere ajalehe *Kansan Lehti* toimetaja Yrjö Mäkelin, kes pooldas Soome partei koostööd teiste poliitiliste jõududega nagu konstitutsionalistid. Selles küsimuses oli partei sisse vastasleeri juhtfigureiks Helsingi ajalehe *Työmies* toimetaja Eduard Valpas-Hänninen, kes oli 1903. aastal pärast Saksamaa sotsiaaldemokraatliku partei kongressi külastamist asunud jõuliselt seisukohale, et koostöö teiste poliitiliste jõududega on tööliste klassihuvide reetmine ning soome rahvuslikud huvid peaksid taanduma revolutsiooni eesmärgi ees. 1904. aastal andis Valpas välja pamfleti „Mikä menettelytapa? Työväenliikkeen taktiikasta“, milles ta Mäkelini ja töölispartei kollaboratsiooni kodanlastega hukka mõistis. Valpas ei olnud aga sugugi ainukene, kes soovis Soome sotsialismile teravama klassivõitluse suuna anda. Aasta varem oli Hilja Pärssineni pamflett naistest ja valimisõigusest rõhutanud klassivõitlust ning heitnud ette, et kodanlastest naised soovivad vaid isendale kodanlastest meestega samasuguseid õiguseid, samal ajal kui töölisnaiste nõudmised on palju laiaulatuslikumad, nagu näiteks üldine valimisõigus.⁴⁶⁹ 1904. aasta Soome sotsiaaldemokraatliku partei konverentsil saavutas Valpase suund olulise võidu, kui otsustati, et saabuvatel valimistel ei tohiks parteilased teha koostööd teiste poliitiliste jõududega. Sealjuures lükati tagasi Mäkelini ettepanek lasta kohalikel organisatsioonidel see otsus piirkondlikul tasandil ise langetada. Praktilises elus seda partei suunist siiski ei järgitud, sest Soome sotsialistliku partei organisatsioonid olid väga iseseisvad ning mitmetes linnades koostöö teiste poliitiliste jõududega jätkus.⁴⁷⁰ Kui Helsingis oldi sellise koostöö vastu teravalt meelestatud, siis näiteks Turus või Tampere tehti jätkuvalt koostööd ka teiste poliitiliste jõududega.

Kuni 1905. aastani olid nn ortodoksed marksistid nagu Valpas pigem marginaalsed, kuid revolutsiooni ajal tugevnes marksistlik positsioon parteis oluliselt. Soome sotsiaaldemokraatliku partei kongressidel 1905. aasta novembris Tampere ja 1906. aasta augustis Oulus suruti juhtivatelt kohtadelt välja suurem osa Mäkelini ja teise mõjuka parteilase Nils Robert af Ursuni ringkonnast. Mäkelin vahetati välja ka *Kansan Lehti* peatoimetaja kohalt. Edvard Valpas valiti suure häälteenamusega Oulu kongressil Soome sotsiaaldemokraatliku partei uueks juhiks. Omamoodi sümboolseks muutuseks oli seegi, et partei peakontor viidi mõõdukama hoiakuga sotsiaaldemokraatide linnast Turust üle radikaalsemasse Helsingisse. Pärast seda hakkas parteis tugevasti tooni andma nn *siltasaarelaiset* ehk noored radikaalsed juhid, kes said oma hüüdnime Helsingi vahetus läheduses asuva saare järgi, kus nad kogunesid. Nende hulgas kerkis eriti esile Otto Kuusinen, kes on hiljem ajalukku läinud kui üks Kominterni juhtfigure⁴⁷¹ ning Soome riigi vastu võidelnud Nõukogude Liidu poolt ametisse pandud kommu-

⁴⁶⁸ Eric Blanc. *Revolutionary Social Democracy Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*, Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 228 (Leiden: Brill 2021), 245.

⁴⁶⁹ Eric Blanc. *Revolutionary Social Democracy Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*, 170–171.

⁴⁷⁰ Ibid, 171–172.

⁴⁷¹ Ibid, 245–246.

nistliku nukuvalitsuse juht. 1918. aasta Soome kodusõjas olid punaste poolel ka nii Mäkelin, af Ursun kui Pärssinen. Hilja Pärssinen põgenes pärast Soome kodusõda välismaale, kuid ta tabati 1919. aastal Eestis ning anti Soome riigile välja. Pärast vangistust Soomes naases ta poliitikasse.

1905. aasta esimene pool möödus Soomes suhteliselt rahumeelselt. Ülevenemaaline oktoobristreik jõudis vaatamata Peterburi suhtelisele lähedusele Soome hilinemisega. Selle mõjul puhkenud Soome suurstreik pani aga suure osa kogu ühiskonna toimimisest seisma ning demonstreeris soomlaste ühtsust autonoomia kaitsmisel. Sellega paralleelselt peeti ennekõike sotsiaaldemokraatide eestvedamisel võitlust, mille eesmärgiks oli Soome autonoomia tingimustes asendatada senine seisuslikul põhimõttel moodustatav Soome Maapäev üleüldise hääleõiguse alusel moodustatava rahvaesindusega. Sellele nõudmisele olid mitmed teised poliitilised jõud vastu seisnud, kuid 1905. aasta revolutsiooni ajal õnnestus sellele nõudmisele ka teiste Soome poliitiliste jõudude toetus saavutada. Vanasoomlaste partei asus üleüldist valimisõigust toetama 1905. aasta suvel.⁴⁷² Keiser Nikolai II nõustus 1905. aasta 4. novembril peatama Soome autonoomia vastu suunatud seadused ning lubas Soomele senise Maapäeva asemel rahvaesinduse valimist. Soome Maapäev kinnitas selle 1906. aastal. Eduskunta valimistel võisid osaleda nii valijate kui kandidaatidena ka naised, rahvaesindus oli ühekojaline, loobudes täielikult ka seisuslikust põhimõttest. Sellega sai Soome maailma ühe kõige demokraatlikumal viisil moodustatud rahvaesinduse.⁴⁷³

1907. aastal toimunud esimesed Eduskunta valimised võitsid sotsialistid, saades 200 saadikukohast 80, millega neist kujunes saadikukohtade osakaalu poolest Euroopa edukaim sotsialistlik partei.⁴⁷⁴ Esimese maailmasõja eelsel ajal kujunes Soome sotsiaaldemokraatlikust parteist maailma kõige suurem sotsialistlik partei, kuhu kõrghetkel kuulus üle saja tuhande liikme.⁴⁷⁵

⁴⁷² Risto Alapuro. *State and Revolution in Finland*, 105.

⁴⁷³ *Ibid*, 107.

⁴⁷⁴ *Ibid*, 54.

⁴⁷⁵ Eric Blanc. *Revolutionary Social Democracy Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917)*, 3–4.

ARTIKLID

KOKKUVÕTE

Doktoritöös uuriti inimohvritega revolutsioonisündmuste põhjuseid, kujunemislugu ja tagajärgi Eesti linnades ning vaadeldi Eesti 1905. aasta revolutsiooni Vene keisririigi lääneosa taustal. Ennekõike keskenduti Lätile, Leedule, Poolale ja Soomele, aga paralleelse toodi ka Ukraina ja Valgevene arengutega. Nimetatud perspektiiv on selles osas uudne, et 1905. aasta revolutsiooni Eestis on nii tsaaririigi ajal, nõukogude ajal kui ka iseseisvas Eestis vaadeldud pea eranditult ülevenemaaliste arengute taustal. Vene keisririigi lääneosa perspektiivi tuleks samuti kohalike arengute uurimisel arvesse võtta, kuna selle piirkonna maad jagasid mitmeid olulisi ühisjooni, mis olid erinevad sise-Venemaast. Kõigil neil maadel oli peamiselt mittevenelastest elanikkond, kõigile neile maadele kehtestati ühel või teisel määral venestamispoliitikat ning kõigis neis oli rohkem või vähem levinud püüdlus suuremale kultuurilisele või poliitilisele iseseisvusele. 1905. aasta revolutsiooni seisukohast on oluline ühisjoon veel seegi, et kõigis neis maades leidis aset sotsialistide vastandumine rahvuslikemate ja internatsionalistlikemate sotsialistide vahel. Doktoritöö juhtis tähelepanu ka sellele, kuidas rahvuslikud taotlused ja venestuspoliitikale vastandumine olid Vene keisririigi läänepiirkonnas oluline ühisosa 1905. aasta revolutsioonist. Loodetavasti aitab doktoritöö propageerida Vene keisririigi lääneosa ühise perspektiivi arvestamist hilise Vene keisririigi ajaloo uurimisel.

Doktoritöö jaoks avaldatud artiklite peafookuseks on vägivald 1905. aastal, inimohvritega vägivalda põhjused ja selle ühiskondlikud tagajärjed. Sealjuures on artiklites lähtutud ennekõike Vene impeeriumi lääneosa perspektiivist. Erilise tähelepanu all on meelevalduste pihta tulistamine, kui üks ohvriterohkeim revolutsiooniaegse vägivalda vorm. Väitekirjas on esile tõstetud, et rahvahulga pihta tulistamised leidsid korduvalt aset olukordades, kus meelevaldajad ei kujutanud kellegi elule vahetut ohtu. Vene keisririigi võimud ei kehtestanud kohalikele võimudele tegevuspõhimõtteid meelevalduste korral reageerimiseks, mis selliste tragöödiate kordumist ära hoiaksid. Seevastu anti kuberneridele keskvalduse poolt korduvalt üldsõnalisi juhiseid igasugu korrarikkumiste vastu relvi kasutada. Suuremas plaanis võib hinnata, et suure hulga inimohvrite põhjuseks oli muuhulgas ka riigivõimu hoolimatu suhtumine inimelusse.

1905. aasta revolutsiooni ajal panid ka ülestõusnud toime palju vägivaldseid tegusid. Erinevad sotsialistlikud organisatsioonid pidasid vägivalda põhjendatud võitlusvahendiks ning moodustasid relvastatud võitlusgrupe. Eesti sotsialistidel oli samuti plaane relvastatud vastupanuks, kuid sotsialistlike organisatsioonide vähene ettevalmistus selleks oli üks peapõhjustest, miks ülestõus Eestis ei kujunenud niivõrd vägivaldseks kui mitmel pool mujal.

Doktoritöö tulemused uurimisküsimuste kontekstis.

- 1. Kuidas kujunesid inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal?** Eesti linnades kujunesid inimohvritega revolutsioonisündmused omavahel mõnevõrra sarnastes situatsioonides. Korduvalt esines olu-

kordi, kui üldstreigi ajal läksid streikivad töölised sulgema mõnda ettevõtet või kogunesid meelevaldusele ning sõjavägi asus nende tegevust takistama. Sõjaväelased avasid tule, mis tõi kaasa inimohvraid. Inimohvritega tööliste pihta tulistamisi toimus 1905. aastal kolmel korral Tallinnas (14. ja 15. jaanuar, 16. oktoober), korra Tartus (17. oktoober) ning korra Narvas (1. november).

2. **Milline oli riigivõimu osa inimohvritega vägivaldsete sündmuste kujunemisel?** Riigivõimu roll inimohvritega revolutsioonisündmuste kujunemisel oli äärmiselt kaalukas. Valdav enamus Eesti maapiirkondades tapetud inimestest tapeti 1905. aasta lõpus siia saabunud karistussalkade poolt. Lisaks otseselt riigivõimu poolt toime pandud vägivaldsetele oli riigivõimu tegevusel oluline osa revolutsioonisündmuste edasisel radikaliseerumisel. Meelevalduste pihta tulistamised mängisid sealjuures olulist rolli. Seda kinnitavad nii arengud keisririigis pärast 9. jaanuari Verist Pühapäeva kui ka sündmused pärast meelevalduse pihta tulistamist Varssavis (1/13. november 1904), Riias (13. jaanuar), Tallinnas (16. oktoober), Minskis (18. oktoober) ja mujal. Kui Peterburi Verise Pühapäeva mõjud on 1905. aasta revolutsiooni üldkäsitlustes põhjalikku tähelepanu pälvinud, siis keisririigi lääneosa tulistamiste ühismõju ulatus 1905. aasta revolutsioonile laiemalt ei ole seni historiograafias esile toodud.

3. **Kui palju panid inimohvritega vägivalda 1905. aasta revolutsioonisündmustes Eestis toime ülestõusnud ja kui palju riigivõim?** Eestis pani 1905. aastal peaaegu kogu inimohvritega vägivalda toime riigivõim. Teadaolevalt hukkus Eesti linnades riigivõimu käe läbi üle saja inimese ning ülestõusnute käe läbi mitte ühtegi. Maapiirkondades on 1905. aastast teada vaid üksikud juhtumid, kus ülestõusnute käe läbi keegi hukkus, kuid riigivõimu saadetud karistussalgad tapsid 1905. aasta lõpus ja 1906. aasta alguses sadu inimesi. Karistussalkade tegevuse asjaolude senisest põhjalikum väljaselgitamine on üks olulisi uurimissuundi, mis tuleks 1905. aasta käsitlemisel veel ette võtta.

Eelkirjeldatud asjaolud ei tähenda seda, et ülestõusnud ei oleks toime pannud vägivaldseid tegusid, kuid ülestõusnute poolne vägivald oli Eestis vähem traagiliste tagajärgedega. Sealjuures peab ebaproportsionaalsus riigivõimu ja ülestõusnute põhjustatud ohvrite arvus tõstatama küsimuse Vene riigivõimu suhtumise kohta inimelusse. Eesti näide kinnitab ilmekalt, et riigivõimu poolset vägivalda ei saa käsitleda kui pelgalt vastureaktsiooni ülestõusnute poolsele vägivalda. Seda enam, et sündmuste analüüs kinnitab, et inimeste pihta avati tuli korduvalt olukorras, kus inimesed ei kujutanud vahetult kellegi elule ohtu.

4. **Kuidas paigutub 1905. aasta revolutsiooni vägivald Eestis Vene keisririigi lääneosa konteksti?** Läti ja Poola olid ühed ulatuslikuma ülestõusuga piirkonnad kogu Vene keisririigis. Nendega võrreldes oli 1905. aasta revolutsiooni aegne võimuvastane tegevus Eestis suhteliselt rahumeelne. Kõige ulatuslikumaks ülestõusuks Eestis oli mõisate rüüstamine 1905. aasta detsembris, mille käigus tapeti üks saksa mõisnik. Soomes ja Leedus möödus

võimude vastane tegevus samuti suhteliselt rahumeelselt. Võrreldes Soome ja Leeduga oli aga riigivõimu poolt tapetud inimeste arv Eestis märkimisväärselt suurem. Eriti tulenes see 1905. aasta lõpul Eestisse saadetud karistussalkade julmusest. Inimeste pihta tulistamisi esines ka Leedus (Vilnius, Šiauliai), kuid neil sündmustel oli oluliselt vähem ohvreid kui Tallinnas. Lätis, Poolas ja Valgevenes toimus samuti paljude ohvritega meeleavalduste pihta tulistamisi, mida ka doktoritöös kajastati.

- 5. Kui suur osa oli sotsialistlikel organisatsioonidel selles, et revolutsioon kujunes rohkem või vähem vägivaldseks?** Sotsialistlikud organisatsioonid mängisid väga olulist rolli selles, kuivõrd vägivaldseks ülestõus kujunes. Siinsete sotsialistlike organisatsioonide nõrkus oli üks oluline asjaolu, mis tingis selle, et Eestis ei olnud ülestõusnute poolset vägivalda sedavõrd palju kui mitmete meie naabrite juures. Väitekirjas toodi välja, et eesti sotsialistidel oli küll kavatsusi relvastatud vastupanu organiseerimiseks, kuid need kavatsused ei jõudnud kaugemale relvade hankimise katsetest ja pommide valmistamise õppimisest. Eelnimetatud tegevuste ulatus oli palju tagasihoidlikum kui näiteks Lätis või Poolas. Samas kutsusid sotsialistide lendlehed ka siin üles vägivaldsetele tegudele, kuid justnimelt organiseeritud võitlusorganisatsiooni puudumine mängis sündmuste rahumeelsemas arengus olulist rolli.

Artiklid uurimisküsimuste kontekstis.

1. „Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal“ (Ajalooline Ajakiri 2020/1). Artiklis esitatakse statistika inimohvritega revolutsioonisündmustest Eesti linnades. Esmakordselt tõstetakse historiograafias esile, et peaaegu kogu inimelu kaotusega vägivald Eestis 1905. aasta revolutsioonisündmustes pani toime riigivõim. Tartus 17. oktoobri tulistamise näitel juhitakse tähelepanu võimalusele, et rahvakoosoleku pihta tulistamine Tallinnas eskaleeris ka Tartu sündmusi. Samuti tuuakse esile, et üks põhjus, miks Lätis kujunesid revolutsioonisündmused vägivaldsemaks kui Eestis, võis peituda selles, et kümnete inimohvritega meeleavalduse pihta tulistamine leidis seal aset kohe revolutsiooni alguses, mis radikaliseeris ühiskondlikke meeleolusid.
2. „1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika, vägivald.“ (Tuna 2017/3) Pärnu linna näitel vaadeldakse, kuidas Peterburi Verise Pühapäeva mõjul puhkenud ülevenemaaline streik 1905. aasta jaanuaris ning revolutsiooni kõrgaeg sama aasta sügisel mõjutasid sündmusi ühes väikeses linnas, millel oli pooleteist tuhande töötajaga suur tööstusettevõtte Waldhofi tselluloosivabrik. Artikli peamise tähelepanu all on sündmuste eskaleerumine vägivaldseks ning võimude reaktsioon. Teiste sündmuste hulgas vaadeldakse, kuidas 1905. aasta 8. novembril tungisid töölisel Pärnu Eliisabeti kirikusse. Sündmuse tausta välja toomine kinnitab seisukohta, et erinevalt Lätist ei olnud Eestile omane poliitilistel põhjustel jumalateenistuste ründamine. Tööliste tungimine Pärnu Elisabethi kirikusse oli tingitud kohalikest oludest ehk tööliste rahulolematusest linna saabunud kirikuõpetajaga. Aktsioon ei olnud osa organiseeritud

süsteemsest tegevusest kirikuinstitutsiooni vastu. Sündmus oli revolutsiooniga seotud ennekõike seetõttu, et 1905. aasta olud andsid julgust sellist ettevõtmist läbi viia, mis ehk mõnel muul ajal oleks toimumata jäänud. Artikkel kinnitab ka Lätis toimunud revolutsioonisündmuste mõju Pärnule, tuues välja Läti ja Eesti revolutsiooniosaliste plaani ühiselt Pärnu linn enda võimu alla võtta.

3. „Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril“ (Tuna 2015/3). Artikkel esitab senisest põhjalikuma käsitluse kõige ohvriterohkemast revolutsioonisündmusest Eestis 1905. aastal ning vaatleb selle sündmuse kujunemislugu. Uurimusest ilmneb, et riigivõim viis ellu sedavõrd traagilise teo olukorras, kus meeleavaldajad ei kujutanud kellegi elule vahetut ohtu. Inimeste pihta avati tuli ajal, mil rahvakoosolek ootas tööliste esindajaid, kes pidasid parasjagu kohalike võimudega läbirääkimisi. Tulistamisele andis otsustava tõuke Eestimaa kuberner Aleksei Lopuhhinini jõudnud valeinformatsioon tööliste märatsemise kohta Tallinna kesklinnas. Sellest ajendatuna saatis kuberner sõjaväelased Uuele turule. Andmata inimestele võimalust laiali minna, avasid sõjaväelased nende pihta tule. Artikkel tõstab esile, mil määral sündmus tollast ühiskonda vapustas. Tulistamise ohvrite ärasaatisest võttis Tallinnas osa kümneid tuhandeid inimesi.
4. „When soldiers open fire on a protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905“. (Latvijas Vēstures institūta žurnāls 2022/2). Tallinna, Riia ja Minski kõige ohvriterohkema meeleavalduse pihta tulistamise võrdluses tõestatakse esile, kuidas sellised sündmused radikaliseerisid ühiskonda. Ühtlasi avatakse võimude hoiakuid meeleavaldustele reageerimisel. Keskvõim andis kuberneridele korraldusi igasuguste rahutuste korral karmilt toimida. Tegevussuuniseid relvi kasutada anti kuberneridele ka pärast seda, kui mitmed ohvriterohked meeleavalduste pihta tulistamised olid juba toimunud. Toimivaid meetmed inimohvritega tulistamiste vältimiseks ette ei võetud. Samal ajal kasutasid sotsialistlikud parteid neid juhtumeid oma propagandas ulatuslikult ära, et suurendada inimestes viha võimude vastu. Sotsialistid kutsusid mitmel puhul nii avalikes sõnavõttudes kui ka kirjasõnas üles nendele sündmustele vastama vägivaldsete tegudega. Nende sündmuste suurest ühiskondlikust mõjust annavad kinnitust ka rahvarohked, tihti tuhandete või kümnete tuhandete osalistega tulistamisohvrite matuserongkäigud.
5. „The Revolution of 1905 in Poland and Estonia.“ („100 years of diplomatic relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: common traces in a difficult history“). Esmakordselt kõrvutatakse historiograafias 1905. aasta revolutsiooni arenguid Eestis ja Poolas. Võrdlus toetab seisukohta, et sotsialistlike organisatsioonide olukord Eestis (võitlusrühmade puudumine) oli üheks olulisemaks asjaoluks, miks ülestõus Eestis ei kujunenud sedavõrd vägivaldseks kui mitmel pool mujal. Poolas oli sotsialistliku partei võitlusorganisatsioon üheks oluliseks tõukejõuks vägivaldsele ülestõusule. Samuti toob artikkel välja, kuidas riigivõimu vägivald ja eriti meeleavaldajate pihta tulistamine andis ühiskondlike pingete eskaleerumisele hoogu. Varssavi tulistamisele järgnes ulatuslikum relvastatud gruppide

loomine ning uute kokkupõrgete tekkimine. Łódźi ülestõusu ajendiks oli samuti meeleavaldajate pihta tulistamine.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad:

Rahvusarhiiv (RA)

EAA.854 – Eestimaa rüütelkond

EAA.3569 – Pärnu linnavalitsus

ERAF.27 – EKP Ajaloo komisjon

Ajakirjandus:

Postimees 1905

Uudised 1905

Teataja 1905

Ristirahva Pühapäevaleht 1905

Eesti Postimees 1905

Uus Aeg 1905

Walgus 1905

Revalsche Zeitung 1905

Publitseeritud allikad:

Революция 1905–1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов. Ред. И. Мосъберг. (Таллин: Эстонское Государственное Издательство 1955).

Революции 1905–1907 гг. в Латвии: документы и материалы. Под редакцией Я. Крастиньша (Рига: Латвийское государственное издательство 1956)

1905 год у Беларусі. Зборнік артыкулаў, успамінаў і матэрыялаў. Под редакцией Б. Аршанский; И. Барашка. (Мінск 1926)

Революционное движение в Белоруссии 1905–1907 гг. Документы и материалы. (Минск: Издательство Академии Наук БССР 1955)

1905. aasta Eestis. Kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. Väljaandija: EKP KK ajalookomisjon (Leningrad: Külvaja 1926)

Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Toimetanud Hans Kruus (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1932).

1905. aasta Eestis: mälestused. Koostanud: T. Karjahärm (Tartu: Argo 2016)

1905 a. revolutsiooni päevilt: mälestiste kogu (Tallinn: Rahva Sõna 1931)

Kirjandus:

Aava, Timo. Mihkel Martna internatsionalismi ja rahvusluse vahel: sotsialismivoolude kohandumine Eestis 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses. Magistritöö. (Tartu Ülikool 2015).

Adams, Arthur E. Review: First Blood: The Russian Revlution of 1905. By Sidney Harcave. – The American Historical Review. Vol 70, Issue 4 (1965), 1109–1110.

Aitsam, Mihkel. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis (Tartu: Ilmamaa, 2011).

Aitsam, Mihkel. Jõulud Vigalas. 1905. a Läänemaal. Eel- ja järellugudega isiklikke mälestusi ja uurimusi (Tallinn: Hea Lugu 2014).

Aittokoski, Heikki. Bobrikovin murha kuohutti Suomea sata vuotta sitten. Pääministeri Vanhanen: Eugen Schaumanin teko oli täysin tuomittava. – Helsingin Sanomat 22.04.2004.

Alapuro, Risto. State and Revolution in Finland. Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 174 (Leiden: Brill 2019).

- Andresen, Lembit.** Eesti kooli ajalugu algusest kuni 1940. aastani (Tallinn: Avita 2003).
- Anvelt, Jaan.** 1905. aasta revolutsioonilisest liikumisest Eestis. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. (Leningrad 1926), 17–59.
- Apine, Ilga.** Nacionālais komponents 1905. gada revolūcijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006), 230–245.
- Apine, Ilga.** 1905.–1907. gada revolūcija Latvijā un latviešu sociāldemokrāti (Rīga: Zelta grauds, 2005).
- Artwińska, Anna.** Die Revolution 1905 in der polnischen Literatur. – Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 9. Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution. Hrsg von M. Aust, Ludwig Steindorff (Frankfurt am Main 2007), 141–156.
- Ascher, Abraham.** Interpreting 1905. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008), 15–30.
- Ascher, Abraham.** Introduction. – The Revolution of 1905. Centenary perspectives, ed by J. Smele and A. Heywood (New York: Routledge 2012), 1–12.
- Ascher, Abraham.** The Revolution of 1905. Russia in Disarray (Stanford: Stanford University Press 1988).
- Baikelis, Tomas.** In Search of the People: The Lithuanian Intelligentsia and the Emergence of Mass Politics in the 1905 Revolution. – Revolution in Nordost Europa, ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 105–125.
- Balkelis, Tomas.** In Search of Native Realm: The Making of the Lithuanian Intelligentsia, 1883–1914. Doctoral thesis. University of Toronto (2004).
- Benecke, Werner.** Die Revolution des Jahres 1905 in der Geschichte Polens. – Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution (Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2007), 9–22.
- Benz, Ernst.** Die Revolution von 1905 in den Ostseeprovinzen Russlands: Ursachen und Verlauf der lettischen und estnischen Arbeiter- und Bauernbewegung im Rahmen der ersten russischen Revolution (Mainz 1990).
- Benz, Ernst.** Die Revolution von 1905 in Estland, Livland und Kurland. – Acta Baltica. Liber Annalis Instituti Baltici, 28 (1990), 29–30 (1991/1992), 19–167.
- Безкровный, Ю.** Украинское студенческое революционное движение в Петербурге в начале XX в. – Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь, 148–156.
- Blanc, Eric.** Revolutionary Social Democracy: Working-Class Politics Across the Russian Empire (1882–1917). Series: Historical Materialism Book Series, Volume: 228 (Leiden: Brill 2021).
- Bohun, Tomasz.** Pierwsza rewolucja rosyjska. – Magazyn Historyczny Mówią Wieki, 3 (2015), 21–26.
- Bokobza, Serge.** Liberty Versus Equality: The Marquis de La Fayette and France. – The French Review, Vol. 83, No. 1 (Oct., 2009), 114–131.
- Bubczyk, Robert.** A History of Poland in outline (Lublin: Wydawnictwo UMCS 2011).
- Butulis, Ilgvars.** Jaunā strāva un 1905. gada revolūcija Latvijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2006), 202–207.

- Danylenko, Andrii.** The „Doubling of Hallelujah“ for the „Bastard Tongue”: The Ukrainian Language Question in Russian Ukraine, 1905–1916. – *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 35, No. 1/4, (2017–2018), 59–86.
- Dellingshausen, Eduard.** Kodumaa teenistuses. Eestimaa rüütelkonna peamehe mälestused. (Tallinn: Eesti Päevaleht 2011).
- Drozdowski, Marian M.** Rola Józefa Piłsudskiego w rewolucji 1904–1907. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 61–74.
- Edelman, Robert.** Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia’s Southwest. (Cornell: Cornell University Press 1987).
- Eesti NSV ajalugu. 2. kd.. XIX sajandi 50-ndaist aastaist kuni 1917. aasta märtsini, toim. J. Saat (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1963).
- Fedtke, Gero.** Zivilisatorische Mission und Revolution: Turkestan 1905/6. – *Kieler Werkstücke. Reihe F: Beiträge zur osteuropäischen Geschichte 9. Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution*. Hrsg von M. Aust, Ludwig Steindorff. Frankfurt am Main 2007, 23–46.
- Figes, Orlando.** A People’s Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924 (London: Bodley Head 2014).
- Floyd, David.** Russia in Revolt. 1905: The First Crack in Tsarist Power (Macdonald & Co 1969).
- Friszke, Andrzej.** Państwo czy rewolucja. Polscy komuniści a odbudowanie państwa polskiego 1892–1920. (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2021).
- Geifman, Anna.** Psychohistorical approaches to 1905 radicalism. – *The Revolution of 1905. Centenary perspectives*, ed by J. Smele and A. Heywood (New York: Routledge 2012), 13–33.
- Geifman, Anna.** The Kadets and Terrorism, 1905–1907. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 36, H. 2 (1988), 248–267.
- Genzelis, Bronislovas.** The restitution of Lithuania’s statehood (Vilnius: Lithuanian National Museum 2007).
- Geschichte Lettlands. 20. Jahrhundert*, ed. by D. Bleiere (Riga: Jumava 2008).
- Gmitruk, Janusz.** Ruch ludowy w okresie rewolucji 1905 roku. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 117–150.
- Hamm, Michael F.** Jews and revolution in Kharkiv: how one Ukrainian city escaped a pogrom in 1905. – *The Russian Revolution of 1905. Centenary perspectives*, ed. by J. Smele, A. Heywood (New York: Routledge 2012), 156–176.
- Harcave, Sidney.** First Blood: The Russian Revolution of 1905 (London: Collier 1970).
- Hasselblatt, Cornelius.** 1905. aasta eesti romaanis. – *Keel ja Kirjandus*, 11 (2007), 864–877.
- Henning, Detlef.** Revolution – in Nordosteuropa und im Baltikum. – *Revolutions in Nordosteuropa. Veröffentlichungen des Nordost-Instituts. Band 6*. (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2011), 9–24.
- Hennoste, Tiit.** Suum cuique. – *Vikerkaar*, 7–8 (2015), 157–162.
- Hever, Hannan.** Rebellion in Writing: Yosef Haim Brenner and the 1905 Revolution. – *The Revolution of 1905 and Russia’s Jews*, ed by S. Hoffman and E. Mendelsohn (Philadelphia: Pennsylvania University Press 2008), 152–173.
- Heywood, Anthony.** Socialists, liberals and the Union of Unions in Kyiv during the 1905 Revolution: an engineer’s perspective. – *The Russian Revolution of 1905*.

- Centenary perspectives, ed. by J. Smele, A. Heywood (New York: Routledge, 2012), 177–195.
- Hiio, Toomas.** 1905. aasta revolutsioonist ja selle ajaloo uurimisest. – M. Aitsam. 1905. aasta revolutsioon ja selle ohvrid Eestis (Tartu: Ilmamaa 2011).
- Hildermeier, Manfred.** Die jüdische Frage im Zarenreich: Zum Problem der unterbliebenen Emanzipation. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 32, H. 3 (1984), 321–357.
- Hirschhausen, Ulrike von.** Baltischer Liberalismus im frühen 20. Jahrhundert: Ein regionales Konzept zwischen Nationalismus und Demokratie. – Geschichte und Gesellschaft, 29. Jahrg., H. 1, Europäischer Liberalismus (Jan. - Mar., 2003), 105–137.
- Historical Dictionary of Latvia. Third Edition, ed. by A. Purs, A. Plakans (Maryland: Rowman and Littlefield 2017).
- Hüchtker, Dietlind.** The Politics and Poetics of Transgression: Die Revoution von 1905 im Königreich Polen. – Revolution in Nordost Europa, ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 81–104.
- Ijabs, Ivars.** Break out of Russia: Miķelis Valters and the National Issue in Early Latvian Socialism. – Journal of Baltic Studies. Vol. 43, No. 4 (December 2012), 437–458.
- Jaago, Tiiu.** Maha lastud kui revolutsionäär. 1905. aasta sündmuste ohver lugude tegelasena. – Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, 2005, kd 22. Tartu, 2006, 87–126.
- Jaanson, Kaido.** Algu ehk see nõndanimetatud Esimene vene revolutsioon. – Tuna, 1 (2005), 44–77.
- Jaanson, Kaido.** See kummaline eestlane. – Looming, 7, (1990), 956–973.
- Jaanson, Kaido.** Mis juhtus 1905. a 11. (24.) detsembri õhtul Voltas? – Tuna, 4 (2005), 35–51.
- Jalonen, Jussi.** On Behalf of the Emperor: The Finnish Guard's Campaign to Poland, 1831. – The Slavonic and East European Review Vol. 88, No. 3 (July 2010), 468–494.
- Janiak-Jasińska, Agnieszka.** Rewolucja 1905–1907. Czas społecznego przebudzenia. – Magazyn Historyczny Mówią Wieki, 3 (2015), 42–46.
- Jansen, Ea.** Vaateid eesti rahvuselise sünniaegadesse (Tartu: Ilmamaa 2004).
- Joost, Oskar; Lageda Edgar.** 1905 Järvamaal I: Tapa, Lehtse, Ambla (Tallinn: Estotrükk 1933)
- Juhandi, Voldemar.** Sündmusi 1905. ja 1906. aastal. – Akadeemia, 12 (2005), 2645–2665.
- Järv, Ants.** August Kitzbergi „Tuulte pöörises“ 100 (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus 2006).
- Jürisson, M.** (Mihkel Martna) Punased aastad Eestis 1905–1906: Eesti rewolutsionilise ajaloolikud ja majanduslikud põhjused (Peterburi: Tulevik 1907).
- Кахновіч, В. А.** Першая расійская рэвалюцыя ў сучаснай украінскай гістарыяграфіі – Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь, 70–73.
- Kamiński, Łukasz; Korkuć, Maciej.** A Guide to the History of Poland (Kraków: Instytut Pamięci Narodowej 2018).
- Kann, Lauri.** Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. – Ajalooline Ajakiri 2020, 1 (171), 403–428.

- Kann, Lauri.** Manasseini revisjonist ja Eesti talurahva soovidest 19. sajandi teisel poolel. – Akadeemia, 7 (2017), 1194–1219.
- Kann, Lauri.** The Revolution of 1905 in Poland and Estonia. – 100 Years of Diplomatic Relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History, ed by G. Kozłowski and A. Selart (Tartu: University of Tartu Press 2020), 55–66.
- Kann, Lauri.** Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril. – Tuna, 3 (2015), 90–97.
- Kann, Lauri.** 1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika ja vägivald. – Tuna, 3 (2017), 45–54.
- Kann, Lauri.** 1905. aasta revolutsioon. – Tallinna ajalugu III 1710–1917, peatoimetaja T. Kala (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda 2019), 90–97.
- Kann, Lauri.** Oluline teos 1905. aasta mõistmiseks. Arvustus raamatule „1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal.“ – Akadeemia, 9 (2015), 1690–1694.
- Kann, Lauri; Laskowska, Marta.** Estonia. Mały naród, który postawił się imperium. – Wyborcza Gazeta. 19.02.2018.
- Karjahärm, Toomas.** 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal (Tartu: Argo 2013).
- Karjahärm, Toomas.** 1905. aasta Eestis: sotsialistid ja terroristid (Tartu: Argo 2015).
- Karjahärm, Toomas.** Ida ja lääne vahel. Eesti-vene suhted 1850–1917 (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus 1998).
- Karjahärm, Toomas.** Mõisnike kahjud 1905. aastal ja nende hüvitamine. – Tuna, 2 (2013), 57–83.
- Karjahärm, Toomas.** Sotsialistid ja terroristid 1905. aasta revolutsioonis. – Tuna, 2 (2015), 30–49.
- Karjahärm, Toomas.** Sotsialistid ja terroristid 1905. aasta revolutsioonis II. – Tuna, 3 (2015), 39–56.
- Karjahärm, Toomas.** Iseseisvuse väljakuulutamine, Saksa okupatsioon, Vabadussõja algus. – Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani, peatoimetaja S. Vahtre (Tartu: Ilmamaa 2010).
- Karjahärm, Toomas.** 1905. aasta revolutsioon. – Eesti ajalugu V: pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani, peatoimetaja S. Vahtre (Tartu: Ilmamaa 2010).
- Karjahärm, Toomas.** Revolutsioon, mis äratas eestlased. 100 aastat 1905. aasta revolutsioonist. – Horisont, 1 (2005), 11–16.
- Karjahärm, Toomas.** Vabariigid ja komiteed: Massiliikumine Eesti valdades 1905. aastal mikroajaloolises mõõtkavas. – Acta Historica Tallinnensia, 18 (2012), 3–47.
- Карьяхярм, Тоомас; Крастынь, Янис; Тила, Антанас.** Революция 1905–1907 годов в Прибалтике (Таллин: Ээсти Раамат 1981).
- Karjahärm, Toomas; Pullat, Raimo.** Eesti revolutsioonitules 1905–1907 (Tallinn: Eesti Raamat 1975).
- Karma, Otto.** Tõstuslikult revolutsioonilt sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1963).
- Katz, Alfred.** Bund: The Jewish Socialist Labor Party. – The Polish Review. Vol.10, No. 3 (1965), 67–74.
- Kaup, Erich.** Tallinna töölised 1905.–07. a. revolutsioonis (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957).
- Kawalec, Krzysztof.** Narodowa Demokracja wobec kryzysu państwowości rosyjskiej w latach 1905–1907. Koncepcje, plany, rzeczywistość. – Dziedzictwo rewolucji 1905–1907 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 75–102.

- Kaźmierski, Dominik.** Polska pod zaborami. – Historia Polski. Tysiąc lat burzliwych dziejów, ed by Katarzyna Kucharczuk (Bełchatów: Fenix 2018), 86–117.
- Kiaupa, Zigmantas.** The History of Lithuania (Vilnius: Baltu lanku leidyba 2005).
- Kirby, David.** A Concise History of Finland (Cambridge: Cambridge University Press 2006).
- Kitzberg, August.** Ühe vana „tuuletallaja“ noorpõlve mälestused (Tallinn: Perioodika 1973).
- Kliimann, Alfred.** 1905. aasta verepülm Eestis. I. Kose, Hageri, Rapla ja Juuru kihelkondade sündmused (Paide: Minevik 1932).
- Komissarov, Eha.** 1905.–1907. aasta revolutsioon ja Eesti kunst. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 163–167.
- Korolev, Ivan.** How Could Russia Have Developed without the Revolution of 1917? – Annals of Economics and Statistics, No. 144 (December 2021), 75–112.
- Королева, Надежда.** Первая российская революция и царизм. Совет министров России в 1905–1907 гг. (Москва: Наука 1982).
- Костомаров, Г. Д.** Черная сотня под флагом религии в 1905 г. (Москва: Безбожник 1931).
- Ковкель, И; Ярмунск, Е.** История Беларуси. С древнейших времен до нашего времени (Минск: Аверсэв 2000).
- Kowalczyński, Krzysztof.** Łódź 1905. Kulisy rewolucji (Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy 2017).
- Kruus, Hans.** Eesti ja läti rahvusliku liikumise kokkupuuteist 1860–80-ndail aastail. – Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel (60–80ndad aastad): lühiaurimus. (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1957).
- Krzywiec, Gregorz.** Z taką rewolucją musimy walczyć na noże: rewolucja 1905 roku z perspektywy polskiej prawicy. – Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej, ed by Kamil Piskala, Wiktor Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013), 326–351.
- Kujala, Antti.** Finland in 1905. The political and social history of the Revolution. – The Russian Revolution of 1905. Centenary perspectives, ed. by J. Smele, A. Heywood (New York: Routledge 2012), 79–93.
- Kujala, Antti.** Venäjän hallitus ja Suomen työväenliike 1899–1905 (Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995).
- Kuldkepp, Mart.** Tundmatu 1905. aasta. – Sirp, 19.08.2016.
- Kuldkepp, Mart.** 1905. aasta revolutsioon Eestis ja Soomes: rahvuslaste ja sotsialistide ühisrinded. – Vikerkaar, 7–8 (2015), 111–121.
- Kurunmäki, Jussi.** Political Representation, Imperial Dependency and Political Transfer: Finland and Sweden 1809–1819. – Journal of Modern European History / Zeitschrift für moderne europäische Geschichte / Revue d'histoire européenne contemporaine, Vol. 15, No. 2, The Post-Revolutionary Experience of 1814/15 (2017), 243–260.
- Kurunmäki, Jussi; Liikanen, Ilkka.** The Formation of the Finnish Polity within the Russian Empire: Language, Representation, and the Construction of Popular Political Platforms, 1863–1906. – Harvard Ukrainian Studies, Vol. 35, No. 1/4, 399–416.
- Kusber, Jan.** Die Russischen Revolutionen von 1905 und 1917. Zu Ursachen und Verlauf, über Diskurse und Interpretationen. – Revolution in Nordost Europa, ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 65–80.

- Kwiatkowski, Piotr T.** Rewolucja 1905 roku. Wygasłe miejsca polskiej pamięci. – *Magazyn Historyczny Mówią Wieki*, 3 (2015), 9–13.
- Laar, Mart.** Rahvuse sünd (Tartu: Eesti Rahva Muuseum 2016).
- Laaman, Eduard.** Iseseisvuse sünd (Tallinn: Faatum 1990).
- Laipman, Ants.** Momente 1905. aastast. – *Punased aastad: mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis I. Toimetanud: H. Kruus* (Tartu 1932).
- Lapa, Līga.** 1905. gada 13. janvāris: leģendas un versijas. – *Diena* 1.2.2008.
- Lapa, Līga.** 1905. gada 13. janvāra demonstrācija kritušie un no ievainojumiem mirušie. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, nr. 3 (2007), 96–119.
- Lapa, Līga.** 1905. gada 13. janvāra demonstrācijā ievainotie. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, nr. 1 (2007), 87–108.
- Lapa, Līga.** Kaujinieku kustība no pirmsākumiem līdz 1905. gada otrajai pusei. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 386–409.
- Lapa, Līga.** The 1905 Revolution in Latvia. – *Latvia and Latvians. Vol II* (Rīga: LZA Baltijas stratēģisko pētījumu centrs 2018).
- Laue, Theodore. H. von.** Count Witte and the Russian Revolution of 1905. – *The American Slavic and East European Review*, Vol. 17, No. 1 (Feb., 1958), 25–46.
- Laur, Mati.** Balti erikord. – *Eesti ajalugu IV: Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni, peatoim S. Vahtre* (Tartu: Ilmamaa 2003).
- Laur, Mati; Pajur, Ago; Tannberg, Tõnu.** Eesti ajalugu II. (Tallinn: Avita 1995)
- Lenin, V. I.** Teosed. 31. Köide (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1955)
- Lepp, Marta.** 1905. aasta romantika, järellained, lõppvaatus. (Tartu: Eesti Päevaleht 2010).
- Review by: **F. M. Leventhal.** Review: Why a Massacre? The Responsibility for Peterloo. Reviewed Work: Peterloo: The Case Reopened by Robert Walmsley. – *The Journal of Interdisciplinary History*. Vol. 2, No. 1 (Summer, 1971), 109–118.
- Levin, Vladimir.** The Jewish Socialist Parties in Russia in the Period of Reaction. – *The Revolution of 1905 and Russia's Jews*. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn. (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008), 111–127.
- Лінднэр, Райнэр.** Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX-XX ст. (München: Oldenbourg Verlag 2005).
- Lintrop, Aado.** Uhkest laevast Petropavlovskist, revolutsiooni kuulutajast. – *Paar samukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat*, 2005, kd 22. Tartu, 2006, 49–65.
- Loit, Aleksander.** Balti pagulased Rootsis pärast 1905. aasta revolutsiooni. – *Tuna*, 1 (2005), 78–87.
- Looring, Aleksander.** Punased aastad Läänemaal. I vihik. (Haapsalu: Lääne Teataja 1933).
- Lust, Kersti.** Viimased kakskümmend aastat 1905. aasta revolutsioon elus. – *Vikerkaar*, 7–8 (2015), 136–156.
- Lust, Kersti.** 1905. aasta revolutsiooni meeldetuletus. – *Sirp*, 6.01.2012.
- Lust, Kersti.** 1905. aasta revolutsioon ja eestlased Pärnu linnaduumas. – *Pärnumaa. Toimetaja A. Vunk*. (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus. 2010), 189–197.
- Magocsi, Paul Robert.** A History of Ukraine (Toronto: Toronto University Press 1998).
- Majewski, Piotr M.** Bomby i browningi. Akcje terrorystyczne bojowców PPS. – *Magazyn Historyczny Mówią Wieki*, 3 (2015), 32–37.
- Martna, Mihkel.** Tallinna sündmusi 1905 ja 1906 (Tallinn: Tööliste Kirjastuse Ühisus 1930).

- Marx, Karl; Friedrich Engels.** Kommunistliku Partei Manifest (Tallinn: Eesti Raamat 1981).
- Markwart, Zbigniew.** Stronnictwo realistów w okresie kryzysu imperium rosyjskiego w latach 1904–1905. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 103–116.
- Marzec, Wiktor.** Rebelia i reakcja. Rewolucja 1905 roku i plebejskie doświadczenie polityczne (Łódź: Wydawnictwo UŁ 2016).
- Marzec, Wiktor.** Rising Subjects: The 1905 Revolution and the Origins of Modern Polish Politics. (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press 2020).
- Marzec, Wiktor; Śmiechowski, Kamil.** Pathogenesis of the Polish Public Sphere. The Intelligentsia and Popular Unrest during and after the 1905 Revolution. – *Polish Sociological Review*, No. 196 (2016), 437–457.
- Міхновський, Микола Іванович.** Самостійна Україна (1900)
- Miknis, Rimants.** 1905. gada revolūcijas pētījumi Lietuvas historiogrāfijā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 125–140.
- Miller, Burton Richard.** Rural unrest during the First Russian Revolution: Kursk Province, 1905–1906. *Historical Studies in Eastern Europe and Eurasia*, vol 1. (Budapest: Central European University Press 2013).
- Moosberg, Hilda.** 1905.–1907. a. revolutsioon Eestis (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1955).
- Moosberg, Hilda; Lõhmus, Marta.** Talurahvaliikumine Eestis 1905.–1907. a. revolutsiooni päevil (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus 1955).
- Motieka, Egidijus.** The Great Assembly of Vilnius, 1905. – *Lithuanian Historical Studies* 1(1), November 1996, 84–96.
- Nathans, Benjamin.** Introduction. – *The Revolution of 1905 and Russia's Jews*. Ed. by S. Hoffmann, Ezra Mendelsohn (Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2008), 1–12.
- Newby, Andrew G.** Black spots on the map of Europe?: Ireland and Finland as oppressed nationalities, c.1860–1910. – *Irish Historical Studies*, Vol. 41, No. 160, Ireland and Finland, 1860–1930: Comparative and Transnational Histories (November 2017), 180–199.
- Новик, Евгений; Качалов, Игорь; Новик, Наталия.** История Беларуси. С древнейших времен до 2013 г. (Мінск: вышэйшая школа 2014).
- Овчаренко, В. И.** Участие польских социалистических партий в революции 1905—1907 гг. – *Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь*, 116–122.
- Pajur, Ago.** Punane aasta Türi kihelkonnas. – *Türi – kilde kihelkonna ja linna arenemisest III*. (Paide: Kuma 2006), 25–53.
- Pajur, Ago; Laur, Mati; Tannberg, Tõnu.** Eesti ajalugu II – ajaloo õpik gümnaasiumile (Tallinn: Avita 1995).
- Пальвадре, Яков.** 1905 год в Эстонии (Ленинград: издательство «Прибой» 1926).
- Павлов, Дмитрий.** Эсеры-максималисты в первой российской революции (Москва: Всесоюзного заочного политехнического ин-та 1989).
- Павлов, Сергей.** Опыт первой революции: Россия. 1900–1907 (Москва: Академический Проект 2008).

- Pickhan, Gertrud.** Vom Ereignis zum Mythos. Die Revolutsion von 1905 und die jüdische Linke in Osteuropa. – *Revolution in Nordost Europa*, ed. by D. Henning (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2011), 126–139.
- Pihlamägi, Maie.** Estonian industrial workers' demands in the 1905 revolution. – *Acta Historica Tallinensia* 12 (2008), 3–17.
- Pikkov, Johannes.** Tallinnas 1905. aastal. – *Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis* I. Toim. H. Kruus (Tartu 1932).
- Piskala, Kamil.** Zapomniana rewolucja. – *Rewolucja 1905. Przewodnik Krytyki Politycznej*, Pod red. K. Piskala, W. Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013), 16–43.
- Piskala, Kamil.** Reportaż spod szubienicy. – *Mówią Wieki. Magazyn historyczny*, 3 (2015), 38–41.
- Пушкарева, Ирина** Первая победа революции. – *Первая революция в России. Взгляд через столетие*. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин. (Москва: Памятники исторической мысли 2005).
- Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь.
- Первая российская. Справочник о революции 1905—1907 гг. главный редакторы: С.В. Тютюкин; В. Шелохаев (Москва: Издательство политической литературы 1985).
- Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева (Москва: Российская политическая энциклопедия 2000).
- Plakans, Andrejs.** Two 1905 Congresses in Latvia: A Reconsideration. – *Journal of Baltic Studies*. Vol 38, No 4 (2007), 401–417.
- Purje, Eerik.** Andres Dido müüt. – *Estonian World Review*. 13.10.2006.
- Päts, Konstantin.** Põgenemine Šveitsi. – *Minu elu: mälestusi ja kilde eluloost* (Tallinn: Ilmamaa 1999)
- Randa, Kaljo.** Vene revolutsiooni kalender: Venemaa väikerevolutsioon ja toleaeagsed sündmused Eestis. VI Burtsevi ja M. Martna andmetel korraldatud (Tartu: Odamees/Carl Sarap 1925).
- Расила, Вильо.** История Финляндии (Петрозаводск: Издательство Петрозаводского университета 1996).
- Raun, Toivo Ü.** The Latvian and Estonian National Movements, 1860–1914. – *The Slavonic and East European Review*, Vol. 64, No. 1 (1986), 66–80.
- Raun, Toivo Ü.** Vägiwald ja revolutsiooniline aktiivsus Balti provintside 1905. aastal. – *Vikerkaar*, 7–8 (2015), 102–110.
- Raun, Toivo Ü.** 1905. aasta revolutsioon Balti provintside ja Soomes. – *Tuna*, 1 (2005), 32–43.
- Raun, Toivo Ü.** 1905 As a Turning Point in Estonian History. – *East European Quarterly*. Vol 14, No 3 (1980), 327–346.
- Rawson, Don C.** Russian Rightists and the Revolution of 1905 (New York: Cambridge University Press 2006).
- Reesen, Johannes.** Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism. – *Proletaarne Revolutsioon Eestis*. No 12 (1932).
- Reichman, Henry.** Review: Current Soviet historiography of the Russian Revolution of 1905 and the Working Class. – *International Labour and Working Class History*. No 24 (1983), 39–48.

- Rewolucja 1905 roku w Królestwie Polskim – najważniejsze wydarzenia – *Magazyn Historyczny Mówią Wieki*, 3 (2015), 14–15.
- Roasto, Margo.** Jaan Tõnissoni ja Hans Pöögelmanni vaidlus sotsiaaldemokraatia eesmärkide üle aastatel 1905–1907. – *Vikerkaar* 7–8 (2015), 122–135.
- Rosenberg, Tiit.** Sotsiaalsest, poliitilisest ja rahvuslikust aspektist Eestis 1905. aastal. – Paar sammukest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, 2005, kd 22. Tartu, 2006, 31–48.
- Rullingo, Ago.** 19. sajandil asutatud Eesti merekoolid. – Eesti merenduse ajalugu I. Toimetajad: Anne Arold, Tiina Talvi (Tallinn: Varrak 2023), 461–490.
- Rumor, Karl Ast.** Aegade sadestus II (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1965).
- Runnel, Hando.** Andres Dido ja tema tähendus Eesti-mõtte loos. – *Eesti Ekspress*. 6.9.2005.
- Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855–1914, ed. by E. Thaden (Princeton: Princeton University Press 1981).
- Rästas, Otto.** Oktoobrisündmused 1905. aastal Eestimaal. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid, 60–82.
- Sabaliūnas, Leonas.** Lithuanian Social Democracy in Perspective 1893–1914 (London: Duke University Press 1990).
- Saha, Hillar.** 1905. aasta oktoobri veretöö ohvrite nimekiri. – ENSV TA Toimetised 1955, (2).
- Salupere, Malle.** 1905. aasta Sangastes ja Tartus. – Tõed ja tõdemused. Sakste ja mat-side jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus (Tartu 1998), 112–126.
- Samuś, Paweł.** Socjaliści wobec przemian modernizacyjnych w społeczeństwie Królestwa Polskiego w latach rewolucji 1905–1907. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 191–204.
- Schenk, Frithjof B.** Kommunikation und Raum im Jahr 1905: Die Eisenbahn in Krieg und Revolution. – *Russland 1905. Perspektiven auf die erste Russische Revolution* (Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften 2007), 47–68.
- Schedewie, Franziska.** Peasant protest and peasant violence in 1905. Voronezh province, Ostrogozhskii uезд. – *The Revolution of 1905. Centenary perspectives*. Ed by J. Smele and A. Heywood (New York: Routledge 2012), 137–155.
- Screen, J. E. O.** The Finnish Army, 1881–1901: A National Force in a Russian Context. – *The Slavonic and East European Review*, Vol. 70, No. 3 (Jul., 1992), 453–476.
- Shlapentokh, Dmitry.** The French Revolution in Russian Political Life: The Case of Interaction between History and Politics. – *Revue des études slaves*, Vol. 61, No. 1/2, *Les Slaves et la Révolution française* (1989), 131–142.
- Shtakser, Inna.** Review: The 1905 Revolution and the Origins of Modern Polish Politics. By Wiktor Marzec. Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 2020. xv, 291 pp. – *Slavic Review*, Vol 80 issue 2 (2021), 414–415.
- Сергеенкова, В. В.** Воспоминания П. Г. Курлова как источник по истории Первой российской революции. – *Первая российская революция 1905–1907 гг.: к 110-летию начала революционных событий* Сборник статей Международного научного круглого стола 25 ноября 2015 г., Минск, Беларусь, 46–61.
- Сенчакова, Лариса.** Крестьянское движение в революцию 1905–1907 гг. (Москва: Наука 1989).
- Sissejuhatusesks. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mälestused, dokumendid. (Leningrad: Külvaja 1926).

- Sm Stalini kiri enamluse ajaloo mõningatest küsimustest ja EKP mõnedest ülesannetest ajaloo väerinna. – *Proletaarne Revolutsioon Eestis*, No 12 (1932).
- Speek, Peeter.** Rahvusliku sotsiaaldemokraatia tekkimine Eestis. – 1905. aasta Eestis: mälestused, toimet T. Karjahärm (Tallinn: Argo 2016), 11–15.
- Spekke, Arnolds.** History of Latvia. An outline (Riga: Jumava 2006).
- Staliūnas, Darius.** Between Russification and Divide and Rule: Russian Nationality Policy in the Western Borderlands in mid-19th Century. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge*, Bd. 55, H. 3 (2007), 357–373.
- Steinhagen, Dorota.** Pierwszy most w Częstochowie z oficjalną nazwą: Rewolucji 1905 Roku. Nie wszystkim radnym to się spodobalo. – *Wyborcza Gazeta*. 03.12. 2021.
- Stradiņš, Jānis.** Latvijas 1905. gada revolūcijas kaujinieki starptautiskā aspektā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 410–447.
- Stranga, Aivars.** Pārdomas par 1905. gada revolūciju. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 567–583.
- Śmiechowski, Kamil.** Rewolucja i prasa: przypadek „Gońca Łódzkiego”. – *Rewolucja 1905. Przewodnik krytyki politycznej*. Pod red. K. Piskala, W. Marzec (Warszawa: Wydawnictwo Krytyki politycznej 2013), 352–376.
- Stražas, A. S.** From „Ausra“ to the Great War: the Emergence of the Lithuanian Nation. – *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. Vol 42, No 4 (1996).
- Subačius, Paulius V.** On the Importance of One Character: Some Afterthoughts on The Forest of Anykščiai. – *Textual Cultures*, Vol. 8, No. 2 (Fall 2013), 142–155.
- Subtelny, Orest.** Ukraine. A History. (Toronto: University of Toronto Press 1989).
- Suits, Gustav.** Sihid ja vaated. (Helsingi: Yrjö Weilin 1906).
- Szwarc, Andrzej.** Rewolucja 1905 roku w dziejach Polski XX wieku. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 13–16.
- Swarc, Andrzej.** Królestwo polskie przed rewolucją. Społeczeństwo i polityka. – *Magazyn Historyczny Mówią Wieki*, 3 (2015), 16–20.
- Tallinna Uuel turul tapetud ja haavata saanud inimeste nimekiri. – Tallinna ajaloo luge-mik. Dokumente 13.–20. sajandini. Toimetanud: L. Kõiv (Tallinn: Tallinna Linna-arhiiv 2014), 425–432.
- Talve, Ilmar.** Eesti kultuurilugu. Keskaja algusest Eesti iseseisvumiseni (Tartu: Ilma-maa 2004).
- Tolstoi, Lev.** Ei saa mitte vaikida. – *Vikerkaar* 7–8 (2015), 56–67.
- Topolski, Jerzy.** Historia Polski (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2015).
- Torp-Kõivupuu, Marju.** Aasta 1905 jõulud Eestis ja muidugi – Vigalas. – Paar sammu-kest. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat, 2005, kd 22. Tartu, 2006, 67–85.
- Trancke-Roseneck, Astaf von.** Die Lettische Revolution. 2. Bde. (Berlin 1906–1907).
- Тютюкин, Станислав.** У порога гражданской войны. – Первая революция в Рос-сии. Взгляд через столетие, под ред. А. Корелина, С. Тютюкина (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 351–392.
- Тютюкин, Станислав.** (редактор). Первая российская. Справочник о революции 1905 1907 гг. (Москва: Политиздат 1985).
- Тютюкин, Станислав.** Предисловие. – Первая революция в России. Взгляд через столетие. Ред А.П. Корелин, С.В. Тютюкин (Москва: Памятники исторической мысли 2005), 3–20.

- Тютюкин, Станислав.** Политическое пробуждение России на рубеже XIX–XX веков. – Политические партии России: история и современность. Под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева (Москва: Российская политическая энциклопедия 2000).
- Urbankowski, Bohdan.** Rok 1905 przed sądem najwyższych autorytetów literackich. – Dziedzictwo rewolucji 1905–1907 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 151–178.
- Vanaga, Lilita** Ieskats Latvijas pagastu sabiedrības etnopsiholoģiskajā raksturojumā 1905. gada revolūcijas laikā. – 1905. gads Latvijā: 100. Pētījumi un starptautiskas konferences materiāli, 2005. gada 11.–12. janvāris, Rīga (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2006), 526–552.
- Veidlinger, Jeffrey.** Jewish Cultural Associations in the Aftermath of 1905. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn (Philadelphia: University on Pennsylvania Press 2008), 199–211.
- Wakman, Richard.** Wenemaa sotsiaaldemokraatilisē partijē tēgēwus Tallinnas 1905 a. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused, mālestused, dokumendid. (Leningrad 1926), 102–124.
- Weeks, Theodore R.** Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914 (Northern Illinois University Press: Illinois 2008).
- Weeks, Theodore R.** Russification and the Lithuanians, 1863–1905. – Slavic Review, Vol. 60, No. 1 (Spring, 2001), 96–114.
- Weeks, Theodore R.** Russification: Word and Practice 1863–1914. – Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 148, No. 4 (Dec. 2004), 471–489.
- Weeks, Theodore R.** 1905 as a Watershed in Polish-Jewish Relations. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. S. Hoffman; E. Mendelsohn. (Philadelphia: University on Pennsylvania Press 2008), 128–139.
- White, James D.** The revolution in the Baltic provinces. – The Russian Revolution of 1905. Centenary perspectives, ed. J. Smele; A. Heywood (New York: Routledge 2012), 55–78.
- Williams, Beryl.** 1905: the view from the provinces. – The Russian revolution of 1905. Centenary perspectives. Ed. by Jonathan D. Smele, Anthony Heywood, 2005, 34–54.
- Wojtasik, Janusz.** Aspekty militarne rewolucji 1905–1907 – między mitem a rzeczywistością. – Dziedzictwo rewolucji 1905–1907 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 41–60.
- Wortman, Richard.** Nicholas II and the Revolution. – The Revolution of 1905 and Russia's Jews. Ed. by S. Hoffman and E. Mendelsohn (Philadelphia: Pennsylvania University Press 2008), 31–45.
- Wortman, Richard.** Russian Monarchy: Representation and Rule. Series: Imperial Encounters in Russian History (Boston: Academic Studies Press 2013).
- Wstęp. – Dziedzictwo rewolucji 1905–1907 (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 7–9.
- Zabarov, Petr.** Великая французская революция в русской печати 1905–1907 гг.: (Библиографические материалы). – Revue des études slaves, Vol. 61, No. 1/2, Les Slaves et la Révolution française (1989), 143–151.
- Zakrzewski, Patryk.** Dzieje jednej rewolucji – Culture.pl/pl/artukul/dzieje-jednej-rewolucji (2015).

- Zalite, Elga.** Aspects of the 1905 Revolution in Latvia: Looking through the Library and Archival Collections of Stanford University. – *Slavic & East European Information Resources*. Vol 17 (2016), 226–246.
- Żarnowska, Anna.** Kobieta i rodzina w przestrzeni wielkomiejskiej na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. (Warszawa: DIG 2013).
- Żarnowska, Anna.** Spojrzenie na rewolucję 1905 r. w polskiej historiografii — garść refleksji. – *Kwartalnik historyczny*, 4 (2006), 59–94.
- Żarnowska, Anna.** Rewolucja 1905 roku w opinii polskich historyków: wczoraj i dziś – próba podsumowania. – *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907* (Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Technologii Eksploatacji 2007), 17–40.
- Zetterberg, Seppo.** Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses (Tallinn: Tänapäev 2013).
- Zetterberg, Sepp.** Eesti ajalugu (Tartu: Tänapäev 2009).
- Zdrada, Jerzy.** Historia Polski 1795–1914 (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2015).
- Zimmerman, Joshua.** Was the Jewish Labor Bund in Czarist Russia a „National Movement”? – *Jewish Political Studies Review*, Vol. 15, No. 1/2 (Spring 2003), 23–44.
- Чигринов, Петр.** Белорусская история: научно-популярный очерк (Мінск: Современная школа 2010).
1905. aasta sündmused Eestis. Lühike ülevaade. – 1905. aasta Eestis. Kirjeldused. Mälestused. Dokumendid. (Leningrad: Külvaja 1926).
20. gadsimta latvijas vesture I. Latvija no gadsimta sākuma līdz neatkarības pasludināšanai 1900–1918, ed. by V. Bērziņš. (Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds 2000).

SUMMARY

Revolutionary events with human casualties in Estonian towns in 1905

Aim of the study

The revolution of 1905 is extremely important in the history of Estonia as well as in the history of many other parts of the former Russian Empire. During this revolution, a number of ground-breaking processes took place. One of the most important was how the masses of people became more involved in political life than ever before. It has been repeatedly highlighted in Estonian historiography that in 1905 the first Estonian political parties were created, the first major protests and strikes with political demands took place, and an Estonian assembly of people's representatives gathered in Tartu. In December of 1905 a group of workers went out to the countryside from Tallinn and started looting Baltic German manors on an unprecedented scale. Although in 1905 no political force dared to set an independent Estonian state as their goal, political activists who fled abroad from repressions drafted the first Estonian autonomy project in Switzerland in 1906.

One important part of the 1905 revolution was inevitably the violence committed during the revolution. The research topic of this doctoral thesis is violent events and causes of violence in the 1905 revolution. The dissertation focuses primarily on Estonia, placing the events that took place in Estonia in the context of the western part of the Russian Empire. In this study, the western part of the Empire refers to the areas of present-day Finland, Estonia, Latvia, Lithuania, Poland, Belarus and Ukraine. This perspective is novel in that the 1905 revolution in Estonia has been studied almost exclusively in the context of developments in Russia proper both during the tsarist state and during the Soviet period, and in independent Estonia. The perspective of the western part of the Russian Empire should also be taken into account when examining local developments as the lands of this region shared several important characteristics that differed from those of Russia proper. All of these lands had predominantly non-Russian populations, all of these lands were subject to Russification policies to one degree or another, and all of them had a more or less common aspiration for greater cultural or political independence.

The thesis focuses on the emergence of fatal violence in revolutionary events in Estonian towns. It looks into the circumstances that led the revolutionary events into becoming so tragic that they had casualties. Special attention is paid to shootings at protests and the impact of these events on the further development of the revolution. The aim of the thesis is to answer the following research questions.

1. Under what circumstances did the revolutionary events in Estonian towns in 1905 cause casualties?

2. What was the role of the government and local authorities in the development of events with human casualties?
3. What was the role of socialist organizations in the revolution becoming violent?
4. How much violence with casualties was committed by the insurgents and how much by the authorities?
5. How did shootings at protests influence the further development of the revolution?
6. How does the violence of the 1905 revolution in Estonia compare to the violence in other areas of the western part of the Russian Empire?

The dissertation consists of five articles, four of which have been published in peer-reviewed journals and one in a book of conference articles. Two articles have been published in English and three in Estonian. The main focus of the articles is violence in 1905, i.e., the causes of violence with human casualties in revolutionary events and its influence on the society. Shootings at protests come under special attention in the articles. The study highlights that shootings into crowds of people during protests repeatedly took place in situations where the protesters did not pose an immediate threat to anyone's life. The authorities of the Russian Empire did not create such principles for responding to protests that would prevent the recurrence of tragedies. On the contrary, the central government repeatedly gave general instructions to the governors to use weapons against all kinds of disturbances. It can be estimated that the reason for the large number of human casualties was, among other things, the careless attitude of the state authorities towards human life.

Answers to research questions

1. The study demonstrates that revolutionary events with human casualties took place in somewhat similar situations in Estonian towns. There were many occasions when striking workers gathered for a protest or went to a working factory in order to force the workers there to join the strike. In such situations military units were often deployed to prevent their activities. Soldiers opened fire, resulting in casualties. Such tragedies took place in Tallinn (January 14 and 15, October 16), Tartu (October 17) and Narva (November 1).
2. The role of the government and local authorities in causing casualties during the revolution was major. The vast majority of people killed in rural areas of Estonia were killed by the punitive troops that arrived at the end of 1905. In addition to the acts of violence committed directly by the state authorities, the actions of the authorities played an important role in the further radicalization of the revolutionary events. Shootings at protests played an important role in that. This can be seen both by the developments in the whole empire after the Bloody Sunday of January 9, as well as by the events that took place locally after the shootings at the protests in Warsaw (November 1/13, 1904), Riga (January 13), Tallinn (October 16), Minsk (October 18) and elsewhere. While the effects of Bloody Sunday in St. Petersburg have

- received extensive attention in general studies on the revolution of 1905, the extent of the influence of the shootings that took place in the western part of the empire has not been highlighted in historiography so far.
3. In Estonia in 1905, almost all violence with human casualties was committed by the state authorities. It is documented that over a hundred people died in Estonian towns at the hands of the state authorities in 1905, and none at the hands of the insurgents. In the rural areas, only a few cases are known from the revolution of 1905 where someone died at the hands of the insurgents, but the punitive troops sent by the state authorities killed hundreds of people from the end of 1905 to the beginning of 1906. The fact that almost all human casualties in the revolutionary events in Estonia in 1905 were caused by the authorities does not mean that the insurgents did not commit violent acts, but that their violence had less tragic consequences. However, such disproportionality in committing deadly violence must raise the question of the attitude of the Russian state authorities towards human life. The example of Estonia vividly confirms that the violence on the part of the state against its citizens cannot be treated as a mere counter-reaction to the violence on the part of the insurgents, all the more so since analysis of the events confirms that during protests fire was repeatedly opened on people in situations where protesters did not pose a direct threat to anyone's life.
 4. If the violence that took place in Estonia is put into the context of the western part of the Russian Empire, it must be noted that the uprising in Estonia was rather peaceful and the repressions from the side of the government harsh. In Latvia and Poland there was a lot of violence on the part of the insurgents, whereas in Finland and Lithuania much less than in the previously mentioned lands. There was relatively little violence by the insurgents in Estonia; the most extensive uprising was the looting of the Baltic German landlords' manors in December 1905.
 5. Socialist organizations played a very important role in how violent the uprising became. The weakness of the socialist organizations in Estonia was one of the important factors that led to the fact that in Estonia there was not as much violence on the part of the insurgents as in some other areas of the region.

Articles

„Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril“ (Tuna 2015/3). This article presents a description of the revolutionary event in Estonia that had the most casualties. The aim of the article is to study the circumstances why the army fired at a protest in the centre of Tallinn. The research shows that the state authorities carried out such an act in a situation where the protesters did not pose an immediate threat to anyone's life. The article points out that fire was opened on the people in a situation where the workers' protest was peacefully waiting for the workers' representatives who were negotiating with the local

authorities at the time. The shooting was most likely given a decisive impetus by false information that reached the governor of Estonia, Aleksey Lopuhin, according to which the workers were destroying property in the city. Motivated by this, the governor sent the military to the Tallinn New Market against the protesters. Without giving the people a chance to disperse, the military opened fire on them. The article highlights the extent to which such an event shocked society at the time. Tens of thousands of people took part in the funeral procession for the victims of the shooting.

„Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal“ (Ajalooline Ajakiri 2020/1). This article presents statistics of revolutionary events with human casualties in Estonian towns from the beginning of the January strike to mid-December 1905. The article highlights that almost all the violence with a loss of human life in the revolutionary events of 1905 in Estonia was committed by the state. The article outlines the circumstances of the revolutionary events with human casualties and shows that such events often took place in a situation where, during a general strike, striking workers had moved to shut down some operating companies and the military was sent to stop them. Using the example of the event that took place in Tartu on October 17, attention has been drawn to the possibility that the shooting at a protest in Tallinn New Market also escalated events in Tartu. It has also been pointed out that one of the reasons why the revolutionary events in Latvia turned out to be more violent than in Estonia could also lie in the fact that a shooting at a demonstration with dozens of casualties had already taken place in Riga at the beginning of the revolution.

„1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika, vägivald.“ (Tuna 2017/3). In this article about Pärnu it is observed how the general strike that broke out in January 1905 and the height of the revolution in the autumn affected events in a small town that had a large industrial enterprise, the Waldhof factory, with one and a half thousand workers. The main focus of the article is the escalation of events into violence and the reaction of the authorities to it. Among other events, it has been observed how on November 8 1905 workers broke into the Elizabeth Church in Pärnu. Bringing out the background of this story confirms that, unlike Latvia, it was not characteristic of Estonia to attack religious services for political reasons. The invasion of the workers into the Elizabeth Church in Pärnu was due to local circumstances, i.e., workers' dissatisfaction with the pastor who had arrived in the city. This action was not part of any organized systemic action against the church institution. The event was connected to the revolution, first of all, because the circumstances of 1905 gave the courage to carry out such an undertaking, which perhaps would not have been done at any other time. The article also confirms the more indirect impact of the revolutionary events in Latvia on Pärnu, reflecting the plan of the Latvian and Estonian revolutionaries to jointly take over Pärnu in an armed attack.

“When soldiers open fire on a protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905”. (Latvijas Vēstures institūta žurnāls 2022/2). Comparison of the shootings at the protests in Tallinn, Riga and Minsk shows how such events

radicalized society. This article highlights that the governors were ordered to act harshly in the event of any disturbances even after several fatal shootings at protests had already taken place. No effective measures were taken to prevent such tragedies from occurring again. Socialist parties also used these tragedies extensively in their propaganda to increase the people's anger against the authorities. On several occasions, both in public speeches and in writing, socialists called for violent actions to respond to these events. The large social impact of these events is also confirmed by the crowded funeral processions of the victims, often with thousands or tens of thousands of participants.

"The Revolution of 1905 in Poland and Estonia." ("100 years of diplomatic relations between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: common traces in a difficult history"). This comparison supports the view that the situation of socialist organizations in Estonia (an absence of fighting groups) was one of the most important factors why the uprising in Estonia did not turn out to be as violent as in many other areas. In Poland, the fighting organization of the Polish Socialist Party was one of the important driving forces behind the violent uprising. It has also been pointed out how the violence of the state authorities, and especially the shootings at protests, gave impetus to the escalation of the situation. The shooting in Warsaw was followed by the creation of armed groups on a larger scale and the emergence of new clashes; the uprising in Łódź was also motivated by shooting at demonstrators.

Conclusion

The revolution of 1905 deserves further study, including the violence committed during the revolution and its impact on further developments. Hopefully, this doctoral thesis will also help to promote other studies to consider the joint perspective of different areas of the western part of the Russian Empire. This perspective helps to better understand both the history of the Russian Empire in a broader sense and the local events that took place in different areas.

The doctoral thesis points out that the Russian state bore a great responsibility in revolutionary events with human sacrifices in 1905 and in the further radicalization of the revolution. On the other hand, the violence of the revolution depended very much on the size, level of development and armament of the socialist organizations. However, it can be confirmed that the violence committed by the state against people cannot be interpreted as an inevitable counter-reaction to the violence of the insurgents. The government also killed a lot of people in those areas where insurgents did not pose a threat to anyone's life.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Lauri Kann
Sünniaeg: 21. november 1987
E-post: lauri.kann@ut.ee

Haridus

2013 Tartu Ülikool, ajaloo- ja ühiskonnaõpetuse õpetaja magistrikraad
2011 Tartu Ülikool, ajaloo bakalaureusekraad

Teenistuskäik

alates 2023 Tartu Ülikool, ajaloodidaktika nooremlektor
alates 2013 Tartu Herbert Masingu kool, ajalooõpetaja

Peamine uurimisvaldkond

Eesti ajalugu 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses

Publikatsioonide loetelu

When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 2022, 2 (117), 71–98.
Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. – Ajalooline Ajakiri 2020, 1 (171), 403–428.
The Revolution of 1905 in Poland and Estonia. – 100 Years of Diplomatic Relations Between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History. Edit. Grzegorz Kozłowski, Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2020), 55–66.
Ajaloõ õpik 8. klassile II osa. Autorid: A. Raudsepp, L. Kann (Tartu: Kirjastus Maurus 2019).
Ajaloõ õpik 8. klassile I osa. Autorid A. Raudsepp, L. Kann, V. Siirman (Tartu: Kirjastus Maurus 2019).
Esimene maailmasõda: mobilisatsioon, põgenikud, toitlusolud. – Autorid T. Tannberg, L. Kann. Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Peat. T. Kala (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 100–102.
1905. aasta revolutsioon. – Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Peat. T. Kala (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 90–97.
Siseministeerium 100: vabadussõjast droonideni. Autorid L. Kann, A. Raudsepp. (Tallinn: Eesti Vabariigi Siseministeerium 2018).
Besprechung: Astri Schönfelder: Deutsche Bürger „contra homines novi”. Die städtische Wahlkämpfe in Estland 1877–1914. – Forschungen zur Baltischen Geschichte, 13 (2018), 218–220.
Manasseini revisjonist ja eesti talurahva soovidest 19. sajandi teisel poolel. – Akadeemia, 7 (2017), 1194–1219.
1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika ja vägivald. – Tuna. Ajalookultuuri ajalugu, 3 (2017), 45–54.

Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril. – Tuna. Ajaloo-
kultuuri ajalugu, 3 (2015), 90–97.

Besprechung: Toomas Karjahärm: 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägi-
vald maal. – Forschungen zur Baltischen Geschichte 10 (2015), 382–385.

CURRICULUM VITAE

Name: Lauri Kann
Date of Birth: November 21, 1987
E-mail: lauri.kann@ut.ee

Education

2013 Tartu University, MA, teacher of history and civics
2011 Tartu University, BA, history

Employment

since 2023 junior lecturer in history didactics, Tartu University
since 2013 history teacher, Tartu Herbert Masing school

Field of research

History of Estonia in the end of the 19th century and in the beginning of the 20th century

Publications

When Soldiers Open Fire on a Protest. Massacres in Riga, Tallinn and Minsk in 1905. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* 2022, 2 (117), 71–98.
Inimohvritega revolutsioonisündmused Eesti linnades 1905. aastal. – *Ajalooline Ajakiri* 2020, 1 (171), 403–428.
The Revolution of 1905 in Poland and Estonia. – 100 Years of Diplomatic Relations Between the Republic of Poland and the Republic of Estonia: Common Traces in a Difficult History. Edit. Grzegorz Kozłowski, Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2020), 55–66.
Ajaloo õpik 8. klassile II osa. Authors: A. Raudsepp, L. Kann (Tartu: Kirjastus Maurus 2019).
Ajaloo õpik 8. klassile I osa. Authors: A. Raudsepp, L. Kann, V. Siirman (Tartu: Kirjastus Maurus 2019).
Esimene maailmasõda: mobilisatsioon, põgenikud, toitusolud. – Authors: T. Tannberg, L. Kann. Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Peat. T. Kala (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 100–102.
1905. aasta revolutsioon. – Tallinna ajalugu III. 1710–1917. Peat. T. Kala (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2019), 90–97.
Siseministeerium 100: vabadussõjast droonideni. Authors: L. Kann, A. Raudsepp. (Tallinn: Eesti Vabariigi Siseministeerium 2018).
Besprechung: Astri Schönfelder: Deutsche Bürger „contra homines novi”. Die städtische Wahlkämpfe in Estland 1877–1914. – *Forschungen zur Baltischen Geschichte*, 13 (2018), 218–220.
Manasseini revisjonist ja eesti talurahva soovidest 19. sajandi teisel poolel. – *Akadeemia*, 7 (2017), 1194–1219.

1905. aasta Pärnus. Streik, poliitika ja vägivald. – Tuna. Ajalookultuuri ajalugu, 3 (2017), 45–54.
- Tulistamine Tallinna Uuel turul 1905. aasta 16. oktoobril. – Tuna. Ajalookultuuri ajalugu, 3 (2015), 90–97.
- Besprechung: Toomas Karjahärm: 1905. aasta Eestis: massiliikumine ja vägivald maal. – Forschungen zur Baltischen Geschichte 10 (2015), 382–385.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutatsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamõlder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmetts-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 p.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.
42. **Mihkel Mäesalu.** Liivimaa ja Püha Rooma keisririik 1199–1486. Tartu, 2017, 363 lk.
43. **Karl Stern.** Mittetariifsete kaubandusmeetmete rakendamine 1930. aastatel Eesti Vabariigi näitel. Tartu, 2017, 182 lk.
44. **Janet Laidla.** Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Tartu, 2017, 311 lk.
45. **Mari-Leen Tammela.** Isikulooline perspektiiv Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloos 1920–1940. Tartu, 2017, 417 lk.
46. **Kadi Polli.** Valgustuskunst. Balti kunstiharrastusest ja joonistuspraktikatest 18. ja 19. sajandi vahetusel. Tartu, 2019, 369 lk.
47. **Hannes Vinnal.** Turusidemed. Kaubandus, kommunikatsioon ja lõimumine Lääne- ja Põhjamere regioonis, c. 1730–1830. Tartu, 2019, 190 lk.
48. **Holger Rajavee.** Moodsa kunstnik-geeniuse idee süünd ja kujunemine Prantsuse ja Briti traditsioonide põhjal 17.–18. sajandil ning selle refleksioonid 20. sajandil. Tartu, 2019, 164 lk.
49. **Feliks Gornischeff.** Venemaa suhted Preisimaaga Napoleoni sõdade ajal baltisaksa päritolu diplomaatide tegevuse näitel aastatel 1806–1812. Tartu, 2020, 225 lk.
50. **Kerttu Palginõmm.** Pracht und Luxus zwischen Brügge und Reval: das Retabel des Marienaltars der Bruderschaft der Revaler Schwarzenhäupter des Meisters der Legende der Hl. Lucia. Tartu, 2020, 304 s.
51. **Ago Raudsepp.** Pääsemine ja häving Demokraatia mõju Soome ja Eesti julgeolekule aastatel 1918–1948. Tartu, 2020, 552 lk.
52. **Indrek Schwede.** Jalgpalli positsioonist Eestis ja selle marginaliseerumise põhjustest Nõukogude anneksiooni perioodil. Tartu, 2021, 212 lk.
53. **Triin Tark.** Rahvuskuuluvuse tähendus riigi ja üksikisiku perspektiivist Eestist Saksamaale 1941. aastal ümberasunute elulooliste andmete põhjal. Tartu, 2021, 285 lk.
54. **Lea Kõiv.** Kirikukorraldus ja vaimulik elu rootsiaegses Tallinnas. Tartu, 2021, 282 lk.
55. **Ilmar Tammisto.** Aadel ja riigivõim Liivimaal 1634–1680. Tartu, 2023, 368 lk.
56. **Viktors Dāboliņš.** The Rise of the Riga Schillings (1582–1621). Tartu, 2023, 313 p.
57. **Margo Roasto.** Maaküsimus, rahvuslikud vastuolud ja poliitiliste ideoloogiate retseptsioon: ühiskondlik mõte Eesti alal 1905–1916. Tartu, 2023, 368 lk.